

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પૂરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૨૦

માર્ચ : ૨૦૨૬

અંક : ૯

₹ 20

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

A JADEBLUE Enterprise

QUIETLY SUMMER

 greenfibre

FORMALS | CASUALS | PARTY WEAR

Ahmedabad • Alibag • Anand • Ankleshwar • Bharuch • Bhavnagar • Bhuj • Bardoli • Bilimora • Gandhidham • Gandhinagar
Godhra • Himmatnagar • Hyderabad • Indore • Jamanagar • Junagadh • Kadi • Kalol • Mehsana • Modasa • Nadiad •
Palanpur • Patan • Porbandar • Rajkot • Surat • Surendranagar • Visnagar • Vadodra • Vapi greenfibre.com | jadeblue.com

परम

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : २०

मार्च : २०२६

अंक : ९

संपादक
किरीट दूधात

प्रकाशन मंत्री
भीमेश लड्ड

परामर्शनसमिति

दुर्षद त्रिवेदी
प्रमुખ

योगेश जोषी
राजन् लड्ड
उपप्रमुખ

समीर लड्ड
महामंत्री

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९
फोन : २६५८७९४७

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થાની આજીવન સભ્ય ફી ₹૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસકેપ અથવા A૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : મથામણ – ૨૬ – હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬
- ◆ કવિતા :
 - ભૂમ – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૯
 - સ્થિતિ – રમણીક અગ્રાવત, ૯
 - ગઝલ – જયેશ ભટ્ટ, ૧૦
 - ત્રણ ગઝલ – ભરત વિંજુડા, ૧૦
 - કાવ્ય – અંકિત ત્રિવેદી, ૧૦
 - રાહ જોઉં છું.... – રાજન્ ભટ્ટ ‘મીના’, ૧૧
 - ગઝલ – લલિત ત્રિવેદી, ૧૨
 - ગઝલ – બકુલેશ દેસાઈ, ૧૪
 - ચાર ગઝલ – સંજુ વાળા, ૧૫
 - પ્રેમ – જિગર જોષી, ૧૭
 - ઓફિસ પોએમ્સ – મિલિન્દ ગઢવી, ૧૭
- ◆ વ્યક્તિવિશેષ :
 - સંભવામિ યુગે યુગે : રતિલાલ બોરીસાગર – હર્ષદ ત્રિવેદી, ૧૯
- ◆ ટૂંકી વાર્તા : ● જળો – પૂર્વી ઉપાધ્યાય, ૨૪ ● શ્યામની ડાયરી – રેના સુથાર, ૨૮
- ◆ નિબંધ :
 - અંતરાલ – ધ્વનિ ઉપાધ્યાય, ૩૬
 - મૂંઝવણ – શૈલજા આનંદજીવાલા પટેલ, ૩૯
- ◆ વ્યક્તિ ચિત્ર :
 - ભાઈ પણ, મિત્ર પણ – મનોહર ત્રિવેદી, ૪૨
 - રમેશ મ. સંઘવી એટલે..... – રમેશ ર. દવે, ૪૮
- ◆ હાસ્યલેખ : ● રજાની રમ્યતા – નગીન દવે, ૫૩
- ◆ અભિનંદન : ● વિદ્યાગુરુ રતિલાલ બોરીસાગરને પદ્મશ્રી પુરસ્કાર – ભિખેશ ભટ્ટ, ૫૫
- ◆ રવીન્દ્ર સ્મરણ : ● કલા અને પરંપરા – અનુવાદ : શૈલેશ પારેખ, ૬૨
- ◆ કાવ્યાસ્વાદ :
 - ‘સમુદ્ર’ – એક વિશિષ્ટ મૂલ્યબોધનું કાવ્ય : – ડૉ. અલ્પા દીપક દેસાઈ, ૬૬
- ◆ શોધછાત્રની કલમેથી :
 - “નદી અને માનવ સહઅસ્તિત્વની વેદનશીલ નદી કથા : “નદીષ્ટ” – ડૉ. અલ્પા શ્રુતિ ગજ્જર, ૬૮
- ◆ મહિલાદિન વિશેષ :
 - નારીકોશ : નારીચરિત્રોનો અઘતન પ્રેરણાદાયી ગ્રંથસંપુટ – સંજય સ્વાતિ ભાવે, ૭૧
- ◆ અભ્યાસ :
 - ઇન્ટેલેક્ચ્યુઅલ ઇમ્પોસ્યસનું ફેશનેબલ નોનસેન્સ – હર્ષવદન ત્રિવેદી, ૭૬
 - ‘કાંકરી’ – વૃત્તિ અને સંસ્કૃતિની ભીંસની વાર્તા – કેસર મકવાણા, ૮૦
- ◆ પત્ર :
 - બિંદુ ભટ્ટની વાર્તા ‘વિકૃષ્ઠી’ વિશે પ્રતિભાવ – અનિલ વ્યાસ, ૮૫
- ◆ સંપાદકીય :
 - સાભાર સ્વીકાર – ૮૬
 - પરિષદવૃત્ત – ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૮૭
 - સાહિત્યવૃત્ત – સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૮૯
 - આ અંકના લેખકો – ૯૪
- ◆ આવરણ ચિત્ર : Dushyant Patel-Untitled-Oil on canvas-24 x 24 inches-2019
- ◆ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ—૨૭

હર્ષદ ત્રિવેદી

સાહિત્ય અને કળાજગતના, કથીર-કંચનના પરબંદા બચુભાઈ રાવત જીવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના આકાશમાં પોતાનાં કાર્યોના અજવાળે એક નક્ષત્રની જેમ છવાયેલા રહ્યા. આજે પણ સાહિત્ય અને કળાનાં ઉચ્ચ ધોરણો બાબતે એમના નામની દુહાઈ દેવામાં આવે છે. બળવંતરાય-નંદાનાલાલથી માંડીને તે સમયના નવોદિતો સુધીનો એમનો વિસ્તાર હતો. ૨૭, ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૮ના રોજ અમદાવાદમાં એમનો જન્મ. એમના પિતાજી ગોંડલ સ્ટેટની અશ્વશાળાના ઉપરી હતા. એટલે બચુભાઈનો અભ્યાસ-ઉછેર પણ ગોંડલમાં જ થયો. બચુભાઈએ કોલેજનું તો મોઢુંયે જોયું નહોતું. માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થયું એટલે એમણે ગ્રેજ્યુએટ થવાનો વિચાર કરેલો. પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ગોંડલના રાજવીએ હોસ્ટેલના બાંધકામમાં દાન આપેલું, એની એવી શરત કે ગોંડલના પાંચ વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં મફત રહેવા દેવા. બચુભાઈએ તો બારોબાર અરજી કરી જ દીધેલી પણ એમના પિતાશ્રીએ પોતે અન્ય ખર્ચ નહીં ઉપાડી શકે એમ કહીને હજૂર દ્વારા એમને ગોંડલની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક બનાવી દીધા ! પાંચ જ વર્ષ એ નોકરી એમણે કરી. ફક્ત મેટ્રિક સુધી ભણેલા બચુભાઈએ પોતાની વિદ્યા, વાંચન, સાહિત્ય અને કળાઓનો અભ્યાસ, વિવિધ વિષયોમાં ઉત્સુકતા અને ખાસ તો પોતાના કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠાને લીધે એક આખા યુગને અજવાળ્યો.

અમદાવાદમાં એમણે સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયમાં નોકરી કરી અને મુદ્રણકળા વિશે સભાન થયા. થોડો સમય મહાત્મા ગાંધીજીના નવજીવન પ્રકાશન મંદિરમાં પણ કાર્ય કર્યું. એ પછી રવિશંકર રાવળ સાથે એમને મૈત્રી થઈ. ૧૯૨૪માં રવિભાઈએ ‘કુમાર’ માસિક શરૂ કર્યું અને એમાં બચુભાઈને જોડ્યા. બચુભાઈ માટે જાણે કે ભવિષ્યની કારકિર્દીનો માર્ગ ખૂલી ગયો.

બચુભાઈ લખે છે : ‘અમે જ્યારે ‘કુમાર’ શરૂ કર્યું ત્યારે કર્તવ્યક્ષેત્રનું સ્વરૂપ નિરાણું હતું. દેશમાં સાંસ્કૃતિક જાગૃતિનો અરુણોદય થઈ ચૂક્યો હતો અને ટિળક મહારાજ, એની બેસન્ટ તથા ગાંધીજી રાજકીય સ્વાધીનતાનો શંખધ્વનિ કરી ચૂક્યા બાદ કાચા કુમારો અને તરવરતા તરુણોની સ્વપ્નશીલ આંખોમાં સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનનું અંજન આંજીને અમારે તેમને પુરુષાર્થી અને પરાક્રમી જીવન માટે પ્રેરવા હતા અને પ્રજાની આકાંક્ષા પૂરનારા સ્વરાજના સૈનિકો તરીકે સજ્જ કરવા હતા. સાથોસાથ, જગતમાં ડગલે ને પગલે વિસ્તરતી જતી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ક્ષિતિજોથી વાકેફ કરી તેમને ભારતીય સંસ્કારની ભૂમિકા ઉપર ઉત્તમ નાગરિકો તરીકે ઘડવા હતા.’ (‘કુમાર’ અંક : ૮૪૧, ફેબ્રુઆરી : ૧૯૯૮, પૃ. ૨૫૮)

‘કુમાર પ્રિન્ટરી’માં મુદ્રણ-પ્રકાશનની કુલ જવાબદારી બચુભાઈને સોંપાઈ અને એમ ગુજરાતી ભાષામાં છાપકામક્ષેત્રે નૂતન ક્રાંતિનો આરંભ થયો. બચુભાઈએ અક્ષરોનાં બીબાં બનાવતી ફાઉન્ડ્રી પાસે ખાસ મરોડના અક્ષરો પડાવ્યા. સ્મોલ પાઈકાથી શરૂ કરીને ફાઈવ લાઈન સુધીનાં બીબાંમાં શક્ય એટલું વૈવિધ્ય આણ્યું. ગુજરાતી લિપિમાં પણ એમણે યોગ્ય તે સુધારાવધારા કરાવ્યા. એકથી ચાર રંગમાં છાપવાનાં ચિત્રોના બ્લૉક કેવા બનાવવા, ચિત્રની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કેટલી સ્ક્રિન રાખવી, છાપતી વખતે ગાદીનું દબાણ કેટલું રાખવું, બ્લૉકની ધારેધાર કેવી રીતે મેળવવી એવી ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપરાંત રંગની ઘનતાને આધારે તેની કેટલી માત્રા રાખવી એના સફળ પ્રયોગો કર્યા. છપાયેલા ફરમાની મેળવણી, ફોટોલિંગ અને બાઈન્ડિંગ કેવી રીતે કરવું એની ખાસ પદ્ધતિ વિકસાવી. તે સમયનાં ઉત્તમ સામયિકો, પ્રકાશકો અને લેખકો એમ ઈચ્છતા કે પોતાનું પ્રકાશન બચુભાઈની નિશ્રામાં કુમાર પ્રિન્ટરીમાં જ થાય. ‘કુમાર’ સામયિકમાં વધુ વિભાગો અને વધુ મેટર કેમ સમાવાય એને ધ્યાનમાં રાખીને એમણે ખાસ નાના પણ સ્પષ્ટ ટાઈપો બનાવડાવેલા.

આ તો થઈ પ્રિન્ટિંગ ટેકનોલોજીની વાત, પણ બચુભાઈ વિશ્વભરનું બહુ બધું ઉત્તમ વાંચનારા, સાહિત્ય મર્મજ્ઞ અને કળાપારખુ હતા. તે સમયે, મોટા ભાગના કવિઓ એમ માનતા કે બચુભાઈની પરીક્ષામાંથી પસાર થયા વિના કવિ ન થવાય. બચુભાઈ માનતા કે કવિતા તો છંદોલયમાં જ હોય. એમણે જીવનભર એ ધ્યાન રાખ્યું કે ‘કુમાર’માં અછાંદસ પ્રકારની કોઈ રચના ન છપાય. તે વખતના કવિઓ કહેતા કે રાવતગઢના કાંગરા ખેરવવાનું કામ સરળ નહોતું. બચુભાઈ માથું ડોલાવતા જાય ને લય મુજબ કાવ્યપાઠ કરતા જાય. અરધી માત્રાની ચૂક પણ એમના ધ્યાને આવ્યા વિના ન રહે.

કવિવર રાજેન્દ્ર શાહને આકાશવાણી ઉપર આપેલી એક મુલાકાતમાં બચુભાઈ સ્પષ્ટ કહે છે : ‘આજે તો લોલમાં લોલ ચાલ્યું છે. બધા જ કવિઓ સંઘર્ષથી પીડાય છે. એમની જાત ખોવાઈ ગઈ છે અને છિન્નભિન્નતા અનુભવે છે અને જેમણે એમને અછાંદસને રવાડે ચડાવ્યા છે અને જે એમને ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે, તેઓ કવિઓની અને ગુજરાતી કવિતાની કુસેવા કરે છે, એમ હું માનું છું. છંદને અને લયને હું કવિતાનું અનિવાર્ય અંગ ગણું છું, અને માનું છું કે છંદ તોડવાનો કે છંદવિહીન રચના કરવાનો એને જ અધિકાર છે જેને પહેલાં છંદરચના સિદ્ધ કરી હોય. કાચા લેભાગુઓની કલમમાંથી નીકળતી રચનાઓ મને એક પ્રકારનો ‘લવારો’ જ લાગે છે. નિર્જીવ અનુકરણમાં તેઓ તુંબડીમાં કાંકરાની માફક શબ્દો ખખડાવી અર્થહીન રચનાઓ ખડકયે જાય છે. આને હું ગતિશીલતા નહીં, અવગતિ માનું છું.’ (‘કુમાર’ : ૮૪૧, ફેબ્રુઆરી : ૧૯૯૮, પૃ. ૨૪૮)

‘કુમાર’ ઉપરાંત એમણે અનેક નાનીમોટી સંસ્થાઓમાં, સમિતિઓમાં માનદ સેવાઓ આપી હતી. તે વખતના મુંબઈ રાજ્યની સરકારે મુદ્રણઉદ્યોગ માટે લઘુત્તમ વેતન નક્કી કરવા નીમેલી કમિટીના તેઓ સભ્ય હતા. એ પછી, પહેલી ગુજરાત મુદ્રક પરિષદના તેઓ પ્રમુખ થયેલા. ૧૯૬૫માં સુરત મુકામે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૩મા અધિવેશનમાં તેઓ પત્રકાર વિભાગના પ્રમુખ હતા. લંડનમાં સ્થપાયેલા સૌપ્રથમ ગુજરાતી પાક્ષિક ‘ગરવી ગુજરાત’ના સંપાદન આદિના સલાહકાર તરીકે ત્યાંના ગુજરાતીઓના નિમંત્રણથી

ત્રણેક માસ ઈંગ્લેન્ડ પણ ગયેલા. આ ઉપરાંત, તેઓ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના આરંભકાળથી જ સભ્ય રહેલા.

સાહિત્ય, શિક્ષણ અને મુદ્રણકળાના ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ સેવાઓ બદલ તેમને વખતોવખત માન-સન્માન મળતાં રહ્યાં હતાં. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ એમનું ‘કુમાર’ના પત્રકારત્વ માટે ૧૯૪૮માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક દ્વારા બહુમાન કર્યું. ૧૯૫૪માં મુંબઈ રાજ્યની વિધાન પરિષદમાં ગવર્નર દ્વારા છ વર્ષ માટે એમની નિમણૂક થયેલી. ૧૯૭૪માં હરિઃ ઓમ આશ્રમ તરફથી સુવર્ણચંદ્રક તો ભારત સરકારે ૧૯૭૫માં પદ્મશ્રી અર્પણ કરીને એમનું સન્માન કર્યું હતું. તેમજ ૧૯૮૦માં ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમીનો એવોર્ડ પણ એમને પ્રાપ્ત થયો હતો.

કહેવાય છે કે કાવ્યવાચનની કળા એમને સહજપ્રાપ્ય હતી. કાવ્યના છંદ અને લયને તેઓ બરાબર જાણતા અને તેના આરોહ-અવરોહ મુજબ તદ્દીન થઈને કાવ્યપાઠ કરતા. એમના કાવ્યપાઠમાં કોઈ શબ્દ દબાતો નહીં કે અસ્પષ્ટ રહેતો નહીં. પોતાની ઉંમર અને તબિયતને પરખીને, સત્તાવાર રીતે ૧૯૭૯માં એમણે બુધસભા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સોંપી હતી. ત્યારથી માંડીને આજ દિન સુધી પરિષદે એ પ્રવૃત્તિ નિયમિતપણે ચાલુ રાખી છે. તા. ૧૨-૦૭-૧૯૮૦ના રોજ બચુભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે સહુને એમ લાગ્યું હતું કે ગુજરાતના સાહિત્ય અને સંસ્કારજગતનો એક યુગ પૂરો થયો. બચુભાઈ સંદર્ભે અનિલ જોશી અને વિનોદ ભટ્ટના રમૂજી કિસ્સાઓ જાણીતા છે, પરંતુ એ પણ બચુભાઈ પ્રત્યેનો આદર પ્રગટ કરવાની જ એક રીત હતી. ‘કુમાર’ના ઘોડાની મૂળ ચાલ સમય પ્રમાણે બદલાઈ છે, પણ આનંદની વાત છે કે આજે પણ આપણને ઘોડાના ડાબલા સંભળાય છે. આવા એક ઉત્તમ કાવ્યપ્રેમી, સંનિષ્ઠ સંપાદક અને કળામરમી બચુભાઈ રાવતને શત શત વંદન !

સુખદ અપવાદ બાદ કરતાં, અત્યારે તો લગભગ બધાં સામયિકો લેખકોની વ્યક્તિગત સફળતાને આધારે ચાલે છે. કવિનો છંદ પાકો હોય, વાક્યરચના બરાબર હોય ત્યારે સામયિકને યશ મળે. અન્યથા, લખાણ કાચું હોય તો તે ચાલી જાય. પહેલાં તો કોઈ લેખકની હસ્તપ્રત ચોખ્ખી ન હોય કે જોડણીદોષોથી ભરપૂર હોય ત્યારે બચુભાઈ જાતે, આખો લેખ સ્વહસ્તે લખતા અને પ્રેસનકલ તૈયાર કરતા. હવે આવી ચોકસાઈવાળા તંત્રી-સંપાદકો ક્યાં મળવાના ? આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

ભણતરમાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ મારામાં ક્યાંથી આવ્યો એ હું જાણતો નથી. પણ છેક વિલાયત જતાં લગી એ રહ્યો. પછી અને મુખ્યત્વે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં, જ્યાં વકીલોના અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા ને ભણેલા નવયુવકોના મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો જોયા ત્યારે, હું લજવાયો ને પસ્તાયો. મેં જોયું કે નકારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ. મેં મારા અક્ષર પાછળથી સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પાકે ઘેઠે કંઈ કાંકા ચડે ? જુવાનીમાં જેની મેં અવગણના કરી તે હું આજ લગી નથી જ કરી શક્યો. દરેક નવયુવક અને યુવતી મારા દાખલાથી ચેતે ને સમજે કે સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

ભૂમ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

(અનુષ્ટુપ સોનેટ)

બધું અચલ ના કોઈ સંચાર નામનો દિસે
ચોમેર શૃંગાનાં શૃંગો મૌનના સ્તર વિસ્તર્યા,
અફાટ હિમની પાટો પ્રસરી વિસ્તરી બધે
ખસે નહીં ચસે સ્દેજે અડાબીડ ઊભી રહી.
અચિંતો ત્યાં જ વિસ્ફોટ હું કળું હજી ના કળું
કારમા આંચકાઓથી ઘણઘણી ઊઠ્યું બધું
તડાતડ તળો તૂટ્યા તિરાડો તીવ્ર ત્રાટકી
ભોંય સહી પડી વેગે વાયુઓ તીવ્ર સૂસવ્યા.
કરાલ કાલને વેગે ગર્જતી ગબડ્યે ગઈ
અસંખ્ય હિમની પાટો નીચે નીચે ધસી ધસી
ખડકે ખડકો તૂટ્યા ભાંગી ભેખડ ભેખડો
ઘૂઘતી ઘોર ઘાટીમાં તરંગો ઊછળી રહ્યા.
યાદ છે એટલું જોકે પાડેલી એક ભૂમ મેં
એનો જ જોઉં છું સામે, પ્રભાવ આમ વિસ્તર્યો!

સ્થિતિ | રમણીક અગ્રાવત

કોરાપણાથી છલોછલ એક કાગળ
અમસ્તો પડ્યો છે.
એક નિર્દોષ પેન્સિલ
બાજુમાં કે આમતેમ પડી છે.
ભૂંસી નાખવાની મમતથી ભરપૂર ભરેલું
એક કટીબદ્ધ રબર
ત્યાં એટલામાં જ.
કશીય ઊથલપાથલના
ક્યાંય કશાય સગડ નથી.
રબર તો રબર છે
ભૂંસી નાખે બધું જ
કામનું કે નકામું
કંઈ પણ જોયા વિના.
પણ એની તમા રાખ્યા વિના
ઉઘમી પેન્સિલ
કંઈ પણ ચીતરી શકે
એની ના નહીં.
પેન્સિલ કે રબરની બાબતમાં
કંઈ કહેવા માટે
સ્થિતપ્રજ્ઞ કાગળને
ફરજ પાડનાર આપણે કોણ?

ગઝલ / જયેશ ભટ્ટ

હજુ તો બાકી રાત છે સવારને તો વાર છે.
પીડાની ભેગી નાત છે સવારને તો વાર છે.
આ રાત, રાત છે કે છે એ ઝેરી કોઈ નાગણી,
જિગરની માથે ઘાત છે સવારને તો વાર છે.
છે ચાંદ, ને છે ચાંદની, વધુમાં તારી યાદ પણ,
ને આંખે દરિયા સાત છે સવારને તો વાર છે.
ન જાય આવે કોઈ પણ ઉદાસ છે હૃદય ઘણું,
આ કેવો અહીં પ્રપાત છે સવારને તો વાર છે.
નથી ડૂમો કે આંસુઓ નથી ખભોય કોઈનો,
આ રાત તો કજાત છે સવારને તો વાર છે.
નથી ખબર કે રાત આ કઈ પળે પૂરી થશે,
એ હર પળે હયાત છે સવારને તો વાર છે.

કાવ્ય | અંકિત ત્રિવેદી

ખૂબ પાસે લગોલગ બની.
વાટ પ્રગટ્યા પછી રાગ બની.
દિવ્ય સાંનિધ્યની ચેતના
સ્પર્શતાંવેત ઝગમગ બની.
આપની ખુશ્બૂની છે કૃપા,
શ્વાસમાં વ્યાપતાં રગ બની.
ચાલશો ક્યાં સુધી ભીડમાં
એકલા હાથ ને પગ બની.
વાત બે પાંપણો જેટલી,
અંકિતે જોયું ને જગ બની.

ત્રણ ગઝલ | ભરત વિંઝુડા

(૧)

રોઈ લીધું છે

તમારું, એનું ને બીજા બધાનું રોઈ લીધું છે,
ભલે જીવ્યા કરે પણ મેં પ્રજાનું રોઈ લીધું છે.
મળેલી એક દિવસ જ્યારે અહીં નિર્દોષને ફાંસી,
તો એની સાથે સાથે કાયદાનું રોઈ લીધું છે.
કોઈ કારણ વગર આવે છે જ્યારે આંખમાં આંસુ,
તો લાગે બેઉ આંખોએ ખુદાનું રોઈ લીધું છે.
કોઈ સાથે હું બેઠો હોઉં તો આશ્ચર્ય ના પામો,
ઘણાનું છે હજી બાકી, ઘણાનું રોઈ લીધું છે.
નવાં કંઈ દુઃખ અગર આવે તો એના પર પછી આવે,
મને જે થઈ હતી તે તે વ્યથાનું રોઈ લીધું છે.

(૨)

બાર થાય

બાર વધતાં સાત યાને બાર થાય,
એમાંથી ઓછા પછી અગિયાર થાય.

બાજુનાં સ્થળને જ ભેળવવાં પડે,
આ જગ્યા ફૂલે ને નહીં વિસ્તાર થાય.

બહાર છે તું એમ અંદર પણ હશે,
હોય દિલમાં એ જ તો દિલદાર થાય.

મૂર્તિઓની જેમ જો ઊભા છીએ,
આપણી વચ્ચે ન કંઈ વ્યવહાર થાય.

કુદરતી રીતે જ સુંદર હોય છે,
એના ઉપર શું બીજો શૃંગાર થાય!

(૩)

હારીને

હતું જે હાથ ઉપર એ બધુંય હારીને,
જવું પડે છે ઘરે આખરે જુગારીને.

વિચારવાનું કરી દેવું બંધ કઈ રીતે,
શરાબ જેવો ચડે છે નશો વિચારીને.

અવાજ પહોંચી શકે એટલા નજીક નથી,
કશોય અર્થ નથી એમને પુકારીને.

ઘણી વાર હું આવી ગયો છું જોખમમાં,
અહીં કોઈને બીજા કોઈથી ઉગારીને.

કરંડિયામાં પૂરી રાખનાર માણસ છે,
છતાંય સાપ કરડતો નથી મદારીને.

પરાયું કોણ અહીં છે ને કોણ પોતાનું,
બધાય એકબીજાને જુએ છે ધારીને.

રાહ જોઉં છું.... | રાજન ભટ્ટ 'મીના'

રાહ જોઉં છું...

વહે છે મારી નસનસમાં

કંસ અને કૃષ્ણનું લાલચટૂક લોહી

કંસ ક્યાં હજી હણાયો છે?!

કૃષ્ણને જીતવાનું બાકી છે.

પેલો પારધી કૃષ્ણને હણે તે પહેલાં

રાહ જોઉં છું કૃષ્ણની...

રાવણનાં દશે શિર લઈને ફરું છું હું

સીતા વિરહિણી ચટકા ભરે છે મને

હનુમાન સેનાસેતુ બાંધે તે પહેલાં

હજી રાહ જોઉં છું હું રામની...

દુર્યોધનના અધર્મને આત્મસાત્

કર્યો છે મેં

નથી ભુલાયાં વેણ દ્રૌપદીનાં

જાંઘ પર ઘા મારે તે પહેલાં

હજી રાહ જોઉં છું હું ભીમની.

કૃષ્ણ-રામનાં સર્જન અવતારવા

કેટલી પીડા ભોગવી યુગયુગાંતર મેં

મારામાં રહેલા એ બંને હણાય તે પહેલાં

હજી રાહ જોઉં છું વ્યાસ-વાલ્મીકિની

સમયખંડોની સમસંવેદના ઝીલતો હું

મારા ભાગના જીવનયુગની પીડા સહું છું હું

પડોશી પાસે હજી આતંકી ધર્મ છે

મારે જીવવાનું-જીતવાનું બાકી છે

એ મને હણે તે પહેલાં

રાહ જોઉં છું કલકીની...

ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

(૧)

બારમે વરસે બાવો બોલ્યો

મહાકાળની ફણાની ટોચે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
ખલકને ફૂંકી દીધી ચલમે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
ભેખ-દેખના ભડકે ભડકે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
ચીપિયેથી ખણખણતા તણખે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
બાવો યાને ઘજા થયેલા સોળ સોળ શણગારા,
અંજળ ઢોળે મસાણ ચોળે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
બાવો યાને ભસમ કરેલી હુથેળીઓનો ધૂણો,
અપની હી ચમડીના ઝોળે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
તામડીયેથી દોટ ફાકતો ખપ્પરમાંથી ખાલ ફૂંકતો,
ભાવટની ઊડેલી રાખે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
અખંડ ઘખતી ઢગલીમાંથી ચૌદ ભુવન લગ એક સળાવો,
મણિધર નાચે, ડમરુ બાજે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
શંખ ફૂંકે ને હેમાળેથી શરીરતોથી ઉજાસ ઊઘડે,
આકારોનાં પોત પ્રકાશે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
રંગ હોય શું અજવાળાને, અંગ હોય શું રાખાળાને,
તેજ સ્વયમ્ જ્યાં ફૂલ ચડાવે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.
જોગણીઓના ખિખિયાટામાં, વખખ લપકતા ફુટકારોમાં,
જવાળાઓ શાતામાં ઠારે બારમે વરસે બાવો બોલ્યો.

(૨)

નાના મોઢે મોટી વાત

સુનિયે સાહિબ, સુનિયે હઝરાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
સન્મુખ દીઠાં સરસ્વતી માત, નાના મોઢે મોટી વાત.
હોત નહીં રે ભોગવસાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
હોત તુલસીદાસી પરભાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
મળત મેઘદૂતી સંગાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
હુંયે હોત શબ્દે રણિયાત, નાના મોઢે મોટી વાત.

સૂરદાસને દિસે તત, જેમ ભગત દરસનમાં રત,
 મારે તો નકરા દિનરાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
 બહારે બાંધ્યા ઝંઝાવાત, અંદર પૂર્યા ઝંખાવાત,
 પરપોટા, તારી વિસાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
 ગઝલોની એ નૂરી નાત ને રોશન દીવાનેખાસ,
 ગાલિબાઈ સત અર્થાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
 વખોં ત્રાટકે ભલે ને ખાંગો, જીવ હોત ધીરો ધીંગો,
 થાત માંદ્યલો ઈ સાક્ષાત, નાના મોઢે મોટી વાત.
 પરોઢિયું ઢોળત ઉખ્મા, નદીતીર આપત સુખમા,
 હુંય રચત, ઋષિઓ, વેદાંત, નાના મોઢે મોટી વાત.
 (છેલ્લા શેરમાં કાફિયામાં છૂટ લીધી છે)

(૩)

બસ, કે એક ગોખ

બસ, કે છેલ્લેરું જીવી લઉં દળદર.
 બસ, કે એક ગોખ ને ખૂલે ગોચર.
 એનાં ગાતર હશે અખેગાતર
 ધૂળ જગ્યાની એનું સરગાપર.
 ત્યારથી થૈ ગયા અનુપ સુંદર
 જ્યારથી અજવાળું થયું વસ્તર.
 એ નહીં માગે જુગતિ કે મુગતિ
 જેને માટે હો ભગતિ પણ તત્પર.
 પાગરણ ઈ જ પાણલે દીકાં
 ઈ જ રે પાણલે જડી ચાદર.
 પોત પરકાસો રે મળો તીરથ,
 માંડી જાતર રે ઘરના કાંઠા પર.
 જેટલું ભગતિ ને મૂરતિ વચ્ચે,
 એટલું, બસ કે રહી ગયું અંતર.

(૪)

સુવાર્ણ પર

સુવાર્ણ પર પૂજાના ફૂલથી ઘસરકો કર્યો.
 તો એણે ચોપડો ભૂંસી સપરમો લીટો કર્યો.
 એ જાણે સત્યનો હો એમ જીવે અટક્યો'તો,
 પીવાનું પાણી ગણી ઘૂંટ એ મધુરો કર્યો.
 મેં સ્વપ્નમાં દીકું કે સિંહ પરથી ઊતરી એ,
 ખમ્મા, કે છાતી સરસો ચાંપીને પોતાનો કર્યો.
 ભગત, તે જાગ પણ માંડ્યો તો કેવો માંડ્યો કે
 કે મૂર્તિએય જાગી જઈને જાગ સામો કર્યો.
 પધાર્યા ઋષિઓ ને નરસિંહ ને મનોજો-મીર
 બધાએ સાગમટે ખૂણાને ઓછો ઓછો કર્યો.
 મેં એને સાનમાં કીધું કે તારું કામ નથી
 તો એ લલિતે રણજણી પરમ લસરકો કર્યો.

(૫)

ઠોકડની કક્કાવટી

હળુથી ઝાલી મારી માવડી લખાવે 'ક'.
હું એવો 'ઢ' કે લખ્યો છેવટે ઢબુનો 'ઢ'.
શું કામ વર્ગ બહાર કાઢ્યો, હે કમળના 'ક'?
શું કામ માંઘલે મૂક્યો, તે, હે કબીરના 'ક'?
હતો શું તોર કે ઘૂંટ્યા કર્યો લલિતનો 'લ'
નહીં તો જીવને લખવો હતો પરમનો 'પ'.
ન પાખ્યો સાળ કે સાખી, નિશાળમાં જ રહ્યો,
અખરનો 'અ' ન આવડ્યો, લખ્યો અરજનો 'અ'.
આ પેનપાટી, રૂપકડાં વતોણાં રહેવા દે,
ખ-રજમાં જા, ખયામી થા ને ભજ મીરાંનો 'મ'.
મેં એટલે તો ઘરમાં એક દેરી થાપી છે,
તરસનો 'ત' મટીને થાઉં જો દરસનો 'દ'.
પડેલાં છે રે પનારે 'લલિતી' ઝળઝળિયાં,
હે જોગીડા, સમાવી લે, દઈ ત્રિશૂળી 'ત'.
શબદની રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ તું પામશે, હે લલિત,
કીધું છે માવડીએ કે તું રટ ગણેશી 'ગ'.

ગઝલ | બકુલેશ દેસાઈ

ઊઠતી બજારે

લખવું છે ઘોઘમાર મારે પણ,
કોણ સિગ્ગલ સમું ટપારે પણ?
એ રીતે દુવિધા વધારે પણ,
કોઈ બસ, સ્ટેજ આવકારે પણ.
શબ્દ નાહક રુઆબ મારે પણ,
થોભ, તું 'અર્થ'ને સહારે પણ.
કોઈ સેવે છે શબ્દ ધીરજથી,
કોઈ ઘોરે પૂરે પગારે પણ!
દોસ્ત, તારી આ આંખ ભીની કાં?
હું ઘરું છું રૂમાલ ત્યારે પણ!
'ઊંચે શ્વાસે કાં મિત્રની પીઠે'?
એથી બોજો ઘટે લગારે પણ?
લે, 'બકુલેશ' તુંયે કેવો છે?
નહિં ઝૂક્યો ઊઠતી બજારે પણ!?

✱

અગત્યની સુચનાઓ

(૧) 'પરબ'નું લવાજમ હવે નીચે આપેલા QR કોડથી ભરી શકાશે.

લવાજમ : રૂ. ૧૫૦/- (એક વરસના)

સંસ્થાકીય લવાજમ : રૂ. ૩૦૦/- (એક વરસના)

આજીવન સભાપદ : વ્યક્તિ દીઠ રૂ. ૩,૦૦૦/-

સંસ્થા આજીવન સભ્ય પદ રૂ. ૫,૦૦૦/-

લવાજમ ભર્યા પછી તમારું સરનામું, સંપર્ક નંબર

Whatsappથી શ્રી ચંદ્રકાન્ત ભાવસારને નીચેના નંબર પર જાણ કરવી.

પોતાના નંબરથી ૯૭૭૩૨૨૨૪૨૫

(QR કોડ)

(૨) ટપાલની અનિયમિતતાને કારણે કેટલાક ગ્રાહકોને 'પરબ'ના અંકો મળતા નથી. જે ગ્રાહકો ટપાલને બદલે કુરિયર દ્વારા અંક મેળવવા માગતા હોય તેમણે લવાજમ ઉપરાંત બીજા વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦-૦૦ મોકલવાના રહેશે. આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આ રકમ જમા કરાવશો પછીથી કુરિયર દ્વારા પ્રતિ માસ અંક મોકલવામાં આવશે. મોબાઇલ નંબર અવશ્ય મોકલવો.

ચાર ગઝલ | સંજુ વાળા

(૧) જનગણ બની રહો!

પળનો પ્રભાવ વિસ્તરીને વન બની રહો!
હે સાધુ! તારો સંગડો સગપણ બની રહો!
એકાન્ત પણ અખંડ, અવિચળ બની રહો!
પડથાર ઘરની સૃષ્ટિ સમાન્તર બની રહો!
હો, સો સલામ જેણે જગતની તમા કરી,
એ વ્યક્તિ જેવું આખું જનગણ બની રહો!
જેને પરાયાં દુઃખનો ડૂમો ભરાતો હો,
આંસુ સમાનઘર્મીનું ઔષધ બની રહો!
સૂફી ફકીર જેમ સતત ગાય છે ગઝલ,
તો મન કબીર, તન આ બનારસ બની રહો!
પ્રત્યેક ક્રાંતિકારીના અંગે પડેલ સોળ,
સચવાઈ રહેલ સત્યનું સ્મારક બની રહો!
ગંગાસતીની જેમ ઉજાગર કરીશ હુંય,
પીડા હે પાનબાઈ! વડારણ બની રહો!

(૨) તો શું થશે?

માણસ ફટકિયા જેમ જો ફૂટી જશે તો શું થશે?
બીજું તો કંઈ ના થાય પણ અંધારું ઘરમાં નાયશે!
પહેલાં ઝબોળે પગ પછીથી અસ્થિઓ પધરાવશે!
એ વહેણ જીવિત પગને બદલે પિતૃઓને તારશે!
જે કાળાં ચશમાંની હિમાયતમાં છે એવી આંખને,
ઠરતા દીવાનું તેજ પણ કસ્તર, કણું થઈ ખૂંચશે!
તું છે પવન ને પાણીની રસપ્રદ રમતનો કિસ્સો પણ,
જે અર્થ કરશે એ તને પરપોટો કહી સંબોધશે!
ભમરાને કદલીસ્તંભ મળશે ને સરળ થઈ જાશે લક્ષ્ય,
તારીય હાલત એ જ છે, પોયું જડ્ડે પડકારશે.
સમજાયું જેને કે જીવન તો રમવા જેવી છે રમત,
એ રમશે દિવસ-રાત ને બીજાને રમતાં રાખશે.
એક તાર લાગી જાય તો થઈ જાય સઘળું એકરસ,
હું નહિ રહું હું, તુંય તારું તું-પણું ગુમાવશે!

(૩) વ્યથિત થયાં

તારા જ કારણે ઘણાં વ્યાકુળ - વ્યથિત થયાં.
આપણને જોઈ જોઈ પરસ્પરનાં મિત્ર થયાં.
જે ઊંડાં ઊતરી શક્યાં એ ખુદમાં સ્થિત થયાં.
ભાખ્યું એ સૌ ભજન થયાં, ગણગણતાં ગીત થયાં.
આપે તો રેવડીથી મોં મીઠું કરાવ્યું તું,
પાખ્યો પ્રસાદ રૂપે હું ને એ ચકિત થયાં.
મેં બેઉ હાથ સ્ત્રેજ પ્રસારીને ચીંધ્યું જે,
એને ઉકેલવામાં સૌ પંડિત ભ્રમિત થયા.
જાગૃતિ, સ્વપ્ન, તુરિયા તો શાસ્ત્ર સંજ્ઞા છે,
નિજમાં રહ્યાં જે મસ્ત એ જાતે પુનિત થયાં.
જેણે સમયને સાચવ્યો એ સમયોચિત રહ્યાં,
જે કાળને સહજ અતિક્રમ્યા અતીત થયાં.
સંદૂકમાં છે બંધ છતાં છે તો કસ્તુરી,
જે પારખુ છે એને પરિચય ત્વરિત થયા.

(૪) ખૂબ આથડ્યા

જે મિત્રતા સાધી શક્યા નહિ, ખૂબ આથડ્યા
સેવ્યું શબદસાન્નિધ્ય ત્યાં તૂલફૂલ ઊઘડ્યાં.
જેણે જરામય જીવને જાણ્યો નજીકથી,
એ જીવ પર આવી અજરને પામવા મથ્યા.
તું સ્વપ્નભોગી થઈ રહ્યો ને રાત ગઈ વહી,
મેં જાગરણ નામે દિવસ ને રાત એક કર્યાં.
પહેલાં તો અંગારા ઝર્યાં, વરસી પડ્યા પછી,
વાદળ ને ઘેલી વાદળી એકમાર્ગ પર મળ્યાં.
ધાર્યું ઘણીનું થાય પણ એ ક્યાં હશે ઘણી?
મેં આદર્યાં જો યત્ન તો એ ખુદમાં જઈ ચડ્યા.
તારા, સૂરજ ને ચંદ્ર મારા સહપ્રવાસી છે,
એવું કહ્યું તો પંડિતો ઊંચા-નીચા થયા.
મુરશિદની ખૂલી આંખ, ને ખીલી ગયાં ફૂલો,
દષ્ટિ કરી ત્યાં, કલ્પદ્રુમ ફળથી લચી પડ્યાં.

પ્રેમ | જિગર જોષી

(૧)

ઝાડથી ખર્ચાં'તાં એ પાંદડાંઓ બોલ્યાં:

કોઈ આવ્યું'તું ફૂદીને વાડ લઈ ગયું વારતાનું ઝાડ.

સાત સાત પૂંછડિયો ઉંદર છે ગુમ અને વાંસળીવાળોય થયો ગુમ,
સૂપડિયા કાનવાળો રાજાયે ક્યાંય નથી કેટલીયે પાડી મેં બૂમ,
જોયું નથી રે મિયાં ફૂસકીનું ઘર બાકી ખખડાવું એમનું કમાડ.

સાંકળિયા સસ્સાજી, ગામના પટેલ અને બાવાજી ખોવાયા ક્યાં?
ભંભોટિયે બેસીને ડોશી તો આવતાં'તાં વચ્ચે એ અટવાયાં ક્યાં?
બિલ્હીની ડોક માટે ઘંટ લઈ આવ્યો છું ઉંદરને પાડો કોઈ રાડ.

આનંદી કાગડોય ઊડી ગયો ક્યાંય; નથી જાંબુડે દેખાતો વાંદરો,
રંગ રંગ રંગીલી ટોપીઓ પડી છે બધે; ખોવાયો ક્યાં પેલો ફેરિયો ?
રાજા વિક્રમ ક્યાંથી આપશે જવાબ હવે ખલ્લે ક્યાં રહે છે વેતાળ !

(૨)

એવું કેલેન્ડર બનાવો રે કોઈ જેમાં રોજ રોજ રવિવાર હોય.
નહાવાનું નહીં; સ્કૂલે જાવું નહીં; હોય રમવાનું દાંડિયો ને મોઈ.

ઊંઘવાનું એયને અગાશીએ રોજ અને ચાંદાને આભથી ઉતારીએ,
ભાણવાનું શું તો કહે ખુલ્લું આકાશ અને લેસનમાં ગપ્પાંઓ મારીએ,
ભાઈબંધયાવ બધા આવે ઉઠાડવાને તો જ વળી ઊઠવાનું હોય.

ઘોમ રે ઘુબાકાઓ ફૂવામાં મારીએ ને વાડી લગ દોડવાની રેસ,
રમતા રમતા રે વળી લાગે જો ભૂખ અમે ખાઈ લઈ ખરબચડી ઠેસ,
અંગૂઠો ઠેસ ખાઈ લોહીથી હો લથબથ ને પક્કડદાવ રમવાનું તોય.

ઓફિસ પોએમ્સ | મિલિન્દ ગઢવી

૧.

ટેબલ પર રાખેલી

યાની પ્યાલી

ધીમે ધીમે ઠંડી થઈ રહી છે.

જાણમાં છતાં જાણબહાર.

શું યાદો પણ

આવી જ રીતે

ઠંડી થઈ જાય છે ?

૨.
દી' આથમતાં જ
ટેબલ પર વિખરાયેલી પેન-પેન્સિલ
એવી લાગવા માંડે છે
જાણે યુદ્ધમાં હારીને
સૂઈ ગયા હોય
સૈનિક !

૩.
Video Conference દરમિયાન
નેટવર્ક ગયું
અને અજબ હાશકારો થયો.
જીવનમાંથી કશુંક 'જવું'
દરેક વખતે
ખરાબ નથી હોતું.

૪.
દર ત્રીસ દિવસે
બદલવો પડે છે
લોગઈન-પાસવર્ડ.
કદાચ એટલા માટે
કે કંઈક તો બદલાયા કરે
આ ન બદલી શકાતા
જીવતરમાં.

૫.
દરેક વીકેન્ડમાં
મળે છે
એક વર્ષથી
અઘૂરી
ઊંઘ -
હપતે હપતે.

૬.
પહેલી વાર
ઑફિસનો દરવાજો ખોલ્યો
ત્યારે લાગેલું -

કંઈક બનીશ !
હવે રોજ
એ જ દરવાજેથી
થોડો થોડો
ખતમ થઈને નીકળું છું.
૭.

ડેસ્ક પર
એક મોબાઇલસ્ટેન્ડ છે.
એમાં એક નાનકડું ઘડિયાળ પણ છે
જે પાંચ મિનિટ પાછળ ચાલે છે.
મેં એને ક્યારેય ઠીક ન કરાવ્યું.
કમ સે કમ કોઈ એક તો છે
જે આ દોડભાગની દુનિયામાં
મારા જેવું છે.

૮.
લાંચ-ટાઈમમાં
બાળપણના કિસ્સા
વાગોળતાં વાગોળતાં
લાગ્યું જાણે
ફરી બાળક બની ગયા છીએ.
ત્યાં જ
વોટ્સએપ ગ્રૂપ પર મેસેજ આવ્યો -
Please join immediately.
અચાનક અમે મોટા થઈ ગયા !

૯.
એક નવા કર્મચારીએ
પૂછ્યું -
“વર્ક-લાઈફ બેલેન્સ કેવી રીતે રખાય ?”
અમે હસ્યા,
જેમ ગામડાના પાદરે બેઠેલા
ડોસલા
હસી પડે
કોઈ અર્થ વગરના જોક પર.

સંભવામિ યુગે યુગે : રતિલાલ બોરીસાગર

હર્ષદ ત્રિવેદી

(જ. તા. ૩૧-૮-૧૯૩૮)

હાસ્ય અને રુદન એ મનુષ્યને જન્મ સાથે જ મળેલી મિલકત છે. મિલકત એટલા માટે કહું છું કે આ બંને વાનાં આપણા જીવનના સહજ કહેવાય એવા સેફ્ટીવાલ્વ છે. હાસ્યના અભાવે ઘણાંની જિંદગીની દોરી ટૂંકી કરી નાંખ્યાના દાખલા નોંધાય છે, પરંતુ ભાષામાં એને સર્જનાત્મક રીતે લાલિત્ય સુધી લઈ જવાનું ને રમણીય એવું સ્થાયી રૂપ આપવાનું કાર્ય, અન્ય સાહિત્યકારોની જેમ આપણા હાસ્યલેખકોએ પણ કર્યું છે. એક આખી નક્ષત્રમાળા છે આપણી પાસે. એ માળાનો અતિ મહત્વનો મણકો છે રતિલાલ બોરીસાગર. પ્રજાસત્તાકદિનની પૂર્વસંધ્યાએ ભારત સરકારે જાહેર કર્યું કે સાહિત્ય અને શિક્ષણક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સેવાઓ બદલ એમને પદ્મશ્રી અર્પણ કરીને સન્માનવામાં આવશે. મારી દૃષ્ટિએ આ ગૌરવાન્વિત અને નિર્વિવાદિત ઘટના છે. એમની પૂર્વેના બધા હાસ્યલેખકોનું માત્ર નામસ્મરણ કરું તોપણ આ લેખ પૂરો થઈ જાય.

હાસ્ય તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને મધ્યકાલીન કૃતિઓમાં પણ ઠેર ઠેર વેરાયેલું પડ્યું છે, પણ આપણે ‘મિથ્યાભિમાન’વાળા કવીશ્વર દલપતરામ અને ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’વાળા નવલરામની સ્મૃતિ-સાક્ષીને મનમાં રાખીને, સમર્થ હાસ્યલેખકોને રમણભાઈ નીલકંઠથી શરૂ કરીને યાદ કરીએ તોય લગભગ કેળાંની ભરચક, સ્વસ્થ અને પક્વ લૂમ જેટલા હાસ્યલેખકો આપણને મળ્યા છે. એમાં રતિલાલ બોરીસાગરનું આગવું સ્થાન છે. હાસ્યતીર્થ જ્યોતિન્દ્ર દવે આપણા મહત્વના અને સશક્ત લેખક હતા. વીસમી સદીના આ સર્વશ્રેષ્ઠ હાસ્યકારે એક પ્રશિષ્ટ પરંપરા ઊભી કરી. એ પરંપરાનો બીજો છેડો એટલે રતિલાલ બોરીસાગર.

નોકરીના સંદર્ભમાં- પોસ્ટઓફિસ, રેલવે, શિક્ષક, અધ્યાપક કે પા.પુ. મંડળના પ્રથમ વર્ગના અધિકારીની ભૂમિકા બાબતે તથા લગ્નથી માંડીને ક્યાંય પણ સંલગ્ન થવામાં, આ વિદ્વાન હુમેશાં, માનવનિયતિને યશ પ્રદાન કરે છે, પણ છેવટે જે પરિણામ આવે તે સમષ્ટિના હિતમાં હોવાનું પૂરેપૂરું શક્યતાયુક્ત અને શક્યતાપૂર્ણ જ હોય. કોઈનેય સીધી કે આડકતરી રીતે જફા પહોંચે એવું બોરીસાગર ન કરે, ન વિચારે. ‘મોજમાં રેવું રે!’ એ એમનો જીવનમંત્ર છે. એટલે જ કદાચ તેઓ અજાતશત્રુની વ્યાખ્યામાં બંધબેસતા હશે. મારી જાણ અને માન્યતા મુજબ ભાગ્યે જ કોઈએ બોરીસાગરની ટીકા કરવાનો વૃથા શ્રમ કર્યો હશે. હાસ્યને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નોમાં, પોતાની પ્રજાતિને માંડ માંડ અ-ટકાવી

રાખનારા, તીક્ષ્ણનિરીક્ષા કરનારા, હરિકૃષ્ણ જેવા હરિકૃષ્ણ પણ બોરીસાગરના દુર્ગુણ શોધવા સંદર્ભે 'સાક્ષરબોતેરી'માં નિષ્ફળ ગયેલા અને લાખેલું કે –

**‘બોરી તો સાકરની પાછી મધસાગરમાં બોળે,
નથી વિરોધી એકે જન્મ્યો, નાહકનો ક્યાં બોળે?’**

બકુલ ત્રિપાઠીએ, ઠોઠ નિશાળિયાનું મહોરું પહેરીને ‘ગુજરાત સમાચાર’ નિમિત્તે હજારો લેખો લખ્યા છે. ભાગ્યે જ કોઈ વિષય એવો હશે જેને બકુલસ્પર્શ નહીં થયો હોય! ગુજરાતી ભાષામાં, વિનોદ ભટ્ટ જેવો બીજો હાસ્યલેખક થયો નથી. આ માણસ પાસે હાસ્યની એક વધારાની રંગ હતી. વિવેચને આપેલા હાસ્યના પ્રકારોથી વિનોદભાઈ ઘણા આગળ હતા. હાસ્ય અને કરુણાનો અદ્ભુત મેળ એમનાં લખાણોમાં હતો. બધાંનાં મનમાં પ્રશ્ન હતો કે એ પછી કોણ? એનો જવાબ બોરીસાગરે પોતાની જાત ઉપર હસીને, વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાંથી હાસ્ય સર્જીને આપ્યો છે. રતિલાલ બોરીસાગરનું સ્થાપન કરતાં પહેલાં જ્યોતીન્દ્ર દવેનું આ વિધાન નોંધવું જોઈએ. જ્યોતીન્દ્રભાઈએ રતિભાઈ પરના એક પત્રમાં જણાવેલું કે – ‘તમારી સર્ગશક્તિ સહજ અને સ્વતંત્ર છે. રસનિર્મિતિ માટે આવશ્યક એવી દર્શનની અને સર્જનની – ઉભય શક્તિ તમારામાં સહજ રીતે રહેલી પ્રતીત થાય છે.’ મતલબ એટલો જ થાય કે બોરીસાગર એમની પરંપરાના મજબૂત વાહક છે. પછીથી તેઓ, આ વારસાને વધુ ને વધુ દેદીપ્યમાન કરતા રહ્યા છે.

આ રહ્યો એમનો હાસ્યલોક – ૧. ‘મરક મરક’, ૨. ‘આનંદલોક’, ૩. ‘સંભવામિ યુગે યુગે’, ૪. ‘એન્જોયગ્રાફી’, ૫. ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં’, ૬. ‘જ્ઞથી ક સુધી’, ૭. ‘ભજ આનંદમ્’, ૮. ‘અમથું અમથું કેમ ન હસીએ’, ૯. ‘ઓમ હાસ્યમ્’, ૧૦. ‘ભદ્રંભદ્ર અમર છે (નવલકથા)’, ૧૧. ‘વિનોદના વૈકુંઠમાં’, ૧૨. ‘મોજમાં રે’વું રે’ અને ‘ત્રણ અઠવાડિયાં અમેરિકામાં’. વળી, સંપાદનો તો જુદાં.

કહેવું જોઈએ કે આ નામનો મહિમા મોટો છે. વિનોદ ભટ્ટ એમને લાક્ષણિક રીતે ‘સાગર’ કહેતા. રતિલાલ બોરીસાગરમાં, રતિલાલ તો જાણે સમજ્યા કે એમનું નામ છે. પણ, બોરીસાગર અટક છે કે ઉપનામ એ અંગે મનમાં ઉત્સુકતા રહેતી. પછીથી અમને જ્ઞાન લાઘ્યું કે આ કંઈ આપણે ધારીએ છીએ એવો ગંભીર મામલો નથી. મૂળે તો એમના વડવાઓ સૌરાષ્ટ્રના કાઠી દરબારોના ગોર. કાઠીઓમાં પણ બોરીયા હોય, એટલે ‘બોરીયા ગોર’ થયા. પછી કાળક્રમે ‘બોરીયાંગર’ અને ‘બોરીસાંગર’ અને પછી સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ અનુસ્વાર ઉચ્ચારતું ન હોવાથી બોરીસાગર થયા. એમના ગાગરરૂપી હાસ્યસાહિત્યને ધ્યાનથી જોનારને ખ્યાલ આવશે કે તેઓ વિદગ્ધ, વિશિષ્ટ, વિચક્ષણ, વિલક્ષણ અને વિચારક છે. આ બધાંથી ઉપર સહૃદય કહી શકાય એવા વિવેકી માણસ છે. એમને હૈયે સમષ્ટિનું હિત અને કરુણા બંને છે.

એમનામાં એક પૂર્ણ કદના હાસ્યલેખક માટે અનિવાર્ય એવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે જે સંવેદનશીલતાપૂર્વક ઝીણું ઝીણું બધું જુએ છે અને આપણને બિલોરી કાવ્યમાં સર્જનાત્મક રીતે બતાવે છે. બોરીસાગરનું હાસ્યસાહિત્ય વિટામિન બી.ટૂવેવ જેવું છે. એની કમી જલદી વરતાય નહીં, પણ એ આપણામાં આવે ત્યારે સભરતાનો અનુભવ થાય અને બહેતર મનુષ્ય બનવામાં મદદરૂપ થાય. હાસ્યલેખકનાં ચશમાં બાયફોકલ જ નહીં, પણ

મલ્ટિકોલ હોય છે એવું એમને વાંચતાં આપણને દેખાય છે. ભાષાની સજ્જતા તો એવી કે, આખું સાહિત્ય અને સંદર્ભજગત એમની લેખણ પર આવીને બેસી જાય.

હાસ્યનિબંધને એક સ્વરૂપ તરીકે એમણે આરાધ્યું છે. પ્રત્યેક નિબંધનું માળખું વિશિષ્ટ હોય એવો આગ્રહ પણ રાખ્યો છે. એમની લઢણ, ભાષાપ્રયોગો વિશે અલગ સમયે ને અલગ રીતે વાત કરવી પડે. એમાં વિશેષતા એ હતી કે પ્રશ્નકર્તા અને ઉત્તરદાતાનાં વ્યક્તિત્વોને તેઓ અલગ પાડી શક્યા હતા. ‘એક નહીં લેવાયેલો ઇન્ટરવ્યૂ’માં એમણે કોઈ ધીર-લલિત નાયકની જેમ, લેખક અને ભાવકની બેવડી ભૂમિકા અદા કરી અને એમ બંને પક્ષે વિશ્વદર્શન કરાવેલું. એમાં એમની ધૃતિ અને ધીમહિવૃત્તિ પણ જોઈ શકીએ. આપણી ભાષાના બધા વળોટ એમના લેખનમાં જોવા મળે છે. એનું એક કારણ એમની અભ્યાસ-નિષ્ઠામાં પહેલું છે. ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપક હોવા ઉપરાંત શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના અનુભવે એમને પ્રત્યાયન ઉપરાંત ચોકસાઈના પાઠ પણ પઢાવ્યા! આમ તો એ ભાષા-સાહિત્યના પંડિત છે. કેમ કે એમણે ‘ગુજરાતીમાં સાહિત્યિક સંપાદન : વિવેચનાત્મક અધ્યયન’ વિષયે ચંદ્રકાન્ત શેઠના માર્ગદર્શનમાં પીએચ.ડી. કર્યું છે. માર્ગદર્શક અને સંશોધકની યુતિ જોતાં સહુને લાગતું હતું કે આપણે સૂર્ય ઉપર પહોંચીશું ત્યાં સુધીમાં આ કાર્ય અચૂક થઈને રહેશે! પરંતુ બોરીસાગરે જગતના તમામ સમાજબગોળીઓને ધરાર ખોટા પાડ્યા અને ચંદ્રકાન્ત શેઠને યશ અપાવ્યો.

લોકપ્રિય થવા માટે એમણે કદી ધોરણો સાથે બાંધછોડ કરવી પડી નથી. કોઈને પણ મદદરૂપ થવાના સ્વભાવને લીધે, અનેક વાર મુખ્ય વક્તાને બદલે છેલ્લી ઘડીએ ભાષણ કરવા પણ ગયા છે. કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી, આયોજકોને એકાધિક વાર એવું લાગ્યું છે કે પેલા મુખ્ય વક્તા ન આવી શક્યા એ અકસ્માત પણ સુખદ રહ્યો! નહીંતર, આ ભગવંતને આપણે ઓળખ્યા જ ન હોત! બોરીસાગરના વક્તવ્યમાં ત્વરિત ગતિએ ઊપજી આવતાં હાસ્ય ઉપરાંત પ્રસંગનું ગૌરવ, પ્રશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ અને સાહિત્યિક પરંપરાનો વિસ્તાર પણ જોવા મળે. મોટે ભાગે એમની પાસેથી, આયોજકોને ઉચાટ ન રહે એમ સર્વાશ્લેષી અને સંઘેડાઉતાર વક્તવ્ય મળે. એમને ધીમી ગતિએ શુદ્ધ ઉચ્ચારો સાથેનો ગોફ રચતાં પણ આવડે.

સ્વયંસ્ફુરિત હાસ્યનું એમને વરદાન મળેલું છે. સામેના માણસને આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવાનું પુણ્યકાર્ય તેઓ સાહિત્યસર્જનની રીતે જ કરે છે. એ અર્થમાં તેઓ પોથીશિક્ષણને થોડું ઓછું મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ માણસની વિચિત્રતાઓ, નબળાઈઓને લક્ષ્ય કરે છે, પણ સહૃદયતા ગુમાવતા નથી. કોઈનોય ઉપહાસ એ એમનો સ્વભાવ નથી. શામળશા શેઠની વેઠગાંસડીની જેમ, એક ઊંચાઈ પર રહીને, મનુષ્યજાતની નબળાઈઓ પોતાના શિરે લેવી, સ્વજનોને હાસ્યનાં નિમિત્ત બનાવવાં અને સૌથી વધારે તો પોતાની જાતનાં વિવિધ રૂપો ઉપર હસવું એ ઘણી આંતરિક ઉદારતા અને ક્ષમતા માગી લેતો મુદ્દો છે. ઉચ્ચ પ્રકારનાં માનવમૂલ્યોમાં માનનાર બોરીસાગર કોઈનેય ઘસરકો પહોંચતો ન હોય તો ઉચિત સમાધાનમાં પણ માને!

એક સમયે એવું કહેવાતું કે ‘ગુજરાતીમાં હાસ્યલેખકો ગણીને સાડા ત્રણ છે. જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી અને વિનોદ ભટ્ટ. બાકીનામાંથી અર્ધો કોણ એ અંગે સ્પર્ધા ચાલે છે!’ હું પૂરી સભાનતા અને જવાબદારીથી કહું છું કે આપણી પાસે પૂરા કદના સાડા

પાંચ હાસ્યલેખકો છે : જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ, રતિલાલ બોરીસાગર અને શાહબુદ્દિન રાઠોડ. બાકીનામાંથી અર્ધો કે અર્ધી કોણ તે સમય નક્કી કરશે. આ પંચ પરમેશ્વરની આજુબાજુ હવે તો, એ પછીની પેઢી પણ આવી ગઈ છે. એમાં પુરુષો ઉપરાંત મહિલાઓનાં સાહિત્યિક-સાહિત્યિક હાસ્યાકંઠ પણ ઓછાં નથી.

એમની સાથેના એક-બે રમૂજી પ્રસંગો સહજ રીતે જ યાદ આવે છે.

પ્રસંગ : ૧

પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં કોઈ એક વખતે, કોઈ એક નગરમાં, કોઈની પાસે હું બોરીસાગરનાં વખાણ કરતો હતો. બોરીસાગર સામે જ ઊભા હતા. એમણે કાન ઘણો લાંબો કર્યો, પણ પૂરું સાંભળાયું નહીં! મેં આ જોયું એટલે ઊંચા અવાજે કહ્યું કે –

‘તમારાં વખાણ કરું છું!’

તો કહે – ‘ફરીથી કરો!’

મેં કહ્યું કે – ‘તમે ક્યા કાને સાંભળો છો? તો એ બાજુ બોલું!’

તો હસતાં હસતાં કહે – ‘વખાણ તો હું બંને કાને સાંભળું છું! તમે સંકોચ રાખ્યા વગર, મુક્તમને અને નિરાંતે બોલો!’

પ્રસંગ : ૨

ભરૂચના જાણીતા સાહિત્યકાર નરોત્તમ વાળંદે બોરીસાગરને પત્ર લખ્યો કે તમારી બાજુમાં ગ્રંથાલયનિયામકની કચેરી છે તેમાં જઈને જાણી શકો કે આ વર્ષે જથ્થાબંધ ખરીદીમાં મારું કોઈ પુસ્તક પસંદ થયું છે કે નહીં? હાથમાં પત્ર લઈને નારદજીની જેમ, આ સાહેબ પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણાએ નીકળ્યા! ત્યાં જ સીડી પાસે વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાત મળ્યા તો કહે : ‘ચાલો મારી સાથે! એકથી ભલા બે!’ ત્યાં જઈને તપાસ કરી. બંનેએ પસંદ થયેલાં પુસ્તકોની યાદી જોઈ. ફેરવી ફેરવીને જોઈ. ક્યાંય નરોત્તમ વાળંદેનું નામ નહોતું! પાછાં ફરતી વખતે બોરીસાગર ગંભીર વદને કહે : ‘કિરીટભાઈ! આ લોકો તો ખરા છે... એમણે વાળંદની પણ હજામત કરી નાંખી!!’

‘હા...હા...હાઆ...’

શિક્ષક તરીકેની બહુ ટૂંકી નોકરી છતાં વિદ્યાર્થીઓની બાબતે બોરીસાગરસાહેબ ઘણા જ ભાગ્યવાન. સાવરકુંડલામાં હરેશભાઈ વગેરેએ નક્કી કર્યું કે આપણને સાહિત્ય અને સંવેદનાના સંસ્કાર આપનાર સાહેબનું ભવ્ય સન્માન, પૂ. બાપુને હસ્તે કરાવીએ. આ પ્રસંગ માટે સાહેબને સરસ મજાનો જોધપુરી સૂટ પણ સિવડાવી આપેલો! તે વખતે એમણે સહુએ ‘વિદ્યાગુરુ રતિલાલ બોરીસાગર ફાઉન્ડેશન’ની સ્થાપના કરી અને એના ઉપક્રમે જાહેર આરોગ્ય ઉપરાંત શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ભાગ્યે જ કોઈ કરી કે વિચારી શકે એવું કામ બોરીસાગરે કર્યું. પોતાનું નામ કે પદવી કોતરાવવાનું કદાચ સરળ હશે, પણ પોતાને હાથે જ ભૂંસવાનું તો સ્વયં જગન્નાથ માટે પણ દોહ્યાલું જ! એમણે લાગણીસભર અવાજે કહ્યું કે – ‘આમાંથી મારું નામ કાઢી નાંખો! મને સંકોચ થાય છે!’ પણ હરેશભાઈ કંઈ એમ માની જાય ખરા? છેવટે રતિભાઈએ પૂ. મોરારિબાપુને વિનંતી કરી. બાપુ વાતનો મર્મ, આશય અને એમની સંકોચ-ભાવનાને સમજ્યા. અને

એમ, એ 'વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન' વિશાળતાને વર્યું! ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર ક્યાં કરવું એ બાબતે અમે દ્વિધામાં હતા ત્યારે એમણે ભીડભંજક બનીને સાવરકુંડલા ઠેરાવી આપેલું. રંગેચંગે બધું પાર પડે એ માટે વિદ્યાગુરુ રૂપે કાળજી લીધેલી. આવા ગુરુ અને આવા શિષ્યો બંને દુર્લભ. પણ આપણે તો 'સંભવામિ યુગે યુગે...'નો સ્થાયીભાવ જ ઠીક!

મૈત્રીનો મહિમા તો આ માણસ કરી જાણે. વિનોદ ભટ્ટને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું સન્માન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે એમને વિનોદભાઈ વિશે બોલવાનું હતું. પરિષદમાં તેઓ હોદ્દેદાર હતા ને નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ એમની ફરજ હતી. એ અકાદમીમાં ગયા. કોઈ તહોમતનામાની રાહ જોયા વગર કે ખટલો ચલાવ્યા વગર રાજીનામું આપીને ગયા! કહેવાય છે ને? રાજ્યદ્રોહ કબૂલ, પણ મિત્રદ્રોહ તો નહીં જ.

મનસુખ સહ્યાએ 'મોજમાં રે'વું રે'ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે ઉતારવું છે : 'રતિલાલ બોરીસાગર જ્યોતીન્દ્ર દવે-કુળના હાસ્યલેખક છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે સૂક્ષ્મતા, સુરુચિ, પ્રસન્નતા, સંવેદનશીલતા સાથે વ્યાપક સહાનુભૂતિની પરંપરા તેમનામાં જળવાઈ રહી છે એમ સમજાય. બાકી તો બોરીસાગરે પોતાનો પથ પોતે જ કંડાર્યો છે. એનું મૂળ રહસ્ય એ લાગે છે કે એની સૃષ્ટિનો નાયક 'કોમન મેન' છે. એ ભોળો છે એમ વાંકો પણ છે, બધી મર્યાદાઓ પછી પણ ચાહવા યોગ્ય છે.'

સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૫૪થી પ્રતિવર્ષ પ્રત્યેક ભાષાના કોઈ એક પુસ્તકને 'અકાદમી પુરસ્કાર' આપે છે. છાસક વર્ષે પહેલી વાર ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યને 'મોજમાં રે'વું રે' નિમિત્તે આ સન્માન પ્રાપ્ત થયું છે. એનો આનંદ પણ છે ને ઊંડો રંજ પણ છે. શ્રીમાન જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી કે વિનોદ ભટ્ટ કોઈના પણ શિરે આ તાજ શોભી જ શક્યો હોત! બોરીસાગર હાસ્યસાહિત્યના હાથીનો પગ બન્યાનું નિમિત્ત બન્યા છે ને એમના પગમાં બધાના પગ સમાઈ શકે એમ છે. કહેવાય છે ને કે અમુક નિર્ણયો માણસો નથી કરતા, સમય એ કામ માણસો પાસે કરાવે છે. કાળબળ એ સૌથી વધુ પ્રભાવક ચીજ છે. બોરીસાગર, નિયતિની એક આખી દીર્ઘ પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે!

સુધારો કરવા સારુ પણ માણસે ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું નહીં જોઈએ. જેને સુધારવા છે તેની સાથે મિત્રતા હોય નહીં. મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના હોય. એવી મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ ઓછો હોય છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે મેં અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે, કેમ કે મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને સારુ પ્રયાસની આવશ્યકતા છે. જેને આત્માની, ઈશ્વરની મિત્રતા જોઈએ છે તેણે એકાકી રહેવું ઘટે છે, અથવા આખા જગતની સાથે મૈત્રી કરવી ઘટે છે. ઉપરના વિચાર યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, મારો અંગત મિત્રતા કેળવવાનો પ્રસંગ નિષ્કળ નીવડ્યો.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

ટૂંકી વાર્તા

જળો

પૂર્વી ઉપાધ્યાય

લાકડાની ખુરશી પર બેઠો છું. જમણો હાથ સામે રાખેલા લાકડાના એક ટેબલ પર ટેકવ્યો છે. હાથની આંગળીઓ અંદરની તરફ કાળજીપૂર્વક વાળેલી છે. જાણે હાથમાં કશુંક બહુ નાજુક પકડીને રાખેલું છે. ભીનું, સફેદ અને મુલાયમ કોટનનું કપડું હાથ પર ઢાંકેલું છે. જેની નીચે એક લિસ્સો પોચો સળવળાટ થાય છે. હવામાં વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓની કડવી, તૂરી એવી મિશ્રિત ઘાટી ગંધ છે. સામે અભેરાઈ પર ગોઠવેલી કાચની નાનીમોટી શીશીઓ, માટીનાં અને તાંબા-કાંસાનાં વાસણો અને દીવાલ પરથી મને તાકતી સુશ્રુતની ગંભીર આંખો.

આજે છઠ્ઠી સેશન. કદાચ છેલ્લી. લાગે છે કે ઘણું સુધારા ઉપર છે, પણ આ મુલાકાત - આ ક્ષણો મને ચોંટાળી રહેશે. હું...હું હવે એકલો નથી. અત્યારે અન્ય એક જીવ પણ મારી સાથે આ ઓરડામાં ધબકી રહ્યો છે. હું એને કહું છું, 'હવે બોલ તો ખરી. કે આમ જ મને તાક્યા કરીશ? આજ કેમ ચુપ છે ક્યારની? બધાની જેમ... તું પણ મને ડરપોક જ માને છેને? પણ જ્યારે જ્યારે તું મારી સામે આવી ત્યારે મેં 'હા' કહી. એ જ મારી હિંમત નથી?' તે મને સાંભળે છે.

એણે જ્યારે મારું લોહી ચાખ્યું ત્યારે એને લાગ્યું હશે કે કંઈક ખાસ મળી ગયું છે - ઊથલપાથલ અને ગાંઠા. ડોક્ટર મેડમ પણ કહે છે, 'જો, હવે બંને કેવાં હળીમળી ગયાં છો!' મારી ચામડી નીચે ધબકતી નસોમાં કૈંક તાણ અનુભવાય છે. 'આ દર મહિને આપણું મળવું મને હવે ગમવા લાગ્યું છે.' હવે તે...તે મારી પરિચિત છે. એટલે જ તો તેને બધું જ કહું છું...બધું જ કહી દેવું છે...

મારા હાથ પર મૂકેલા કોટન પેડ નીચે એક ઝીણો ચટકો અનુભવું છું. સાથે એક સરકાટ થયો અને થોડું વજન પણ લાગ્યું. હું તેને સ્પર્શ કરું છું. કોટન પેડ નીચે રહેલું એનું પોચું શરીર તરત જ ગૂંચળા આકારમાં ફેરવાઈ ગયું જાણે તેને ઘૂંટડો ખેંચવામાં બળ પડતું હોય.

પહેલાં હું હાથ સંતાડતો. મારા હાથને જોઈને લોકોના ચહેરાના હાવભાવ બદલાતા જોઈ હું ખૂબ સંકોચાતો. ક્યારેક તો જાહેરમાં એવી ખંજવાળ ઊપડતી કે ધ્યાન જ ના રહે. ગોપાલ મશ્કરી કરતો 'કાચકાગળ આપું?' ત્યારે ખૂબ ખરાબ લાગતું. પણ હવે મેં તેની સાથે જીવતાં શીખી લીધું. અરે, આ ગયા મહિનાની જ વાત લઈ લો. બહાર રાહ જોતો બેઠો હતો. સામે બેઠેલી એક છોકરી સામે મારું ધ્યાન ગયું. તેના ચહેરાના હાવભાવ

પરથી લાગ્યું કે તેણે કંઈક આણગમતું જોઈ લીધું છે. તે મારા હાથ સામે જોઈ રહી હતી. મોઢું બગાડતી તે બીજે બેસવા ચાલી ગઈ. અને હા પેલી વાત - ભાઈના છ મહિનાના દીકરાને તેડતાં જ મમ્મીએ તેને મારા હાથમાંથી ખૂંચવી લઈને ગરમ પાણી કરી ઘસીઘસીને ડેટોલથી એને નવડાવેલો. હું અંદર ક્યાંક ચીમળાઈ ગયો. આવી બધી તૂરી ઘટનાઓ. સામે રાખેલી શીશીમાં ભરેલી દવા જેવી જ.

ડૉક્ટર મેડમ કહેતાં હતાં કે ત્વચાના મોટા ભાગના રોગ સાઈકોસોમેટિક હોય છે. શરીર અને મન એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. ડૉક્ટરનો ઇશારો મારા અસ્વસ્થ મન તરફ હતો કે? પણ અસ્વસ્થ કેમ થઈ જવાય? આજની જ વાત કરું. મમ્મીએ ભાઈને લીંબુપાણી આપ્યું. રોજ નાનપણથી આપે છે. હું ત્યાં જ હોઉં, મને એમ પૂછે, 'તારે તો નહીં પીવું હોયને?' 'હું' ના' કહું છું. મમ્મી એમ કહે છે કે ભાઈ નબળો છે. ઓછા મહિને જન્મેલો.

‘ભાઈને માટે કેરી રાખી?’

‘ભાઈથી એ નહિ ઊંચકાય.’

‘તું જ જઈ આવ. તે બહુ થાક્યો હશે.’

ચૂપચાપ હું બધું જોયા કરું, પણ બોલતો નથી. કશું બોલી શકાતું નથી અને એમાં ઉપરથી ડૉક્ટર મેડમ મને પ્રસન્ન રહેવાનું કહે છે. આમાં હું ક્યાંય નથી ગોઠવાતો. માત્ર સ્વરૂપ બદલે એવી કોઈ ને કોઈ ઘટના મને છેક અંદરથી ખોદતી રહે છે. તારી જેમ જ. નારાજ થઈ હોય એમ તેણે સહેજ શરીર સંકોર્ચું ને પીઠ સંકોચી. તોય મને વળગેલી જ રહી. બારણું ખૂલ્યું. ડૉક્ટર મેડમ અંદર આવી મારા હાથ પરના કોટનપેડને પાણીથી લથબથ કરી ચૂપચાપ બહાર ચાલ્યાં ગયાં. ખરબચડી સૂકી ચામડી પાણીમાં સતત રહેવાથી પોચી લિસ્સી થઈ ગઈ છે.

જરાક સળવળી તેણે પોતાનું શરીર ફેલાવ્યું. સહેજ મોઢું ઊંચું કરી અને મારી સામે જોયું, કે મને એવો ભાસ થયો? પહેલાં તેનાથી મને ખૂબ આણગમો હતો. હવે ચીતરી નથી ચડતી. તેના શરીર પર હળવેકથી સ્પર્શ કર્યો. તે ચોંટેલી જ રહી. હું ધૂજી ગયો. લાગે છે કે મારા ખરજવામાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. ચામડી આછી ગુલાબી થઈ રહી છે - તાજા જન્મેલા બાળકની ચામડી જેવી. મન પણ તાજું જન્મતું હશે? હવે ફરિયાદ કરતાં સ્વીકાર છે.

ડૉક્ટર મેડમ ફરીથી રૂમમાં આવીને તેમના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગયાં. પાણીથી ભરેલી કાચની નાની-મોટી શીશીઓ સરખી ગોઠવી. દરેક નાની-મોટી-જાડી-પાતળી જળો ગૂંચળું વાળીને પડેલી. ઘાટા લીલા-ભૂખરા-કાળા રંગના મિશ્રણ જેવો દરેકનો રંગ. એક શીશી પર લખેલ નામ પરિચિત લાગતાં મારી નજર ત્યાં અટકી. નામ જાણીતું હતું, છતાં યાદ કરવામાં થોડી મુશ્કેલી પડી. ‘મિલાપ વશિષ્ઠ’. એ તો હું જ. કોઈ અજાણ્યા માણસનું નામ હોય તેમ કેમ લાગે છે? કેમ એવું લાગે છે કે એ...એ હું નથી. હું બંધ શીશીમાં મિલાપને શોધવા લાગ્યો.

જળોએ ફરી ખરજવા પર હળવો ચટકો બેસાડી તેની હાજરીનો ખ્યાલ આપ્યો. ધીમે ધીમે તેનું શરીર ફુલાઈ રહ્યું છે. કોટન પેડ ઊંચકી તેને જોઈ લીધી. હાથ ઊંચો-નીચો કરી સહેજ હલાવ્યો. પણ તે તો તેના ઝીણાં દાંત ભરાવીને ચોંટેલી જ રહી.

નકરો કાટમાળ!...કેટલુંક પોલું, કેટલુંક બોદું તો વળી કેટલુંક બંધિયાર. આ લોહીના બગાડમાં એ બધું દેખાઈ આવે છે. મેં આંખો મીંચી. લાગ્યું કે દરેક ઘૂંટ સાથે જળો મારી અંદર વધુ ને વધુ જઈ રહી છે. જળોને ત્યાં જે મળે છે એ લોહી નથી. - ત્યાં છે તૂટી ગયેલા ટુકડાઓ, ખાલી જગાઓ, અર્ધ ઘૂંટાયેલા શ્વાસો, ગાઢ અંધારું. 'તું મારી સાથે એ તમામ રસ્તાઓ પર ચાલે છે જ્યાં હું એકલો જવાની હિંમત નહોતો કરી શક્યો.' હા, એ એ જ છે મિલાપ વશિષ્ઠ. એ નામ જે બરણી પર લખેલું છે, એ ચહેરો જે લોકો જોઈ શકે છે - એ...એ હું નથી. હું તો છું એક ખાલીપો, ઊબડખાબડ રસ્તો, અંધારું, અનેક ઓરડાઓ અને અનેક થર નીચે દટાયેલો એક આકાર. એક બગાડ.

મેં ફરીથી હાથ ઉપર એક હળવો ચટકો અનુભવ્યો. જેમાં પીડા નહોતી પણ પરિચિત સ્નેહનો સ્પર્શ હતો. એક એવો સ્પર્શ જે ભૂતકાળના બંધ દરવાજા પર ધીમે ધીમે ટકોરા મારતો હતો. બાળપણની શાંતિ, પપ્પાની ઠંડી નજર, મમ્મીની ગેરહાજર મમતા. ભુલાઈ ગયેલા જન્મદિવસો, તમે હંમેશાં સામેનાની આંખોમાં જ વાંચી શકો, પણ કદી ના બોલાયેલી વાતો, એ રાતો જ્યારે અવાજ વિના રડતાં શીખીએ છીએ ...જાણે જળો એક વાર્તા લખી રહી છે. એક એક દૃશ્ય વિશે, એક એક સુરેખ અક્ષરમાં.

‘મારો સમીર હોશિયાર.’

‘આ છોકરો મારો આગળ આવશે.’

આજ પહેલી વાર મેં જળોનું આટલું હલનચલન નીરખી નીરખીને જોયું. તેના શરીરનો પાછલો ભાગ ક્યારેક ડાબે સુધી લાંબો થઈ લસરી પડે તો ક્યારેક તેની હથેળી સુધી લંબાવાનો પ્રયત્ન કરે. ક્યારેક તેના ઝીણા વાળ જેવા દાંત વડે સ્હેજ ધીમો હળવો ચટકો બેસાડે.

સમીર ડોક્ટર. ને મારું કદ એમ.આર.ની જોબ સુધી જ પહોંચી શક્યું. પપ્પાની આંખો હરહંમેશ ઠપકાથી માંજેલી રહેતી. મેં બહુ પ્રયત્નો કરેલા. પણ મારાથી સ્પર્ધામાં ના પહોંચાયું. અંદર બધું કઠણ અને ખરબચડું. આ ચામડીમાં પણ ક્યાંયે નજાકત નહિ... કુમાશ નહીં. છતાં આ ચામડી કાંઈ સાવ ડેડ ના હોય.

મેડમ દર વખતની જેમ સીટિંગ પૂરી કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. એક ભૂરા રંગની ટ્રેમાં કોટન પેડ, બેન્ડેજ, હળદર, ઘાટા બ્રાઉન રંગની તીવ્ર ગંધવાળી પ્રવાહીની બોટલ વગેરે ગોઠવવા લાગ્યાં. પણ મારે મેડમને કહેવું છે કે ‘મારે હજું બેસવું છે.’

એક વર્ષની એ બેરોજગારીના દિવસો. પપ્પાનું એક જ સપનું, ‘બેય ભાઈઓ ડોક્ટર બને’.

‘પેલાં ઠેકાણે પડાય, પછી પરણાય.’ અને મમ્મી, મમ્મીનું શું કહું?

‘કેમ આ વખતે કાંઈ જવાબ ના આપ્યો? તારું હલનચલન પણ કેમ શિથિલ થઈ ગયું લાગે છે?’ હું એના વળાંકમાં, એના ઘાટમાં, એના શાંત ઘબકારામાં પોતાને જોઉં છું?

ડોક્ટર મેડમે હાથમોજાં પહેર્યાં. પછી મારો હાથ ટેબલ પર ગોઠવ્યો. હું અંદર અંદર સાદ પાડી ઊઠું છું પણ જળો તદ્દન નિષ્ક્રિય પડી રહી. ના, અમને જુદાં ના કરો, પ્લીઝ. મારે હજુ એને કેટકેટલું કહેવું છે...

‘મને પપ્પાની મિલકતમાં રસ નથી.’

અને મમ્મીને કહેવું છે, ‘મારે જુદા રહેવા જવું છે.’

પપ્પાને કહેવું છે, ‘મારી સાથે પણ ક્યારેક વાત કરોને.’

‘મમ્મી, મને પણ ભૂખ લાગી છે. ભાઈની સાથે જ મારી થાળી પીરસી આપોને’.

‘તમે ઓકે તો છો ને મિલાપભાઈ? બી.પી. લો થતું હોય એમ લાગે છે! આ ચોકલેટ મોંમાં રાખી મૂકો.’ ડૉક્ટર મેડમ મને હાંફતો જોઈ બોલ્યાં.

ડૉક્ટર મેડમે એકદમ વ્યાવસાયિક અને અનુભવી નજરથી સહેજ ઝૂકીને જળોના મોં ઉપર હળદરનો પાઉડર છાંટ્યો જેથી તે પોતાના દાંતની પકડ છોડી દે. એમણે એક હાથે જળોને પકડી અને સહેજ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ જળોએ ઝટ દઈને પકડ ના છોડી. મારા શ્વાસ વિરોધ અને શરણાગતિ વચ્ચે ઝૂલતા હતા. મેડમે અન્ય એક ઘાટા બ્રાઉન રંગના પ્રવાહીનાં બે ત્રણ ટીપાં બરાબર જળોના મોં પર પાડ્યાં. જાણે મોઢું બગાડતી હોય એમ જળો થોડીક છટપટાહટ સાથે મારાથી છૂટી પડી. તેનું શરીર અંદર તરફ વળવા લાગ્યું. હું ચોક્કસપણે કહી શક્યો નહીં, પણ જળોનો અજંપો હું ઓળખી શક્યો હોઉં એમ લાગ્યું. બરાબર હાથના ખરજવા પર જળોએ ભરાવેલ દાંતને લીધે બ્લેડથી અંગ્રેજીના મૂળાક્ષરનો વાય આકારનો ચીરો પડેલો એમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. હું શિથિલ બની તેને જોતો રહ્યો. સાથે એ જ ક્ષણે એક અસહ્ય સણકો ઊઠ્યો.

મારા હાથ પર બેંડેજ લગાવી મેડમ એકદમ નિપુણતાથી જળોમાં ભરેલું મારું લોહી દબાવી દબાવીને બહાર કાઢવા લાગ્યાં. એક મોટા બાઉલમાં ઘેરા લાલ-કાળા રંગનું લોહી તૂટેલી પેનમાંથી છલકાયેલી શાહીની જેમ એકઠું થતું ગયું. ડૉક્ટર મેડમ બાઉલ ઊંચું કરી બોલ્યાં, ‘જુઓ કેવો બગાડ નીકળી ગયો મિલાપભાઈ.’ મેં કોઈ જવાબ ન આપ્યો. મારી આંખો હજુ પેલા બાઉલ પર ટકેલી હતી, જળો પર – મારા જ અંશ પર જે હવે શરીરથી અલગ હતો.

ખરેખર?

અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે ? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે. આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ હતી. તે કોધ કરશે. કટુ વચન સંભળાવશે, કદાચ માથું કૂટશે, એવું મેં ધાર્યું હતું; પણ તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિખાલસ કબૂલાત હતી એમ હું માનું છું. જે માણસ અધિકારી આગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો, પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું જાણું છું કે મારા એકરારથી પિતાજી મારે વિષે નિર્ભય થયા ને તેમનો મહા પ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો.

– ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

ટૂંકી વાર્તા

શ્યામની ડાયરી

રેના સુથાર

તા. ૭/૯/૨૦૦૧

નવરાત્રી નજીક છે અને અમારી વામાના પગ ગરબા ગાવા લાગ્યા છે. એટલે રાણીનો હજીરો બસ ઢૂંકડે છે. મને ગરબા રમવાનો જરાય શોખ નથી, પણ વામા જોડે ખરીદીથી લઈને ગરબા રમવા સુધી સાથ તો આવવો પડશેને! ઘોડિયાની બહાર પગ મૂક્યો ત્યારથી અમે બેઉ કાકાની દીકરીઓ જ્યાં જઈએ ત્યાં સાથે ને સાથે. આમ તો ઢાલગરવાડ, રાણીનો હજીરો, ત્રણ દરવાજા, માણેકચોક બધુંય અમારે માટે તો જાણે અપુન કા ઈલાકા. નાનપણમાં તો ચકલીઓની જેમ ચીં ચીં કરતી અમે બંને દોડાદોડ કરતી. પહેલાં આટલી ભીડ પણ ક્યાં રહેતી!

તા ૧૧/૯/૨૦૦૧

ફાઈનલી અમે બંને આજે રાણીના હજીરે જઈ આવ્યાં. આભલાંવાળા, ભરત ભરેલા, પેચ વર્કના ચણિયા અને લાલ, પીળી, લીલી રંગની મોહક ઓઢણીઓથી વર્ષોથી રાણીનો હજીરો પોતાનો અસબાબ સાચવીને ઠસ્સાથી બાદશાહના હજીરા સામે બેઠો છે. પણ નોરતાંની સીઝનમાં રંગબેરંગી કપડાંની રંગોળીઓ વચ્ચે રાણીને જોવા બાદશાહનો આત્માય તરસતો હશે, હું ને? અને રાણીનો આત્માય મારી જેમ આ ભીડમાં ગૂંચળાતો હશે. આજે તો બહુ ગિરદી હતી. આવી ગિરદીમાં હું દુપટ્ટો સાચવતી વામાની પાછળ ખેંચાતી જઈ રહી હતી. દુપટ્ટો સાચવતાં સાચવતાં મારું ધ્યાન ઉપર તરફ વધુ હતું. મારી નજર આંબાડાળની ભાતવાળા અસ્સલ ગામઠી દુપટ્ટા પર ખોડાઈ ગઈ. એક હાથે ખભે દુપટ્ટો સાચવીને બીજે હાથે દુપટ્ટાની રંગીન ભાતને આંખોમાં ભરતી હતી. એવામાં વામાનો હાથ ક્યારે છૂટી ગયો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. જોકે એ મને ઘડીકે રેડી ના મૂકે. એ જ એનો બનાવટી ગુસ્સો મારા પર ઠલવાયો,

“અલી એ, જ્યારે જુઓ ત્યારે દુપટ્ટા આગળ ખોડાઈ જાય છે. કેટલા દુપટ્ટા ભેગા કરે? સુથારનું મન બાવળે ને તારું દુપટ્ટે. ચલ પહેલાં ચણિયાનું પતાવીએ.”

હું મન ભરીને પેલા દુપટ્ટાને જોઈ રહી હતી ને વામા મને ખેંચીને અંદર ગલીમાં લઈ ગઈ. એની નજર ચણિયાઓ ઉપર ને મારી ઉપર લટકતા રંગબેરંગી દુપટ્ટાઓ ઉપર. આખરે બે ચણિયા ખરીદીને અમે મેચિંગ બ્લાઉઝ માટે ભીડને ખાળતાં વર્ષોથી પરિચિત એવા કાસમભાઈની દુકાનમાં દાખલ થઈ હાશકારો લઈને બેઠાં.

“કાસમભાઈ, ઈસ બાર નયા કયા લાયે હો? કુછ બેકલેસ યા સિવલેસ મેં હૈ તો દિખાઓ.” ફેશનની મહારાણી એવી વામાએ અરજ મૂકી અને કાસમભાઈ એમના વર્ષોથી રટેલા ડાયલોગ સાથે હાજર,

“હા દીદી, હૈ ના. યે દેખો, ઈસ બાર કા લેટેસ્ટ. અભી નયા આયા હૈ. મેરી દુકાન કે અલાવા આપ કો કહી મિલે તો પૈસે વાપસ.”

કાસમભાઈએ નવી આવેલી વાદળી થેલી વામા આગળ ખાલી કરી અને વામાબહેને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ત્રણ બ્લાઉઝ પોતાને હસ્તક કરી લીધાં.

વામાનો આગ્રહ હતો કે હું પણ બેકલેસ બ્લાઉઝ લઉં. મારી મમ્મી મને આવું બધું બિલકુલ નથી પહેરવા દેતી તે ખબર હોવા છતાં વામાએ મારા માટે બ્લાઉઝ બતાવવા કાસમભાઈને કહ્યું. જોકે મન તો મારું પણ થઈ ગયું કે એક તો લઈ જ લઉં, એટલે હું મારા માપનું બ્લાઉઝ શોધતી હતી ત્યાં કાસમભાઈ બોલ્યા,

“દીદી કે નાપ કા તો નઈ મિલેગા, સિલવાના હી પડે.”

મને ગુસ્સો આવ્યો. કોની ઉપર, કેમ? આ પ્રશ્નનો જવાબ જાતને પૂછ્યા વગર બહાર નીકળી ગઈ.

“શ્યામુ..શ્યામુ....” મારી પીઠ પાછળ અફળાતો વામાનો અવાજ બહાર આવતાં સુધીમાં બંધ થઈ ગયો હતો. આમતેમ જોયું તો વામા ગાયબ હતી. હું એને શોધવા લાગી. તે વખતે મુખવાસની લારીવાળો, ઓક્સિડાઈઝની જવેલરીવાળો, નીચે બેઠેલો ફેરિયો, ઊભેલો રિક્ષાવાળો – બધા મારા તરફ જોઈ રહ્યા હોય તેવું લાગ્યું અને તરત મારું ધ્યાન દુપટ્ટા પર ગયું. દુપટ્ટો સરકી ગયો હતો. હું દુપટ્ટો ઉઠાવવા નીચી નમી તો નીચે બેઠેલો ફેરિયો ચોક્કસ જગ્યાએ જોઈ રહ્યો હતો. મેં મનમાં જ એને માણ માણની ચોપડાવી. અચાનક એક ઓઢણી મારા ઉપર આવીને પડી અને પેલાના જોવામાં અવરોધ આવ્યો. મને હાશ થઈ. આંખ સામેથી દુપટ્ટો હટાવ્યો તો સામે વામા, મારા ખભે એ જ પેલો આંબાડાળ ભાતનો લાલ દુપટ્ટો નાખતાં બોલી,

“ખુશ? પેલાને મનમાં કેટલી ગાળો બોલી? મને કાનમાં કહે એટલે તારા વતી જઈને હું આપી આવું. તું કેમ આટલો સ્ટ્રેસ લે છે? એ લોકો ખાલી જુએ છે ને? કંઈ કર્યું? કરે તે દિવસે તારી આ વામાને દુર્ગા બનતાં કોઈ નહીં રોકી શકે. સમજી? ચાલ હવે, પાણીપૂરી રાહ જુએ છે.”

પાણીપૂરીનું નામ પડતાં મેં પેલા સૌની નજરોને ત્યાં જ પડતી મૂકી. આહાહા...શું પાણીપૂરી હતી! મજા પડી ગઈ. જોકે પાણીપૂરી ખાતાં ખાતાં વામા માતેની કથા તો ચાલુ જ હતી અને હું ભક્ત બનીને માથું ઘુણાવતી પાણીપૂરીનો પ્રસાદ આરોગતી હતી. દર વખતે એનું મને સમજાવવું અને મારું સમજી જવું. યુવાનીના ઉંબરે પગ મૂક્યો ત્યારનો આ બીજો નિયમ.

તા ૨૩/૦૨/૦૨

આજે હું ચોવીસની થઈશ પણ હજુ ઘરની બહાર જતી વખતે મારે મમ્મીની નજરમાંથી ફરજિયાત પસાર થવાનું. આજે ટીશર્ટ પહેરીને નીચે ઊતરી કે તરત એના

ડોળા ઉપરનીયે થયા અને મેડીએ પાછા જવાનો ઇશારો થયો. વેસ્ટર્ન હોય કે ઇન્ડિયનવેર દુપટ્ટો ન હોય તો ખલ્લાસ. ઘણી વાર થાય છે કે હું મરીશ ત્યાં સુધી આ દુપટ્ટો મારો પીછો નથી છોડવાનો. વામાને કેટલું સારું. જે પહેરવું હોય તે પહેરવા મળે અને મારે? સમજાતું નથી કે મારો વાંક શું છે? દાદી કહેતાં કે કુસુમની માએ, શ્યામા જન્મી ત્યારે માલિશ કરતી વખતે છાતી દબાવી હોત તો આ છોકરીનો આગળનો ભાગ આવો ન હોત. ખરેખર એવું હોય?

તા. ૧૭/૩/૦૨

આજે ચોથો છોકરો જોયો. ના ના, આજે ચોથો છોકરો મને જોવા આવ્યો હતો. પછી કહેવડાવીશું જવાબ સાથે આ ચોથો નમૂનો પણ ગયો. ઓલ્ડ સિટીની છોકરીઓ એમને દેશી પહે છે, લો બોલો. મગજ ફાટ ફાટ થાય છે મારું. સાલો મને પૂછતો હતો કે અફેર બફેર જેવું કંઈ ખરું? એક વળગાડી દેવાનું મન થયું. દુપટ્ટાને વીંધીને આગળ વધતી એની ખરાબ નજર હજુ મને અકળાવે છે.

તા. ૧૭/૪/૨૦૦૨

આજે પહેલી વાર વામાને જોવા છોકરાવાળા આવવાના છે. અમે બંને ખૂબ એક્સાઇટ છીએ. હે ભગવાન, બધું પહેલી વારમાં પતાવી દેજે. વામાને બીજા છોકરા જોવાનો વારો જ ન આવે. આમ પણ વામાને જરાય વાંધો નહીં આવે. પાતળી, ઊંચી, ગોરી, અમારી વામુ કોઈને પણ ગમી જાય તેવી છે.

તા ૧૮/૪/૨૦૦૨

આલાપ, કેટલું સરસ નામ છે! મને તો છોકરો ફી માઈન્ડેડ લાગ્યો. વામાને રૂમમાં એકલી વાત કરવા મોકલી તો એ ડોબી મનેય અંદર ખેંચી ગઈ. અમે ત્રણ વાતો કરતાં હતાં ત્યારે જાણે ફેન્ડ્સ વાતો કરતાં હોય તેવું લાગતું હતું. આલાપની વાતો કરતાં કરતાં અત્યારે અમે બંને કઝીને રાતના દોઢ વગાડ્યો. આલાપનાં સ્વપ્નાં જોતાં સૂઈ રહેલી વામાના ચહેરા પર મંદ મંદ સ્મિત હું જોઈ રહી છું. હે ભગવાન, આલાપના ત્યાંથી હા આવે એટલે બસ.

તા ૨૦/૪/૨૦૦૨

આજે આલાપના ત્યાંથી જવાબ આવી ગયો. ઘરમાં બધાંના ચહેરા તંગ હતા. મારા અને વામાથી જાણે કોઈ મોટી ભૂલ થઈ ગઈ હોય, તેમ ઘરનાં મોટાં અમારી સામે જોવાનું ટાળતાં હતાં. બંધબારણે વડીલોની મિટિંગ ચાલી. અમારા બંનેની નજર બારણા ઉપર હતી. અચાનક બારણું ખૂલ્યું અને કાકી બહાર આવીને વામાનો હાથ પકડી રૂમમાં લઈ ગયાં. થોડી વારે વામા રૂમમાંથી દોડતી બહાર આવી મને ભેટી પડી. તે મને રૂમમાં લઈ ગઈ અને પછી બોમ્બ ફોડ્યો,

“શ્યામુ, આલાપને તું ગમે છે અને હવે તારા જવાબની રાહ છે.”

હું આઘાતમાં છું. હું કેવી રીતે હા કહી શકું? અને ઓણે મારામાં શું જોયું? એ જ, જે બધા છોકરા જુએ છે? મેં વામાને પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી નહોતી પણ અરીસા સામે ઊભી રહી ગઈ હતી અને એ જ એનો જૂનો ડાયલોગ બોલી,

“મારા ભાગનું ય તને આપી દીધું છે. નોટ ફેર હા..”

તા. ૨૮/૪/૨૦૦૨

અઠવાડિયાથી મારા લીધે ઘરનું વાતાવરણ તંગ છે. આલાપ માટે મારા સિવાય બધાંની હા છે. રોજ એક પછી એક સૌ મને સમજાવવા આવે છે. આખરે મારે નમવું પડ્યું. પણ મને શંકા છે હું આલાપને દિલથી સ્વીકારી શકીશ? આલાપ છોકરો સારો જ છે. દેખાવડો, ભાણેલો, પૈસેટકે સુખી, એકનો એક. મને ડર છે કે પેલું કારણ જાણેઅજાણે મારી અને આલાપ વચ્ચે દીવાલ બનીને તો નહીં રહી જાય ને. મને સાર્યે ડર લાગે છે. જોકે આ સાથે ઘરમાં એક વાત સારી પણ બની. વામાને એના એકિન્ટેંગના શોખને પૂરો કરવા આખરે ઘરના સૌની પરવાનગી મળી ગઈ. એ વાતથી હું અને વામા બંને ખૂબ ખુશ છીએ. આવતા મહિને એ અને કાકી મુંબઈ જશે. પહેલી વાર વામા મારા વગર ક્યાંક જશે. એને ફાવશે? ૧૯મીએ હું સાસરે જઈશ, મને ફાવશે?

તા. ૨૨/૫/૦૨

આજે પગફેરા માટે પિયર ગઈ હતી. મારા આવવાની રાહ જોતી વામા મને આવતાં જ રૂમમાં ખેંચી ગઈ. તું કેમ છે? તને મારા વગર ફાવે છે? એ બધું પૂછવાને બદલે કોણી મારીને પૂછવા લાગી,

“શ્યામુ, કેવી રહી ફર્સ્ટ નાઈટ?”

મારી છાતી સામે જોઈને આંખ મીંચકારી બોલી,

“આલાપને તો....”

પહેલી વાર હું આજે વામા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગઈ. એને બખર છે મને આવી મજાક નથી ગમતી. કોઈ ગાળ આપતું હોય ને એવું લાગે છે. તોપણ...? મારાથી વામાને ના બોલવા જેવું ઘણું બોલાઈ ગયું. જીવનમાં પહેલી વાર એનાથી અબોલા લઈને હું સાસરે આવી. મારી પાસે આમ પણ વામાને કહેવાનું કંઈ હતું જ નહીં. કેમ કે હું અને આલાપ તો હજુ મળ્યાં જ નથી.

પહેલી રાત્રે રૂમમાં આવીને આલાપ મને ભેટ્યો હતો. હકીકતમાં તે માત્ર ભેટ્યો નહોતો. મને કરીને ભીંસમાં લઈ, કાનમાં ધીરેથી બોલેલો,

“આઈ એમ સો સો લકી યાર.” તેણે તેની ભીંસ વધારી અને મારાથી ચીસ નીકળી ગઈ. મને એકસાથે ભીંડમાં ચારેબાજુ લંપટ છોકરાઓ દેખાયા! મારા શરીરે પ્રતિકાર કર્યો. સામે છેડે વધુ પ્રયત્નો થયા. મનમાં ચાલતા સમાંતર યુદ્ધમાં હું મરણિયા બનીને હથિયાર ઉગામતી તેને હડસેલો મારી બેઠી.

“આર યૂ મેડ?” આલાપના ગુસ્સાથી મને ભાન આવ્યું.

“સોરી, મારી તબિયત..., તમને વાંધો ન હોય તો.”

“જ્યારે તબિયત સારી થાય ત્યારે સામેથી કહેજે બાકી હું તને હવે હાથ પણ નહીં લગાડું.” આલાપ ગુસ્સો કરીને પડખું ફેરવીને સૂઈ ગયો હતો. ત્યારથી અમારી પીઠ જ

એકબીજા સાથે વાતો કરે છે. આઈ એમ સો સો લડી, તેના આ શબ્દો વારંવાર પડઘાય છે અને હું ભૂતકાળમાં સરી પડું છું.

“આજે તો ફૂટબોલની મેચ છે.” “શું મસ્ત સ્વભાવ છે.” આવી તો કેટલીય ગંદી કોમેન્ટો! હું પથારીમાં બેઠી થઈ જાઉં છું. આખા શરીરે પરસેવો વળી જાય છે. મારે પાણી પીવું હોય છે. મને વામા યાદ આવે છે. વામા મને પાણી આપતી, મારી પીઠ પસવારતી. એના ખોળામાં માથું મૂકીને હું રડતી. હું આશા સાથે પીઠ ફેરવીને સૂતેલા આલાપને જોયા કરું છું. હું શું કહું આલાપને? મારી પાસે જવાબ કરતાં વધુ પ્રશ્નો છે. આલાપ, તમે વામાને કેમ ના પાડી? મને કેમ હા પાડી? તમારું લડી હોવું એટલે બસ આ જ? મારો ચહેરો, મારું ભણતર એનું કોઈ મહત્ત્વ હતું કે ખાલી આ જ? જો આ જ હશે તો?.. તોપણ હું શું કરી શકવાની?

તા. ૧/૭/૦૨

મારો ગુસ્સો ધીરે ધીરે ઓગળી રહ્યો છે. આલાપની પીઠને તાકી, થાકીને હું સૂઈ જાઉં છું. મને એવું લાગે છે કે હું ખોટી હતી. મારે આલાપની માફી માંગી લેવી જોઈએ. એની સામે તો નહીં જ કહી શકું. એના કરતાં એક લેટર લખી દઉં? હા, એ જ બરાબર રહેશે .

ડિયર આલાપ,

તે દિવસના મારા વર્તન માટે સોરી. મેં તમને સમજવામાં ભૂલ કરી તે માટે સોરી. પણ હું શું કરું? આજે મારે તમને કંઈક કહેવું છે કદાચ તમને એમાંથી મારા વર્તનનું કારણ મળી જાય!

તેર વર્ષની થઈ ત્યારથી આગળનો ભાગ જરા વધુ પડતો જ હતો. તે વખતે કશી ખબર નહોતી પડતી. શું ધ્યાન રાખવું, કેવી રીતે ધ્યાન રાખવું. એક વાર મમ્મી બજારથી ખાસ કપડાં લઈ આવી અને યુનિકોર્મની અંદર પહેરવા કહ્યું. સ્કૂલમાં કોઈ છોકરી પહેરતી નહોતી એટલે મને બહુ શરમ આવતી. એક દિવસ કબડ્ડી રમતાં એક છોકરીનો હાથ પીઠ પાછળ લાગ્યો, બસ પછી શું એણે આખી સ્કૂલમાં વાત વહેતી કરી દીધી. શ્યામા તો પહેરે છે. શ્યામા પહેરે છે. તે દિવસથી બધી છોકરીઓ ચીડવવા લાગી. પીટીના પિરિયડમાં કસરત કરતી વખતે મને ઓડ લાગતું. યુનિકોર્મમાં શર્ટ અને સ્કર્ટ હતાં. એટલે એક દિવસના ફ્રી યુનિકોર્મ માટે હું તરસતી, કેમ કે તે દિવસે હું દુપટ્ટાવાળો ડ્રેસ પહેરીને મારી જાતને કમ્ફર્ટેબલ ફીલ કરતી.

શેરીના નાકે ઊભેલા છોકરાઓની સાવ હલકી કોમેન્ટ, ભીડનો લાભ લઈને છાતીએ હાથ મારીને જતા ટપોરીઓ. મને બરાબર યાદ છે, બારમાના વેકેશનમાં હું અને વામા એક મ્યુઝિકલ નાઈટમાં ગયેલાં, શો છૂટયા પછી બહાર નીકળતાં બહુ જ ઘક્કામુક્કી થઈ અને એનો લાભ મવાલીઓએ બરાબર લીધેલો. હું ચીસો પાડતી રહી. તે દિવસે મારી ચીસો સાથે બીજી પણ ચીસો ભળી હતી. એ લોકોને એટલી પણ ખબર નથી હોતી કે એમની ક્ષણિક વિકૃતિ કોઈ છોકરીને આખી જિંદગીનો ટ્રોમા આપી શકે છે? મને તે દિવસે જો વામાએ સાચવી ના હોત તો..! આજે પણ વિચારું છું તો શરીરમાં એક લખલખું પસાર થઈ જાય છે.

બજારમાં, કોલેજમાં, વામા મારા માટે બધાં સાથે ઝઘડતી. ક્યારેક તો કોઈ છોકરાને મારીને પણ આવતી. એ જ વામાની પસંદને મેં છીનવી લીધી? ઈશ્વર મને ક્યારેય માફ નહીં કરે..

પહેરવેશ બાબતે મમ્મીનું સતત ટોક ટોક કરવું. ઘરમાં પણ પપ્પા, કાકા અને ભાઈઓ સામે દુપટ્ટો સરકી જાય તો દાદીનું ગુસ્સાથી જોવું. જ્યારે તમે વામાને બદલે મને પસંદ કરી ત્યારે મને લાગ્યું તમે પણ...

પણ કદાચ હું ખોટી હતી આલાપ.

મને માફ કરશો?

તા. ૩/૭/૦૨

આખરે આજે હું અને આલાપ મળ્યાં. જોકે પેલો લેટર હજુ મારી પાસે જ છે, પરંતુ જ્યારે આલાપની સાથે હતી ત્યારે કેમ જાણે વામા મગજ ઉપર છવાયેલી હતી. તેના પાત્રને મેં છીનવી લીધું, આ ભાવમાંથી હું મારી જાતને મુક્ત નથી કરી શકતી. હૃદયના એક ખૂણે આ ડંખ હંમેશાં રહેશે.

તા. ૬/૧/૦૩

અત્યારે વામા મુંબઈથી આવેલી છે. એ ત્યાં થિયેટરની સાથે સાથે ફિલ્મો માટે ઓડિશન આપે છે. હું એને મળવા ગઈ હતી. અમારા વચ્ચે એક અજીબ તણાવ હું અનુભવતી હતી. હું એના રૂમમાં ગઈ ત્યારે તે દર્પણ સામે ઊભી હતી. બ્લાઉઝ અને ચણિયો પહેરીને. અરીસા આગળ બહુ બધી જાતજાતની કીમ પડી હતી. પલંગ ઉપર પેડે ઈનરવેરનો ઢગલો હતો. મેં ધીરેથી એના ખભે હાથ મૂક્યો, તે સાથે તે મને વળગી પડી. એનો બાંધેલો પુલ જાણે તૂટી ગયો અને ખુલ્લા મને રડી. સાથે હું પણ..

થોડી વારે તેને શાંત પાડીને મેં પૂછ્યું, “શું થયું?”

“શ્યામા, કાસ્ટિંગ ડાયરેક્ટર કહે છે કે આવું સપાટ મેદાન જેવું ફિગર અહીં ન ચાલે, તમે પડદા ઉપર સેક્સ અપીલ ક્યાંથી લાવશો? મતલબ મારી એક્ટિંગની આવડતનું કોઈ મૂલ્ય જ નહીં!”

મારી પાસે એના પ્રશ્નોના જવાબ હતા પણ અને નહોતા પણ. ભારે હૈયે અમે છૂટાં પડ્યાં. અમારી વચ્ચેનો તણાવ હવામાં ઓગળી ગયો હતો. આ વાત મારા માટે વધુ મહત્ત્વની હતી.

તા. ૧/૯/૨૦૦૪

મારી કૂખે દીકરી અવતરી. મા બનવાનો મીઠો અવસર. મેં નક્કી કર્યું છે, મારી દીકરી મારી જેમ હેરાન નહીં થાય.

તા. ૨૭/૯/૨૦૦૪

આજે મમ્મી, કાકી બધાં મને લડ્યાં. હું દીકરીને માલિશ કરતી હતી. ભાર દઈ દઈને માલિશ કરતી હતી. દીકરીનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. તે રડવા લાગી. મારાથી તેનું રડવું સહન નહોતું થતું પણ અત્યારે રડે તે ચાલે ને! મેં એને રડવા દીધી. દાદી, કાકી, મમ્મી બધાં ભેગાં થઈ ગયાં. મારા વર્તનથી અકળાયેલી મમ્મીએ મને ખભેથી હલબલાવી નાખી.

“શ્યામા...! ગાંડી થઈ ગઈ છે? મારી નાખવી છે છોકરીને?”

હું જોરજોરથી શ્વાસ લેતી હતી. મારી છાતી ધમણની જેમ ચાલતી હતી. મને રડવું હતું. મારા ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો. મેં શરીર નાખી દીધું. ભાનમાં આવી ત્યારે ટીકરીનો કુમળો હાથ મારી છાતીએ સ્પર્શ્યો. પહેલી વાર કોઈ સ્પર્શો મને શાતા આપી.

તા. ૬/૧/૨૦૦૬

આજે વામાનો પહેલો એપિસોડ ટેલિકાસ્ટ થયો અને હું તો એને જોતી જ રહી ગઈ. મેં વળતી મિનિટમાં એને ફોન કર્યો.

“વામુ, આ બધો કેમેરાનો કમાલ?”

“મેં તને કહ્યું હતું ને કે તને સરપ્રાઈઝ આપીશ. આ જ સરપ્રાઈઝ હતી. મેં બ્રેસ્ટ ઈમ્પ્લાન્ટ કરાવ્યા. આ ફિલ્ડમાં આ બધું બહુ જરૂરી છે અને હા, બહુ કૉમન પણ છે યૂ નો?”

હું વિચારતી રહી, સાયન્સના ફેલાયેલા હાથ.

નાનામાંથી મોટા ને મોટામાંથી નાના,

કાશ હું પણ....

તા. ૧૯/૧/૦૭

દિવસે દિવસે મારું શરીર ભરાતું જાય છે. તે સાથે મારી તકલીફો વધતી જાય છે. કોઈ કપડાં શોભતાં નથી. બેડોળ શરીર થઈ ગયું છે. ઈન્ટરનેટ પર એક વીડિયો જોયો લાઇપોસેક્શનનો. એક આશા જાગી. સાંજે આલાપ ઓફિસથી આવ્યા ત્યારે વાત કરી પણ મારી અપેક્ષા વિરુદ્ધ..

“મગજ ફરી ગયું છે? જરૂર શી છે?”

મને કહેવાનું મન થઈ ગયું, મગજ ફરી નથી ગયું, પણ એક દિવસ ચોક્કસ ફરી જશે. કંટાળી ગઈ છું. તારા ફેન્ડસર્કલમાં તારા ભાઈબંધોની ફિગરવાળી બૈરીઓ મારી ઉડાવે છે. હુસે છે મારા ફિગર પર. બજારમાં મારા માપનાં કોઈ સરખાં કપડાં નથી મળતાં. આગળ વધુ પડતા વજનથી શરીરનું પોશ્વર તો ખરાબ થઈ જ ગયું છે નફામાં કમરની તકલીફ....પણ તને શું ફરક પડે છે?

તા. ૧૫/૮/૨૪

ઓ ડાયરી! તને આજે કેટલાં વર્ષો પછી હું મળી? તું અને વામા, વર અને ઘરની લહાયમાં ક્યારે દૂર થઈ ગયાં ખબર જ ના રહી. આવું કેમ થતું હશે? ક્યારેક જીવનના અભિન્ન અંગ જેવા સંબંધો સાવ આમ ખરી પડે! પણ આજે તમે બંને ખૂબ યાદ આવ્યાં. મારી આસપાસ શોધતી હતી તમને બંનેને અને ડાયરી, તું પાછી મને જડી ગઈ. આજે કંઈક કહેવા જેવું છે તને, કંઈક એવું, જે સ્વપ્ને પણ કલ્પ્યું નથી. કૈંક એવું, જીવનના બે અંતિમો જેવું. હોવા ના હોવાની પીડા વચ્ચેના સંઘર્ષ જેવું કંઈક....યસ, આજે હોસ્પિટલ જવાનું છે. બહુ જ બધા ટેસ્ટ, બહુ બધી શારીરિક તપાસમાંથી પસાર થવાનું છે. હે ભગવાન, મને ખૂબ હિંમત આપજે.

તા. ૨૩/૮/૨૪

આજે હોસ્પિટલમાંથી રજા મળી ગઈ અને હું ઘરે આવી ગઈ.

આલાપ મને બંને હાથે સાચવીને સ્ટ્રેચરમાંથી ઉઠાવી કારમાં બેસાડતા હતા ત્યાં નર્સ દોડતી દોડતી આવી અને મારા હાથમાં મારી વામાની યાદ સમો વર્ષો જૂનો આંબાડાળ ભાતનો દુપટ્ટો આપતાં બોલી,

“મેડમ, તમે ભૂલી ગયાં હતાં.”

આમ જુઓ તો જીવનમાં બીજું કોઈ દુઃખ નથી. જે છે અથવા જે હતું તે બધું બસ આ એક દુપટ્ટા આસપાસ ફરે છે. મારા અભિન્ન અંગ જેવો આ દુપટ્ટો. ઘરે આવી ત્યાં સુધી આખા રસ્તે દુપટ્ટાને હું છાતી સરખો યાંપીને બેસી રહેલી. એ જ જૂનું બજાર, રાણીનો હજીરો, ત્રણ દરવાજા, ઢાળની પોળનું ઘર-બધું એકસાથે નજર સામે આવી ગયું.

તા. ૨૩/૨/૨૫

છ મહિના થયા. ધીરે ધીરે હું નોર્મલ થઈ રહી છું. આજે મારો ચાલીસમો જન્મદિવસ છે. આલાપ સાથે બહાર ડિનર માટે જવાનું હતું. ડ્રેસ પહેરીને હું તૈયાર થવા અરીસા સામે ઊભી હતી. મારી નજર કપાળ પરથી ધીરે ધીરે નીચે ઊતરીને મારી છાતીએ આવીને અટકી ગઈ. બે માંસલ પિંડને મારી વ્યાકુળ નજરો શોધતી હતી. આલાપ પાછળ આવીને ક્યારે ઊભા રહ્યા ખબર જ નહોતી રહી. તેના હાથમાં દુપટ્ટો હતો. તેણે દુપટ્ટાથી મારી મેદાન જેવી સપાટ છાતી કવર કરી અને પછી મને કસીને બાથમાં લઈ ધીરેથી બોલ્યા,

“આઈ એમ સો સો લકી....” એણે મને વધુ જોરથી કસી. હું અને મારો દુપટ્ટો ક્યાંય સુધી એની ભીંસમાં ભીંસાતાં રહ્યાં. એના શબ્દો મારી ભીતર અજવાળું પાથરી રહ્યા હતા. હોવા ના હોવાની પીડા વચ્ચે હું આજે એનાથી છૂટવા નહોતી માંગતી. મનમાં ચાલતા સમાંતર યુદ્ધ વચ્ચે કોઈ પ્રતિકાર વિના હું ઓગળતી રહી.

પણ મારે તો સુધારો કરવો હતો. માંસાહારનો શોખ નહોતો. તેમાં સ્વાદ છે એવું ધારીને મારે માંસાહાર નહોતો આરંભવો. મારે તો બળવાન, હિંમતવાન થવું હતું, બીજાને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ તો ત્યારે નહોતો સાંભળ્યો. આ સુધારાની ઘગશમાં હું ભાન ભૂલ્યો.

નીમેલો દિવસ આવ્યો. મારી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એક તરફ સુધારાનો ઉત્સાહ, જિંદગીમાં મહત્વના ફેરફાર કરવાની નવાઈ અને બીજી તરફથી ચોરની જેમ સંતાઈને કાર્ય કરવાની શરમ, આમાં કઈ વસ્તુ પ્રધાન હતી એનું મને સ્મરણ નથી. અમે નદી તરફ એકાંત શોધવા ચાલ્યા. દૂર જઈ કોઈ ન દેખી શકે એવો ખૂણો શોધ્યો અને ત્યાં મેં કદી નહીં જોયેલી વસ્તુ – માંસ જોયું! સાથે ભઠિયારાને ત્યાંની ડબલરોટી હતી. બેમાંથી એક વસ્તુ ભાવે નહીં. માંસ ચામડા જેવું લાગે. ખાવું અશક્ય થઈ પડ્યું. મને ઓકારી આવવા લાગી. ખાવું પડતું મેલવું પડ્યું.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

નિબંધ

અંતરાલ

ધ્વનિ ઉપાધ્યાય

હા, હવે પાક્કી ખબર છે કે શું થઈ રહ્યું છે, શા માટે થઈ રહ્યું છે અને હવે શું કરવાનું. તેનો ઉપચાર શું છે તે પણ ખબર છે. એટલે, હવે આ જેની ખબર છે તેનું શું કરવું એ પણ ખબર છે. તો પછી તમે કહેશો કે જો આટલું બધું ડાહપણ છે તો કરો ને જે કરવાનું છે તે.

અજંપો જ્યારે ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યો હતો ત્યારે, નિબંધે જ તો રસ્તો સુઝાડ્યો હતો. જ્યારે સમજાતું નહોતું કે સાહિત્યની ભૂમિ ખેડવાની ક્ષમતા છે, ત્યારની બેચેની તો ચાલો સમજ્યા કે યોગ્ય જ હતી. પણ હવે એ સ્થિતિ છે કે નિબંધ સાથેની ભેરુબંધી અને વાચકો, વડીલો અને વરિષ્ઠ સાહિત્યકારોની સરભરા અંકે કર્યા બાદ પણ ખાલીપો? નિબંધની સફરમાં આટલો અંતરાલ કેમ? આ અવકાશ કેમ? કેટલીક વાર આત્મજ્ઞાન થવા છતાં પણ કાંઈ નહીં કરી શકવાની લાચારી અંદરથી કોરી ખાય છે. સહદેવને પણ કદાચ આ જ પ્રકારની લાચારી અનુભવાઈ હશેને? કવિ કાન્ત તેને અતિજ્ઞાન કહે છે. પણ સહદેવ તો અત્યંત મેઘાવી અને તેઓનું જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટ. આપણે રહ્યા પામર મનુષ્ય. શું અન્ય સાથી સર્જકો સાથે પણ કંઈક આવું જ થતું હશે?

સર્જક તરીકેની ઓળખાણ હજી જાત સાથે જ થતાં થતાં તો પાંત્રીસી નીકળી ગઈ. ને અત્યારે આડત્રીસે વાચકોને મારા શબ્દો ગમવા લાગ્યા છે, ત્યારે એવું લાગે કે હજી જાતથી તો માંડ થોડે જ દૂર તો પહોંચાયું છે! આટલામાં તો મારા સર્જકરૂપી વાક્યને વિરામચિહ્ન પણ લાગી ગયું? સાથે સાથે હવે ધીમે પગલે એ ડર પણ હાવી થઈ રહ્યો છે કે આ અલ્પવિરામ ક્યાંય પૂર્ણવિરામ તો નહીં બની જાય ને! બીજી વિડંબના એ પણ છે કે કહેવાતી 'સેટલ્ડ લાઈફ'માં આ દુઃખને કોઈ દુઃખ તરીકે પણ ગંભીરતાથી નથી લેતું હોતું. જેથી આ મલાલ કોઈને કહી પણ નથી શકાતો. કહીએ પણ કેવી રીતે? કોઈ સમજે તો ને! સમજીને પણ કરશે શું?

હા, મને કહેવામાં આવ્યું છે કે 'મારે એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને ફક્ત નિબંધની જ સાધના કરવાની છે.' આવું જ્યારે કોઈ ગમતી વ્યક્તિ તમારા વિશે કહે ત્યારે, શરૂ શરૂમાં તો મનમાં મક્કમ નિર્ધાર થઈ જાય કે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને પણ શબ્દોની તપશ્ચર્યામાં લાગી જઈએ. ઘડીક તો સંસાર માટે પણ વૈરાગ્યભાવ જાગે પણ પછી લેખનનો 'લ' શરૂ કરતાં કરતાં, અંતરાલનો 'લ' એવો લાંબો ચાલે કે ક્યારેક ખુદ લેખન માટે જ વૈરાગ્ય જાગવા લાગે! એવું લાગે કે સુંદર રસ્તાઓ, નદી, પહાડો વચ્ચેથી પસાર થઈ રહેલી રેલગાડી અચાનક એક લાંબી અંધારી સુરંગમાં પ્રવેશી ગઈ છે અને કોણ જાણે કેમ પણ એ સુરંગનો અંત જ નથી આવી રહ્યો, કે પછી એવું તો નથી કે આ રેલગાડી તે

સુરંગમાં જ અટકી પડી છે! નિબંધલેખનના જે અંગારા થોડા થોડા પ્રજ્વલિત થયા હતા, તેના પર આ ભવસાગરની જ ભરતીનું પાણી ફરી વળી રહ્યું છે. હા, લખું પણ છું, પણ જે કાંઈ લખાય છે તે ગમતું નથી. ખુદના લેખનનો ભૂતકાળ જ એક મજબૂત સ્તર બનીને અડીખમ ઊભો છે. બીજો ડર એ પણ છે કે, લેખનની ગુણવત્તા બાબતે કોઈ સમાધાન ન કરવાની જીદ પોતે જ ક્યાંક લેખન સાથે સમાધાન નથી કરાવી રહી ને?

આંગણામાં પક્ષીઓ હજી આવે જ છે, પરંતુ રસોડાની બારીમાં વાંસનો પડદો લાગી ગયો છે, જોકે હું એ પડદો હટાવી શકું છું, પણ એ તરફ હમાણાં ધ્યાન નથી જતું. કૂકરની સીટીઓ હવે પક્ષીઓના કલરવ પર હાવી થઈ રહી છે. આંખો બંધ કરીને તો બધાને અંધારું લાગે પણ ખુદી આંખે પણ હવે શૂન્યમનસ્કતાનો ઓથાર છવાઈ જાય છે. પ્રસંગો, તહેવારો, પ્રવાસો, ઉજવણીઓ મનાવ્યા બાદ પણ એક ઊંડો નિઃસાસો નીકળે છે. આ બધું જ અધૂરું લાગે છે. લાગે છે કે હૃદય પર પહાડ લઈને ફરી રહી છું. અંતરમન આળસુ અને જિદ્દી થઈ ગયું છે. લાગે છે કે, તેને પણ નિત્યક્રમનો મેદ થઈ ગયો છે. તો વળી હરતાંફરતાં અને આરામદાયક તેમ છતાં 'લેખન માટે વ્યસ્ત' એવા સમાહાંતનો જ્વર થઈ ગયો છે. રોજ સરકારી ફાઇલોમાં મારી જ કલમથી સાદર રજૂ થતા શબ્દો ખોબલા લાગે છે. સવારે યોગ, પછી ચા-નાસ્તો, ઓફિસમાં મિત્રો સાથે ટિકિનની રિસેસ, વાતો સાથે સાંજની ચા, સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં પાછા ઘર સુધી પહોંચાડતો રસ્તો, દિવસ ઢળતાં પરિવાર સાથેનો સમય અને પછી? પછી શું ખૂટે! આટલો 'પરફેક્ટ દિવસ' પસાર થવા છતાં 'આજનો દિવસ પણ વેડફાયો'ની ટીસ નીકળે છે. નોકરીથી ઘર અને ઘરથી નોકરીવાળા રૂપાળા જીવનરૂપી વેલાએ મારા ચૈતન્યના પગને જાણે જકડી લીધા છે. તેમ છતાંય એટલી સભાનતા તો પંચમાં હજી બાકી છે કે મને ખ્યાલ રહે કે મારા હાથમાંથી શું સરકી રહ્યું છે. એની જ તો તકલીફ છે ને!

હવે એવું લાગવા લાગ્યું છે કે એ જાહોજલાલીનો સમય કદાચ પાછો નહીં આવે તો! એ કોઈ ગયા જનમની વાત તો નહોતી? ભલે નામ મેળવવાની ખેવના ન હતી. છતાં પણ આટલે પહોંચ્યા પછી ગુમનામીના ઊંડા ગર્તમાં ધીમે ધીમે કરીને સરકી જવાનો ડર તો છે. શું ખરેખર એ દિવસો ગયા? જે કાર્યક્રમમાં નિબંધકાર તરીકેની ઓળખ ઊભી થઈ હતી તે કાર્યક્રમ હવે સ્વપ્નવત્ લાગે છે. નિબંધના જાણકારોએ તે સમયે જાહેરમાં આપેલા મારા નિબંધ વિશેના પ્રતિભાવના શબ્દો ક્યારેક ઊંઘમાં અને ઘણી વખત જાગતાં પણ ગુંજ્યા કરે છે.

ક્યારેક તો લાગે કે જગતથી અલગ થઈને શબ્દસાધનાના ઈનક્યુબેટરમાં રહેવું પડશે કે શું? જે અનિદ્રા સામે ફરિયાદ હતી તેમાં જ ફરીથી રસ્તો શોધવાનો છે. જે નિદ્રાહીનતાને હું મારી દુશ્મન માનતી હતી છેવટે એ જ સાથ આપી રહી છે. હું હજી લેખનમાં બરચું જ છું. કદાચ એટલે જ આસપાસ લોકોની હાજરીથી વિચારો પણ અસહજતા અનુભવે છે. અજવાળામાં વિચારો અદૃશ્ય થઈ જાય છે, પણ જે અંધારાથી હું દૂર ભાગતી હતી તે અંધારામાં જ મને મારા શબ્દો તારા જેવા ચમકદાર દેખાય છે. એકદમ ચમકતા, ટમટમતા અને તોપણ અગણિત માત્રામાં! શબ્દો મારા માટે મારી અનિદ્રાનો પર્યાય છે અને મારા વિચારવાયુનો વિરામપૂર્ણ વિસામો છે. શબ્દોની સાધના મારા માટે કદાચ એ જ છે કે જ્યારે આખી દુનિયા સૂઈ જાય ત્યારે મારા શબ્દોની દુનિયા બહાર આવે છે.

આ અંતરાલની ખાઈ ધીરે ધીરે કરીને વધતી જાય છે. ભૂત અને ભવિષ્યને જોડતી કડી જેવો લાગે છે આ અંતરાલ. હું જે મુકામે પહોંચી હતી ત્યાંથી ફક્ત એક એક ડગલું

જ આગળ વધવાનું હતું. પરંતુ સમયસર કદમ આગળ ન વધારવાના કારણે એ એક સામાન્ય ડગલાનું અંતર પણ આજે એક વામન ડગલું બનીને ઊભું છે. આ ખાઈ ઠેકીને પેલે પાર કઈ રીતે જાઉં? પાછળ જઈને છલાંગ લગાવવા પ્રયત્ન કરું છું તોપણ આ પારની કિનારે આવીને જ અટકી જાઉં છું. ડર લાગે છે, નિષ્ફળતાની ખાઈથી. કેમેય કરીને કુદાતું નથી. લાગે છે કે હવે આમ નાહકના ઠેકડા મારવાથી કાંઈ નહિ થાય. હવે આ ખાઈ પાર કરવા ઉડાન જ ભરવી પડશે.

લો, આ વખતે તો આ ચોમાસું પણ વહેલું બેસી ગયું. કદાચ મને રીઝવવા જ તો. આ મહિનાઓમાં જ્યાં કાળઝાળ ગરમી બુંદ બુંદ માટે તરસાવી દેતી હોય એની જગ્યાએ અત્યારે આ વૃષ્ટિદેવીએ સાક્ષાત્ રંગેયંગે પધારીને આખી સૃષ્ટિને કટાણે રસતરબોળ કરી દીધી છે. એમાંય આજે તો સવારના વરસાદને પણ ગજબ ઉન્માદ ચડ્યો છે! આખો દિવસ ઝરમર ઝરમર વરસીને રાત થતાં સુધીમાં તો બફારાને ક્યારનોય તગેડી મૂક્યો છે. વાતાવરણની લગામ તેણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે. વરસાદ હાલ તો થાકીને થંભી ગયો છે, પણ આ રાતની રંગીનીએ તો ઉફ્ફ કરી દીધું છે. સૂતાં પહેલાં તેનો લુટ્ફ લેવાથી હું જાતને રોકી નથી શકતી અને રવેશમાં પહોંચી જ જવાય છે. ત્યાં એક સ્ટ્રીટલાઇટના મંદ અજવાળામાં જે દેખાઈ રહ્યું છે એના કરતાં સંભળાઈ વધારે રહ્યું છે. જે લીમડાના સાંનિધ્યમાં પ્રથમ નિબંધ લખાયો હતો તે અત્યારે ફરી જીવંત થયેલો લાગે છે. અત્યારે તો એ ફાલેલા લીમડામાં એક આખી વસાહત ઊભી થયેલી છે. તમરાંઓ, દેડકાંઓ – આ બધાં ભેગાં થઈને એક સિમ્ફની રચી રહ્યાં. કેમ? તેઓ જાણે કે મને લખવા માટે સમજાવી રહ્યાં ન હોય! મન અત્યારે વગર કોઈ રોગે પણ પીડાઈ રહ્યું છે ત્યારે, આ ભીની હવાને મારા માટે સહાનુભૂતિ છે અને એટલે જ તો એ અત્યારે મારા ચિત્તને હળવે હળવે ફૂંક મારી શાંત કરવા મથી રહી છે. ને વળી જોવાની વાત તો એ છે કે, એના મનાવવાથી મારું મન પીગળી રહ્યું છે. કદાચ એની આ ચાલાકી કામ કરી રહી છે. આ બધું જ અંતરાલની ખાઈ પાર કરવા મને પાંખો આપી રહ્યું છે.

અસ્તિત્વ આનાથી વધારે તો તમને કેટલું ઢંઢોળે? હવે જે કરવાનું છે તે મારે જ તો કરવાનું છે. જે ઉડાન ભરતાં મારાથી શીખીને ફરી ભૂલી જવાયું હતું, હવે મારે એ જ ઉડાન ફરી ભરવાની છે. હવે બધું જ મારા ઉપર નિર્ભર છે કે હું મારી સાથે શું કરું છું. કોણ જાણે શેની રાહ જોવાઈ રહી છે મારાથી! રાહ પણ શા માટે જોવાની? હું જે શોધી રહી છું તે માનસિક અનુકૂળતાનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. એ બાબત સ્વીકારવી જ પડશે કે પરિસ્થિતિ આ જ છે. સરસ્વતીદેવી જાતે ઉપરથી ઊતરીને મારી પાસે નથી લખાવવાનાં. કોઈ જ ચમત્કાર નથી થવાનો. જો લખવું હશે તો આ પરિસ્થિતિને જ અનુકૂળ, બનાવવી પડશે.

હા, અંતરાલ એક સુરંગ છે પણ આ સુરંગ કલ-દ-સેક નથી. સુરંગમાં પ્રવેશ છે તો બહાર નીકળવાનો અવકાશ પણ હશે જ. અંતરાલનો કદાચ એ જ અર્થ છે ને કે એક વિરામ, પણ પછી ફરી શરૂઆત. અંતરાલ એ રોકાણ હોઈ શકે, વિરામ હોઈ શકે પણ મુકામ તો ના જ હોઈ શકે. અંતરાલ એટલે જ વિરામ બાદ ફરીથી શરૂઆત. એવી શરૂઆત જે પોરો ખાધા બાદની નવી તાજગીભરી શરૂઆત હોય. લો, આ જુઓ તો, શું થઈ રહ્યું છે? આ મન, અંતરમન, અજંપો, ખાલીપો અને અંતરાલની વાતો વાતોમાં આ સુરંગમાં છેક છેલ્લે છેડે એક પ્રકાશ તો દેખાઈ રહ્યો છે હોં...

નિબંધ

મૂંઝવણ

શૈલજા આનંદજીવાલા પટેલ

હું લપસી જવાય તેવી ક્ષિતિજ પર ઊભી છું. મારું શરીર પાણીમાં દેખાતા અસંખ્ય રંગની છાંટમાં ડૂબેલું છે. મારે હંમેશાં જ ક્ષિતિજ ઉપર રહેવું હતું. પણ મને લાગે છે કે હું અહીંયાં ફસાઈ ગઈ છું. આકાશ અને સમુદ્રની રેખા ઉપર, સમતુલિત રહેવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છું. પક્ષીઓનું ટોળું સાથે સાથે ઊડી રહ્યું છે. શું તે પંખીઓ મને જાણે છે? મને અણધારેલી આવેલી જોઈને તેમને કેમ આશ્ચર્ય ન થયું?

જાંબલી ને ગુલાબી છાંટ મારા શહેરમાં ક્યારેક જ જોવા મળે છે. આજે હું તે જ રંગોને મારામાં સમાવી રહી છું. આ ક્ષણે હું માછીમાર સ્ત્રીને નિહાળું છું. તે તેના બાળકને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા કેવી રીતે માછલી પકડવી એ શિખવાડી રહી છે. મને, સાંતીયાગો^૧ પોતાની પીઠ પર માર્લીનને^૨ ઢસડતો દરિયાકિનારા તરફ ચાલતો દેખાઈ રહ્યો છે. એલબેટ્રોસ મારી આજુ-બાજુ વમળો લઈ રહ્યું છે. હું ડૉ. ફોસ્ટસના^૩ આત્માને જળબિંદુમાં પરિવર્તિત થતા અને મેક્સિટોફીલીસને^૪ ખાલીખમ હાથે ક્ષિતિજ તરફ પરત ફરતાં જોઈ રહી છું. સમુદ્રના ઘુઘવાટા અને વીજળીના કડાકાનો અવાજ અહીં ખૂબ વધારે સંભળાય છે. સૃષ્ટિ અહીંથી ખૂબ અલગ દેખાય છે. શું આ કેદખાનું છે કે મૃત્યુનું બીજું સામ્રાજ્ય? શું આ એ જ વગડો છે જ્યાંથી હું આવી છું? શું આ આદિમ વાસ્તવિકતા છે? આ ક્યો સમય છે? આ કઈ ઋતુ છે?

મેં હમણાં જ એક ભૂખરા વાદળી રંગનો લિસોટો ચીતર્યો. પરંતુ હું મૂંઝવણમાં છું. શું તે વરસાદી વાદળ છે કે પછી વિશાળ મોજું કે ક્ષિતિજ છે? કેન્વાસ જ ક્ષિતિજમાં પરિવર્તિત થઈ ચૂક્યું છે. સ્મરણો એકાએક ચિત્તમાં ફૂટે છે. ક્યારેય સમાપ્ત ન થતાં ઘાસનાં મેદાનો, ગાઢ જંગલ, પથરાળ રસ્તા, પર્વતના સ્તરો, ફૂલોની સુગંધ, આંખો આંજી નાખતો બરફ, કાચ જેવાં ઝરણાં, શાંત પવન, ગાઢ ધુમ્મસ, સૂર્યનું પહેલું કિરણ, સૌથી ગાઢ રાત્રિ, હિમનદીનો ભીષાળ પ્રપાત. ઓહ! મને હજી પણ પેલા પડઘા સંભળાઈ રહ્યા છે. હવે થોડો સમય વીતી ચૂક્યો છે. સમુદ્ર મોહક ધુમ્મસમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. ધુમ્મસ આકાશને ગળી ગયું છે, પરંતુ બિલાડીની આંખોની જેમ સોનેરી ક્ષિતિજ અડીખમ છે. એ પણ અહીં છે. સંપૂર્ણ સમયની વાટ જોતી મારી બાજુમાં બેઠી છે. શું હું ખરેખર ક્ષિતિજ પર છું કે પછી હું આ બિલાડીની આંખમાંના પ્રતિબિંબનું નિરૂપણ કરી રહી છું. હું થીજેલા પાણી પર સૂતી છું. આકાશ મારી ગરમ રજાઈ છે. એવું લાગે છે જાણે હું એક વિશાળકાચ બિલાડીની નીચે સૂતી છું. હૂંફવાળી ને રૂંધાંદાર. તેણે મારા માટે જીવતાં

રહેવું પડશે. તેનાં બચ્ચાં ચોક્કસ જીવતાં હશે. અહીં પહોંચતાં જ મને પહેલો આ વિચાર આવેલો. હું તેમની નિર્દોષ આંખોને આ ઉદાસ પરોઢના આભમાં અને તેમના ઝીણા પટ્ટાવાળા શરીરને લહેરોમાં નિહાળું છું.

મારા ગાલ પર સુખદાયક ડુંકાળી ભોંયનો સ્પર્શ થતાં મેં આંખો ખોલી. મેં આકાશ તરફ જોયું, ઊભી થઈ અને મને સમુદ્ર જડ્યો. મેં માથું સહેજ ઝુકાવ્યું, છુપાયેલી ક્ષિતિજ બારીના એક આડા સળિયા પાછળથી પ્રગટી. મને યાદ છે, હું એને તાકી રહી અને જોતજોતામાં તો સળિયો જ ક્ષિતિજમાં બદલાઈ ગયો. નાનકડા તરાપામાં ત્યાં પહોંચવું એ મારું લક્ષ્ય બની ગયું. આજે જ્યારે હું અહીં છું ત્યારે, મારી સામેની લાખો બારીઓમાંથી તે એક બારીને ખોળવાનું મારું લક્ષ્ય બની ગયું છે.

અહીં કોઈ શરૂઆત નથી કે નથી કોઈ અંત. અહીં હું બધાં જ પરિમાણો સામે લડી રહી છું. સૂર્ય ને ચંદ્ર અહીં ભેગા છે. આ બ્રહ્માંડ છે જ્યાંના વાતાવરણની સુવાસ સ્મરણોથી ભરપૂર છે. વણાયેલાં કપડાંના દોરા વચ્ચે રહેલા ખાલીપા જેવી આ અરણ્ય જગ્યાનો હું સામનો કરી રહી છું. હું અહીં કેવી રીતે પહોંચી એ મને યાદ નથી, પણ ક્યા રસ્તે પાછા ફરી મારે પુનર્જન્મ લેવો તેનાથી હું વાકેફ છું. ઉલ્કાપાત એ માત્ર દંતકથા છે. ઉલ્કાપાત તો મારા જેવા સ્વયં છે એ પોતાના મૂળમાં જ પછડાય છે. એક વાર મમ્મીએ કહ્યું હતું, “વીતી ગયેલી પળોને પરબીડિયામાં બંધ કર અને વાસ્તવિકતામાં જીવ.” આ ક્ષણ એ જ વાસ્તવિકતા છે. આ ક્ષણે મને અવાર્ણનીય અવાજો સંભળાઈ રહ્યા છે. કેટલાક તેમાંથી જાણીતા છે ને મોટા ભાગના અજાણ્યા. મને શાંતિપૂર્ણ મૌન પણ સંભળાઈ રહ્યું છે. ઊંડા વિચારોમાં તક્ષીન હું બિનશરતી વાસ્તવમાં જીવવા અહીં ઊભી છું.

હજારો વાર દૂર પડછાયા નૃત્ય કરી રહ્યા છે. એ પડછાયા જાણીતા લાગે છે. શું તેઓ મારા ઓરાને ઓળખી શકશે? દરવાજા અને ભોંય વચ્ચેની તિરાડ કે જેને હું રોજ રાતે તાક્યા કરું છું, જ્યાંથી બહારનો પ્રકાશ રૂમમાં પ્રવેશે છે, પણ રૂમ ઝળહળતો નથી, તે તિરાડમાં વચ્ચે ઊભી હું, સૂક્ષ્મ ને અર્થહીનતા અનુભવું છું. તે પ્રકાશ મારી આંખોમાં સરકે છે અને સૂવામાં મદદ કરે છે. મારી આંખો પેલાં વાદળો કરતાં વધારે ભારે થઈ ગઈ છે. મારું શરીર હવાથી વધારે હલકું બની ગયું છે. અગાધ સમુદ્રમાં હું ડૂબી રહી છું. મારા ચિત્તને ભાગી તૂટીને આકાશમાંથી પછડાતું હું અનુભવી રહી છું.

જેવી મેં ડૂબકી મારી, વિશ્વ બદલાઈ ગયું. માત્ર હું જ હતી, એકલોઅટૂલો ભટકતો કોષ. મારા દરેક શ્વાસ, હલનચલન અને મારા અસ્તિત્વને મેં અનુભવ્યા. કોઈ અવાજ નહીં, કોઈ વસ્તુ નહીં અને કોઈ સુગંધ નહીં, માત્ર અવકાશ. સમયની બધી સૂઝ હું ગુમાવી ચૂકી. લાખો ખીલાઓ જાણે મારા કાનમાં છીદ્રો પાડી રહ્યા હતા. ભેંકાર મને કાનમાં વાગી રહ્યો હતો. હજી પણ મને મારા લયબદ્ધને ઊંડા શ્વાસ સંભળાય છે. પૃથ્વીથી ખૂબ દૂર છતાં તેના પાતાળમાં, નવી દુનિયાએ મને ઝૂંટવી લીધી હતી. પરંતુ આ બે જગત વચ્ચેના ભૂરા રંગનો કોઈ અંત જ ન હતો. તે રંગે મને તરતી રાખી. અનંતનો અનુભવ ભયાનક હતો. માત્ર ખાલીપો હતો. અજાણતાં હું અંત જોવા ને જાણવા ઉતાવળી બની. પણ મને માત્ર અવકાશ જ દેખાયો. સમુદ્રનું સ્થિર ખાલીપણું ક્લોસ્ટ્રોફોબિક હતું. હું મારી જાતને કઈ દિશામાં દોરું જ્યારે સામે બીજો કોઈ છેડો દેખાતો જ નથી? બીજો કોઈ છેડો અસ્તિત્વમાં છે કે નહીં એ પણ મને ખબર નથી. પારદર્શક નહીં પણ દિવ્ય ભૂરા

જળે મને તેની સાથે એકરૂપ કરી દીધી હતી. જો હું આંખ બંધ કરતી તો વધારે ભયાનક દુનિયામાં જતી રહેતી-અંધકારમય ખાલીપાની દુનિયા ને કેવળ એક કાળો અવકાશ. જીવનમાં રંગોની અર્થસૂચકતા સમજાતાં, હું રંગથી અંધ બની ગઈ હતી.

ઝડપથી સમજાયું, શાશ્વત પરમાણુઓ મારી સાથે તરી રહ્યા હતા. ભવિષ્યની રાહ જોતાં હું વર્તમાનમાં વહી ગઈ. છેવટે હું આ કરી રહી છું. હું આ દુનિયા પર મોહી પડી છું. શું સુંદરતા છે! શું સર્જન છે! એક વાર જે ખોવાઈ ગયું હતું તે ફરીથી જીવતું થયું છે. કોરલ(પ્રવાલખડક)ના અવશેષોમાં પડેલાં ઊંડાં કાળાં છિદ્રોમાં ઝંપલાવવાની ઈચ્છા થઈ. હું કેટલો સૂક્ષ્મ જીવ છું! જાંબલી ચળકતી માછલીના ઘરે ક્ષણિક વિશ્રામ લેવા ઈચ્છું છું. આ વિશ્વના રંગો આકર્ષક હતા. પેલો રંગીન ખડક મેઘધનુષ જેવો લાગતો હતો. ‘નીમો’- કાળા પટ્ટાવાળી માછલી, પીળી મહાકાય માછલી સાથે રમતી હતી. હું ગણગણવા લાગી, ‘ઓહ પ્રિય, મને તારી પ્રશંસા કરવા દે!’ (“Just let me adore you, Oh honey!”^૩)

અને હવે સમય પાછો ફરવાનો છે. હું ફરીથી ભૂલી પડી છું. હું પેલા સ્થિર વમળના ઉદ્ભવબિંદુને શોધી શકું તેવી આશા છે. અચાનક અનંત લાગતો પ્રવાસ પૂરો થયો. જ્યારે એકાએક હું બહાર નીકળી ત્યારે કશુંક મારી આસપાસ વીંટળાઈ રહ્યું હતું. મને લાગે છે તે કશુંક મૌન અને ખાલીપો છે. અહીં નયો અવકાશ છે. શું આ છેવટનો અંત છે? કે પછી શું આ પલાયનવાદીનું સ્વપ્ન છે? કે પછી આ બાકી બચેલું જીવન છે? હું લપસાણી ક્ષિતિજ પર રાહ જોતી ઊભી છું.

*

૧. ‘ઓહ મેન અન્ડ ધ સી’ – સાંતીયાગો, માર્લીન
૨. ‘Dr. Faustus’ by Christopher Marlow’s – ફોસ્ટસ, મેક્સિટોફીલીસ
૩. ‘Adore You’ by Harry Styles – “Just let me adore you, Oh honey!”

■

જ્યારે આ મિત્રના પ્રસંગમાં હું આવ્યો ત્યારે રાજકોટમાં ‘સુધારાપંથ’ પ્રવર્તતો હતો. ઘણા હિંદુ શિક્ષકો છૂપી રીતે માંસાહાર ને મઘપાન કરતા હતા એવા ખબર આ મિત્ર તરફથી મળ્યા. રાજકોટના બીજા જાણીતા ગૃહસ્થોનાં નામ પણ તેણે ગણાવ્યાં. હાઈસ્કૂલના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં નામ પણ મારી પાસે આવ્યાં. હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો ને દુઃખી પણ થયો. મેં કારણ પૂછ્યું ત્યારે આ દલીલ થઈ, ‘આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાલી પ્રજા છીએ. અંગ્રેજો આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેનું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. હું કેવો કઠણ છું કે કેટલું દોડી શકું છું એ તો તમે જાણો જ છો. એનું કારણ પણ મારો માંસાહાર જ છે. માંસાહારીને ગૂમડાં થાય નહીં, થાય તો તેને ઝટ રૂઝ આવે. આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, આટલા નામાંકિત માણસો ખાય છે, તે કંઈ વગર સમજ્યે ખાય છે? તમારે પણ ખાવું જોઈએ. ખાઈ જુઓ અને જોશો કે તમારામાં કેટલું જોર આવે છે.’

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

ભાઈ પણ, મિત્ર પણ

મનોહર ત્રિવેદી

અમે બે ભાઈ. ભાઈ પણ ખરા, મિત્ર પણ ખરા. પ્રતાપભાઈ મોટા, હું નાનો . પાંચ ભાંડુ અમે. બે મોટી બહેનો, હું ને બહેન મંજુ. આ પાંચમાં મધ્યમ ક્રમે ભાઈ. આમાં હું પ્રકૃતિનો સંકેત જોઉં છું. એ બુદ્ધ પ્રબોધેલો મધ્યમમાર્ગ હશે! અતિ પણ નહીં, ઓછું પણ નહીં. પ્રાપ્તિ પાછળ મથવું, એની પાછળ તૂટી જાય એવો વળ ન ચડાવવો.

અમે બે ભાઈ.

ક્યારેક સ્વભાવે ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ, એમ બે છેડે ગોઠવાયેલા લાગીએ. હા, બાહ્ય દૃષ્ટિએ અમારી વચ્ચે, સગાંસ્નેહી-ભાઈ-ભેરુમાં બંને વચ્ચે તફાવત ઊડીને આંખે વળગે, તેવો.

દાયકાઓના પરિભ્રમણમાં અમે સાથે ચાલ્યા. ક્યાંક અટક્યા, વળી ચાલ્યા. શોધનાર સામે કારણ હાથવગાં હોય. તેઓ ખૂબ ચીવટવાળા, મારામાં એનો સ્વભાવ. એમના પરિશ્રમને કોઈ સીમા નહીં. લીધેલું કામ પૂરું ન થાય ત્યાં લગી પગ વાળીને બેસવું એમને ન પાલવે. મારામાં બહાનાંઓની લાંબીલય કતાર! જમવાના ભારે શોખીન, પરંતુ અણગમતું ભાણામાં ભાળે તોપણ નિરાંતે ને રસપૂર્વક આરોગે. ફરિયાદ નહીં. રીસમાં આવેશનો રસો ન ભળવા દે. સામેવાળાને ત્યાં જમવા ગયા હોય, પોતાની રુચિને અનુકૂળ ન હોય તોયે ગૃહિણીની દિલ ચોર્યા વગર પ્રશંસા કરશે. જાણે : અન્નનો તિરસ્કાર ન થાય. હું ચા ફાટી ગઈ હોય તો ગમે તેવા જાજરમાનને ત્યાંએ કહી શકું : દૂધ સહેજ ફાટી ગયું લાગે છે. ભાઈએ વરસો સુધી હાથે કપડાં ધોયાં, ઈસ્ત્રી કર્યાં. હું પણ લીલાને (ભાઈનું અનુકરણ કરવા જતાં) મદદ કરવા એમ કરું તો મરમમાં, શરદબાબુની નાયિકા પેઠે કહેશે: ‘સ્વામી, તમારી સહાય માથે ચડાવું છું, પણ હવે બસ! મારું કામ ઊલટાનું વધી જશે’.

ભાઈએ તથા બાએ વરસો સુધી ચરવડાયક તથા અંબર ચરખા પર કાંત્યું. અમે પણ જોડાઈએ. છતાં મુખ્યત્વે પરિશ્રમ બા અને ભાઈનો. સ્વાવલંબન એમના બે હાથનાં આંગળાંની ઓથે રહેવા ટેવાયેલું. રસોઈના અચ્છા જાણકાર. બા-ભાભીની સહાયક ભૂમિકામાં આવી, તહેવારોને રસભરપૂર કરે. અમારા હાથમાં પણ એ જાદુ ઉમેરાયો તે એમની પાછળ પાછળ ચાલવાની ટેવનું પરિણામ.

એમના બાળપણ વિશે લખવા જતાં પેન થોડો ખચકાટ અનુભવે છે. છતાં પણ આછુંપાતળું પણ ચખણી રૂપે આપવું જોઈએ. બાપુના લાડના અધિકારી કેવળ ને કેવળ ભાઈ લાગે. ગરિયો, મોઈદાંડિયા, કોડી, લગ્ગી – આવા શબ્દો ઉચ્ચારાય ને ભાઈનો ખજાનો થાય ભર્યો ભર્યો! હું સમજણો થયો ત્યારથી બાપુના મૃત્યુપર્યંત બાપુનો આ મોહ

વળગેલો રહ્યો. કારણ બાના હોઠેથી અમારા કાન સુધી લંબાય : પ્રારંભના દામ્પત્યજીવનના ફલસ્વરૂપે જે જે સંતાન પ્રાપ્ત થતાં ગયાં એમણે આંખ ખૂલે તે પહેલાં જ મીંચી દીધેલી. પછી બે બહેનો — હીરાબહેન અને શારદાબહેન. એ પછી ભાઈનો જન્મ. બાપુનો જીવ અધૂરિયો થઈ ગયેલો. બાએ ભાઈને ‘ભિખારી’ બનાવ્યા. પાંચ વરસ સુધી બાબરી-વાળ ન ઉતારી શકાય. ઘરનાં કપડાં સિવડાવીને ન પહેરાવાય. સગાંવહાલાં કે પાસપડોશીઓ આપી જાય. બાના વ્રતની આડે કોઈ ન આવે. નામ ભલે પ્રતાપ, પરંતુ સારા-આકર્ષક નામથી સંબોધન ન થાય. પ્રારંભે ‘કાળુ’ તરીકે ઓળખાય. અમે મોટા થયા ત્યાં સુધી પેલું હુલામણું નામ ભૂંસી, મૂળ નામની ઓળખ પર પહોંચતાં વરસો વીતેલાં. અજાણ્યા, આછુંપાતળું ઓળખનારાની સમજ : માસ્તર(બાપુ)ને ત્રણ દીકરા-કાળુ, પ્રતાપ ને મનુ. મૂળ નામની ઓળખ ઊભી કરવા હવે પ્રતાપભાઈને જ મથવાનું હતું.

એમનાં તરતોફાન જોઈ, બાપુને લાગ્યું: આ છોકરો મારા લાડના પરિણામે ધીંગામસ્તીના રવાડે ચડ્યો છે, ભણશે નહીં. કઠણ કાળજું કરીને છૂટો ને થોડો છેટો રાખવો પડશે. સગી મા નહીં વીંધી શકે, ‘મા-શી’ કાન વીંધશે. દામનગર પ્રભામાસીને ત્યાં મૂક્યા. હવે તો તોફાન અને રખડપટ્ટીને છુટ્ટો દોર મળ્યો. ભાઈબંધો પણ ‘જો જાહિ કો ભાવતા, સો તાહિ કે પાસ’ તેવા મળી ગયા. લીમડે ઓળકોળામણું રમવા ચડ્યા, પડ્યા ને નીચે રહેલા તીક્ષણ પથ્થરે માથામાં ચીરો પાડ્યો. સમાચાર મળતાં જ હાંફળાફાંફળા થતા બાપુ દામનગર પહોંચ્યા. ટાંકા લેવાયા. પાટાપિંડી થઈ. ઘેર, વળી પાછા ઠેરના ઠેર! ઉપાયવશ બાપુએ દામનગર પાસેના દહીંથરા ગામે બદલી કરાવી. ચાલીને મિત્રો સાથે દામનગરની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા જાય. ત્યાં પણ ખાસ જામ્યું નહીં. બાપુ મૂંઝાય. અમરેલી કૈબાના દીકરા(‘પ્રકાશ’ સામાહિકના તંત્રી ને સ્વાતંત્ર્યસેનાની એવા લાભુભાઈ—લાભશંકર અંબાશંકર ત્રિવેદી)ને ત્યાં લઈ ગયા. એ સમયે છાતીકઢા તો બિલકુલ નહીં. સગાંસંબંધીના કામમાં ભણવાનું બાજુમાં મુકાતું રહ્યું. : ફિર ચલો અપને ગામ, સબ કો રામ રામ રામ: કહીને પુન: દહીંથરા.

એ દરમ્યાન, કોણ જાણે કઈ ક્ષણે, ભાઈના ચિત્તમાં ક્યાંક અદૃશ્યમાંથી જાણે ઝબકારો થયો : બાપુને નોકરીનું હવે ફક્ત એક જ વરસ બાકી છે. તળાટી-મંત્રીની તાલીમ છ મહિના લે કે તરત નોકરી મળી જાય. નીતિવાન બાપુએ પોતાને જ વાર્યાં : મંત્રી થઈને ગરીબ ખેડુને ઘક્કા ખવરાવશે. અનીતિ આચરશે. હું ખાનગી સ્કૂલમાં નોકરી કરીશ, પણ એને શિક્ષક જ બનાવીશ. એમના મનમાં શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય શું, એની પાક્કી ખાતરી હતી! શાળાંત પરીક્ષા પાસ કરેલી તે ગયા લોકભારતી સણોસરા — અધ્યાપન મંદિરના આંગણે. એ વખતે યશવંતભાઈ ત્રિવેદી આચાર્ય. જ્ઞાતિની રૂએ બાપુને ઓળખે. પરિણામપત્રક જોઈને રાજી થયા. રાખી લીધા. અહીં ભાઈના તથા પરિવારના ઉદ્ધારની કાળમીઠ શિલાઓમાં તિરાડ પડવાની હતી. મોં પર અસાધારણ ઉમંગનાં પાણી તબક્કાં. રમતગમત, બાલવાર્તા, ગીતો, પ્રવાસો, સફાઈ, ખેતીકામ, વણાટ, અધ્યાપકોનો સંસર્ગ, અતિથિઓનાં થતાં પ્રસંગેપ્રસંગનાં પ્રવચનો — આ બધું અંદર ને અંદર રસાતું ગયું, ઉમેરાતું ગયું, ઘડતર — ખબર ન પડે એમ — થતું રહ્યું. નાનાભાઈ ભટ્ટ, દર્શકદાદા, ભાઈ (મૂ. મો. ભટ્ટ), ચૂનીદાદાની વાકુધારા ઝીલી ને પરિપ્લાવિત થયા, નવદીક્ષિત થયા. હાથ અને હામ કેળવાયાં. એકેએક પ્રવૃત્તિમાં આગળ. વાણીનાં બંધનો વિદારાયાં. તળ તોડીને

નીર છૂટ્યાં. કશુંક કરી છૂટવાનાં કોડિયાં અંદરના ઓરડે ઝળહળ્યાં. અધ્યાપનનાં બે વરસ પૂરાં થતાં, તરત નોકરીનો હુકમ હાથમાં આવ્યો : જાવ (ગઢડા તાલુકાના) ચોસલા ગામે. બાપુ નિવૃત્તિ પછી બાબાપુર સર્વોદય યોજનાની ખીજડિયા ગામની પ્રાથમિક શાળામાં જોડાયેલા. ત્યાંથી ચોસલા બે-ત્રણ કિ.મી.ના અંતરે. સાઈકલ લઈને જાય. કઠીક કઠીક બાળકો સાથે, ગ્રામજનોના આગ્રહને વશ થઈ રાતવાસો પણ ચોસલામાં કરે. પ્રારંભ જ એવો શુક્રનિયાળ થયો કે વાત્સલ્યધામ માલપરાના સ્થપતિ પ્રાતઃસ્મરણીય માટલિયાભાઈ (દુલેરાય પ્ર. માટલિયા)ના કાને વાત પહોંચી. ઝીણી આંખે ઝીલ્યા ને નોતરું મળ્યું : માલપરાની પ્રાયોગિક શાળામાં આવી જાવ. ઉત્સાહ વધ્યો. ચાલો, આપણી દિશા સાચી છે. અનેકની આંખોમાં વસવાટ કરવાનાં કહેણ આવે છે ! માલપરામાં કેળવણીના પ્રયોગ કરવાની પૂરી મોકળાશ હતી.

૧૯૬૨માં ઈન્દુભાભી અમારે ત્યાં પરણીને આવ્યાં. તેઓ પણ શિક્ષિકાની તાલીમ લઈને આવેલાં. ભાઈ પોતાને અને મિત્રોને, ગામનાં બાળકો તથા ગ્રામજનો સાથે ઓતપ્રોત થવાનો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા હતા. એ જ વખતે, સૌ માટે આંચકાજનક સમાચાર પ્રસર્યા. લગ્નજીવનના પ્રારંભકાળે જ જીંથરી ક્ષયનિવારણ હોસ્પિટલે ટી.બી. હોવાનું કહ્યું. દાખલ થઈ જવા સૂચવ્યું. એ વરસોમાં ટી.બી. રાજરોગ કહેવાતો. સૌ ચિંતિત હતા. નિરાંત બે જણને હતી : એક, ભાઈને - સ્વયંને, બીજા, બાપુને. અમને કોઈને અજંપો ઊંઘવા દે તેમ નહોતો. બાપુને ત્યાં બદલેલા ગામ સોનગઢમાં, સગાંવહાલાંનો આવરોજાવરો વધ્યો; બાપુએ આર્થ ગુરુકુળની પ્રાથમિક શાળાની નોકરી સ્વીકારેલી. ભાભીને તરત નોકરી મળે તેવા સંયોગો, જિલ્લા બોર્ડ શિક્ષણસમિતિના અધ્યક્ષ મનુભાઈ દવે(સ્મરણીય મનુકાકા)એ ઊભા કર્યા. સોનગઢ અનુકૂળ રહે એટલે ત્યાંનો જ હુકમ આપ્યો.

ફરી, ત્રણેક માસ પછી એક્સ-રે તસવીરો લેવાઈ. ડૉક્ટર ત્રિવેદીસાહેબ અને એની ટીમે જાહેર કર્યું : ફેફસાંમાં 'કેવિટી' - છિદ્ર છે. ઓપરેશન કરવું પડશે. પુનઃ જાણે વીજળી ત્રાટકી. તારીખ જાહેર થઈ. એ વખતે મુંબઈથી લોહીની સુવિધા ઉપલબ્ધ થતી. એની પણ તૈયારી થઈ ગઈ. ફરી, મિત્રો-સગાંવહાલાં ઊમટ્યાં. ડૉક્ટરોએ ઓપરેશન થિયેટરમાં જતાં પહેલાં દર્દીના ફોટા લીધા. ચાર ડૉક્ટરોએ તસવીર - રિપોર્ટ વગેરે જોયું. ચમત્કાર થયો. ભાઈને અંદર બોલાવ્યા. પૂછ્યું : પ્રતાપરાય ! તૈયાર ? : ભાઈ નિર્ભય. કહે : તૈયાર, સા'બ ! : થિયેટરમાં જવા ઊભા થયા તો ત્રિવેદીસાહેબ, મહેતાસાહેબ, સિંઘસાહેબ વ. હસીને એકસાથે બોલી ઊઠ્યા : ક્યાં જવું છે, એમ પૂછીએ છીએ. ઘેર નથી જવું ? : ને ટીમે ફોડ પાડ્યો : તમારું ઓપરેશન ઊડી ગયું છે; અમારા માટે આ ચમત્કાર છે. : ભાઈ ઘ્રુસકે ચડ્યા. ડૉક્ટર કહે : હવે શું કામ રડો છો ? હવે તમે મુક્ત છો ! : ભાઈ કહે : સાહેબ, આ રુદન તો આનંદનું રુદન છે. એકમાત્ર મારા બાપુજી કહેતા હતા, તને ઓપરેશન નહીં આવે. ડૉક્ટરો વિસ્ફારિત થઈને પૂછે : વ્હોટ ?... કયા આધારે ? : ભાઈએ ફેફસાંમાં શ્વાસ ઠાંસીને જવાબ આપ્યો : શ્રદ્ધાના આધારે, મારા બાપુજીની ગાયત્રી પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધાના આધારે ! અને પુનઃ આરામ. પુનઃ પ્રાયોગિક શાળા. પુનઃ બાળકો, શિક્ષકમિત્રો, સહકાર્યકરો : આશારામભાઈ, લાભુભાઈ, લાલજીકાકા, મગનભાઈ અને બાબુભાઈ જાદવાણી. સત્કારભરે આનંદની હેલી વરસાવતા માટલિયાભાઈ, સંસ્થાનો મોલ. ગ્રામજનો. નવેસરથી જાણે પ્રાણ ધબકતો થયો. ફરી વાતાવરણમાં ઉમંગનો સંચાર.

મનનું ચેતાતંત્ર અને ચિંતાતંત્ર ભારે સક્રિય. હૃદયમાં ઊર્મિઓનો ઉછાળ. વાત મૂકે : ગિજુભાઈ બધેકા જન્મશતાબ્દી આપણે અનોખી રીતે ઊજવીએ. સાથી-સંગી-વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ તથા વાલીઓ ઊજળે મોઢે વાત ઝીલે. ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓ પરથી મોટાં મોટાં ચિત્રો બનાવીએ. ‘ઠાગાં ઠેયાં કરું છું, ચાંચુડી ઘડાવું છું’, ‘આમ કરું, તેમ કરું, જઈ જાંબુડિયે જાણ કરું’, ‘બહુ તંતુ બળવંત’ જેવી વાર્તાઓનાં અનેક ચિત્રો આટંપેપર પર સજીવન થવાનાં હતાં. મિયાં ફૂસકી કહે, મને કાં ભૂલી ગયા, ભાય ! સૌ ચિત્રકારો એમને ભૂલે ? કલાકારોનો કાફલો ક્યાંથી લાવશું ? શિક્ષકો-મિત્રોની સંખ્યા સામે જ છે. એક પણ રૂપિયાની અપેક્ષા વગર સૌ ગાંઠને પૈસે આવ્યા. જિલ્લાપંચાયત – શિક્ષણસમિતિએ ઔદ્યય દાખવ્યું : રજાની ચિંતા ન કરો, એમનું કામ શૈક્ષણિક ગણાશે. રાત-દિ’ જોયા વિના નાનેથી મોટા, બધા કામે વળ્યા. ગ્રામજનો કહે : સવારનાં શિરામણ, બપોરાં ને સાંજનાં વાળુની ચિંતા તમારે નહીં કરવાની. કપડાં-નહાવું-ઘોવું અમારે ઘેર થશે. રોજ જુદાં જુદાં ભોજનના સ્વાદ જીભને ને જીવને રાજી કરે. થાક્યા-પાક્યા કલાક – બે કલાક મારા બાપુ પાસે ફળિયે એકઠા થાય. હાસ્યમાં સગાંસંબંધીની લોઠકાઈ, લાડકાઈ ને બાધાપણની કથામાં, બાપુની કહેવાની રીતમાં ભભક ભળે. દરેકમાં હળવાશ ને નિરાંત ચકરાવે ચડે. ફરી કામે ચડવાનો ઉત્સાહ બેવડાય. ગિજુભાઈની જન્મતિથિએ અતિથિઓને નિમંત્ર્યા. ગિજુભાઈનાં પુત્રવધૂ ને બાલસાહિત્યકાર વિમુબહેન બધેકા આવ્યાં. ગુજરાતના તત્કાલીન મહેસૂલમંત્રી દલસુખભાઈ ગોધાણી આવ્યા. ડી.ડી.ઓ. અમરજિત સિંઘ કહે : પ્રાથમિક શાળાના આચાર્ય અને શિક્ષકો આવાં કામ, ગામને સાથે રાખીને કરી શકે એનું મારે મન બહુ મોટું મૂલ્ય છે. રાજ્ય-શિક્ષણ ભવનના વિનાયક ધોત્રે ભારે અચંબિત. આવાં કામ થતાં હોય ત્યાં વાંસો થાબડવા દર્શકદાદા ન આવે એ તો કેમ બને ! ઠેર ઠેર પોતાનાં પ્રવચનોમાં ગુજરાતભરમાં આ કામની હોંશે હોંશે પ્રશંસા કરી.

એવું જ એક, મોંઘાંમૂલાં ઘરેણાંથીએ અદકું એવું સ્મરણ, મજૂસમાં સચવાયેલું પડ્યું છે. એ છે, કૃષ્ણજન્મષ્ટમીનું ચિત્રપ્રદર્શન. એમાંથી સૌ મિત્રો-વિદ્યાર્થીઓ-કાર્યકરો ને ગ્રામજનો આપમેળે આગળ આવ્યા, કોઈને ચીંધવાની વાત નહીં. મારા સાળા ઈન્દ્રજિતે કૃષ્ણનું કટાઉટ ઉત્કટ ભાવથી બનાવેલું. ગામના ભાભા-કાનજીભાઈ સવાણી-એ વીજળિક મોટરથી સુદર્શનચક્ર કૃષ્ણની તર્જની પર ફરતું કરેલું. દર્શકદાદા આવ્યા. ના, એકલા નહીં. એ વખતે જનતા સરકાર હતી. ‘ભારતીય શિક્ષણ સુધારણા કમિટી’ના ચેરમેન ચટ્ટોપાધ્યાયસાહેબ, ભારતભરની અનેક યુનિવર્સિટીઓના કુલપતિઓને લઈને દર્શકદાદાએ માલપરના પાદરમાં પગ મૂક્યો. અતિથિઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ ! બળદગાડાં શાણગારેલાં. એમાં ગાદલાં-ઘડકીઓ નખાયેલી. બળદની શિંગડીઓ અને પીઠ પર ગૂલ શોભે. ઢોલત્રાંસાં સાથે, રાસ-ગરબી લેતાં લેતાં અતિથિઓને શાળાના દ્વારે લવાયા. દર્શકદાદાના હાથે આરતી થઈ. ચટ્ટોપાધ્યાયસાહેબે મધુરાષ્ટ્રકનું અત્યંત માર્દવ સ્વરે ગાન કર્યું. દાદાની આંખમાંથી સરતાં આંસુ જમનાજળ થઈને વહ્યાં. રાતે ગ્રામજનો ચોરના ચોકમાં એકઠા થયા. દાદાએ ભાવથી કૃષ્ણસંકીર્તન કર્યું ને માતાપિતા પાસે વેણ માગ્યું : આ તમારા બાળકને કૃષ્ણ-કાનુડો સમજો. જુઓ, તેમણે કેવાં અદ્ભુત કામ શાળામાં કરી દેખાડ્યાં ! હવે તેમનો કશોક વાંક ભાળીને એમને મારશો-પીટશો નહીં. આમ કહેતાં કહેતાં દાદાનું ગળું ભરાઈ આવેલું. આ કામમાં સંકળાયેલા, કામને સફળ બનાવનારા ચિત્રકારો, ઉપસ્થિતો – આશારામભાઈ, જગદીશભાઈ, હીરજીભાઈ, નરેન્દ્રભાઈ રાવલ કે મારા જેવા અનેક દાદાની વાક્યધારામાં તણાયા. ભીંજાયા. ખબર ન પડે એમ આંખો ચૂતી રહી.

ગાંધી શતાબ્દીની ઉજવણી પણ તાદૃશ થાય છે. ગાંધી અને ગાંધી સાથે સંકળાયેલા સાથીઓ વિશેના ફોટાઓનું પ્રદર્શન પણ અનિર્વચનીય છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના તંત્રવાહકોને પ્રતાપભાઈ રીઝવી શક્યા. આદમકદ તસવીરો ઉપલબ્ધ કરાવી. આવે સમયે કોઈ અળગું ન રહી શકે. વાતાવરણ-ભાવાવરણ એ માલપરાની માટીનો જાદુ છે, ચમત્કાર છે. બાળકો ગાંધીજીની વાતોથી નહીં, આવાં ચિત્રપ્રદર્શનથી જ અવગત થાય. રીઝે. શીખે. પામે. જાત કેળવે. આ બધું ત્યારે જ શક્ય બને જો કેળવણીમાં કશુંક કરી છૂટવાની વૃત્તિ હોય. બાળક કેન્દ્રમાં હોય, જે શિક્ષકને આળસુ અને આરામપ્રિય ન થવા દે. સક્રિયતાને જ આરામ માને.

તરંગ આવે ને રંગ મેઘધનુષ્યમાં રૂપાંતર પામે.

વિચાર્યું, પ્રતાપભાઈએ. જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના મિત્રો પાસે વાત મૂકી : ‘ભાવનગર જિલ્લા સમન્વય ગોષ્ઠિ’નું આયોજન કરીએ. વરસમાં ત્રણ દિવસ શિબિર રાખીએ. પ્રિય મોરારિબાપુના કાને વાત મૂકી. બાપુને ખૂબ ગમ્યું. એમણે કેલાસ ગુરુકુલ, મહુવા-નું કાયમી આતિથ્ય સ્વીકાર્યું. ત્રણ દિવસ સતત બાપુનું સાન્નિધ્ય મળે પછી કોઈ હા-ના શું કામ કરે ?

પૂ. દર્શકદાદા, ગુણવંત શાહ, ડૉ. મોતીભાઈ પટેલ જેવા અનેકો આવે. દક્ષાબહેન પટ્ટણીની ગાંધી-વાતો હૈયાને નિર્મળ કરે. આ સૌ ટ્રાવેલિંગ-ખર્ચની અપેક્ષા વગર આવે ને ખિસ્સાં પ્રસન્નતાથી ભરતા જાય. દરેક તાલુકામાંથી દસ દસ શિક્ષકો સ્વ-ખર્ચે આવે. આત્મીયતા કેળવાય. કેળવણી માટે દૃષ્ટિવંત બને. જતી વખતે, દરેકને અનેક સુવાચ્ય પુસ્તકોનાં બોક્સ અપાય. ગૂડપુસ્તકાલયને સમૃદ્ધ કરવાની આમાં ખૂબી હતી.

આ બધી પ્રવૃત્તિ ભલે ચાલે. પોતાની શાળાને આંચ ન આવવી જોઈએ, એવી ચીવટ સૌ રાખે. બાળકોનાં ગીતો શાળાના બગીચામાં ફૂલોની સૌરભ ફેલાવે. શાળાને ચાર દીવાલોમાં બંધિયાર રહેવું ન પાલવે, ઊલટાની, ચિત્રો વડે દીવાલોમાં પ્રાણ રેડ્યા. તેમનાં અને મારાં બાળકોને વાર્તાનો એવો ચસકો લગાડ્યો કે બાપુજી વાર્તા ન કહે ત્યાં ઊંઘને આજુબાજુ પગ ન મૂકવા દે.

*

રાતના બારણે ટકોરા સાંભળીને ભાઈ ઊભા થાય. સાંકળ ખોલે તો યમરાજને જુએ. ખોંખારીને કહે : કસમયે આવ્યા છો, માંરાજ ! પાડાને બીજે વાળો ને સિધાવો ! સ્વસ્થ ચિત્તે દ્વાર વાસી દે. એમની એક બીમારીની વાત અગાઉ કરી ચૂક્યો છું. બીજી બીમારી ઠાઠમાઠ સાથે આવી. પ્રેન્કિયાસનો એટેક હતો. હૃદયના હુમલાથીયે વધુ જોખમી. અમારા બન્ને ભાઈના વિદ્યાર્થી એવા ડૉ. મનહર દેસાઈ, બીજા ડૉ. પ્રવીણ સાંચપરા. તેઓ પણ પરિચિત. બીમારીની ગંભીરતા જોઈ અમે અન્યત્ર લઈ જવાનું કહ્યું તો તેમનો આત્મવિશ્વાસ બોલી ઊઠ્યો : અમે મરી ગયા છીએ ? જે સારવાર બીજે થશે, એ જ અહીં થશે. પ્રતાપભાઈને આંચ નહીં આવવા દઈએ. દસ-પંદર દિવસ અમે સાથે રહ્યા. આંખને મટકું ન મારવા દીધું. સાજા થયા. છુટ્ટી આપતી વખતે ડોક્ટરોનું સૂચન હતું : એમને સક્રિય રહેવા દેવા, કોઈએ રોકવા નહીં. ના, અમે કોઈએ ક્યારે પણ આડશ ઊભી ન થવા દીધી. પંચ્યાસીના સામે કાઠે પગ મૂક્યો પછી ‘ગુજરાત સમન્વય ગોષ્ઠિ’ના મિત્રોને કહ્યું :

હવે બીજો કોઈ સંયોજક શોધીએ. હું અટક્યો છું : આજે પણ આદરણીય નર્મદાશંકરભાઈ ત્રિવેદી અને પ્રતાપભાઈનો આ જૈફવયે પણ સમન્વય ગોષ્ઠિ માટેનો લગાવ ઓસર્યો નથી. ડૉ. કુણાલ પંચાલ.

જેવા નિતાન્ત કર્મયોગી જુવાન મિત્રોના વાણીવ્યવહાર ને વિચાર તેમ જ ખંત તેમને કામ છોડ્યાનો રંજ થવા દે તેમ નથી.

વચ્ચેના ગાળામાં સિહોરની ભૂતા ટ્રસ્ટસંચાલિત પ્રાથમિક શાળામાં પાંચેક વરસ કામ કર્યું. પાંચેક વરસ સૂરત પાસેના અબ્રામા નજીક ‘પી. પી. સવાણી ચૈતન્ય વિદ્યાસંકુલ’માં વહીવટભાઈ સવાણી, હર્ષદભાઈ રાજ્યગુરુ તેમને ખેંચી ગયા. ઊડીને આંખે વળગે એવો બદલાવ લાવી શક્યા. સંસ્થાનો પ્રાથમિક વિભાગ એમના આચાર્યપદે વધુ ઊજળો થયો. એ કામ મૂક્યા પછી, વચ્ચે વહીવટભાઈ સવાણી મળી ગયા. પૂછ્યું : ‘પ્રતાપભાઈ, કોઈ નવા કામની જરૂરિયાત તમને લાગે છે?’ તો કહે : ‘મારા માટે નહીં, સૌરાષ્ટ્રના અહીં વસતા વૃદ્ધો આખો દિવસ મુંઝાતલ થઈને પડ્યા રહે છે. કામ વગર એમને ગોઠતું નથી. સાવ એકલવાયા પડી ગયેલા હું તેમને જોઉં છું. સંકડાશ તેમને અકળાવે છે, આપણે થોડીઘણી મોકળાશ કરી આપીએ. સંકુલની એસી જેટલી બસ વિદ્યાર્થીઓને લેવા-મૂકવા વિવિધ વિસ્તારોમાં જાય છે. આ બે સમય વચ્ચે વૃદ્ધોને અહીં લાવવાની, ફરી પાછાં ઘેર મૂકી આવવાની સગવડ કરી શકીએ.’ યોજના આકર્ષક હતી. તરત સ્વીકારાઈ. વહીવટભાઈએ માતાના નામે ‘વડીલ સત્કાર કેન્દ્ર’નો પ્રારંભ કરાવ્યો. અઢીસો-ત્રણસો ભાઈ-બહેનો નિયમિતપણે જોડાયાં. વાર્તા કહેવાય, ગીતો-ભજનો ગવાય. રામાયણ-ભાગવતની, સ્વયં પ્રતાપભાઈ વ્યાસપીઠે બિરાજી સમાહ ઊજવે. અતિથિઓ આવે. ભણેલગણેલ નિવૃત્તો પણ જ્ઞાનરસ પાય અને પીવે. બેત્રણ કલાકના રોકાણ દરમિયાન ચા-કોફી નાસ્તાની સુંદર ગોઠવણ થાય. જીવનરસ છલકે. દસ વરસ આ કામ કરીને ધન્યતા અનુભવી. ‘ગાંધી-સવાસો’ની ઉજવણીમાંએ કસર ન છોડી. દોઢસો ગામની શાળાઓમાં ગયા. ગાંધીની વાતો કરી. પંચોતેરની વયે ધૂમ્યા ને ગાંધીસાહિત્ય પરવડે તેવા ભાવે વેચાય એટલે શ્રીમંત મિત્રોને આ કામમાં વાળ્યા. સત્તર લાખનાં પુસ્તકો, નિરપેક્ષભાવે વેચ્યાં-વહેંચ્યાં.

સિત્તેરની ઉંમરે લેખન માટે કલમ હાથમાં ગ્રહી! ‘પગ મૂકું ત્યાં તીરથ’, ‘પગલે પગલે અમીરસ’, ‘બાલ નાટ્યવાટિકા’, ‘ગાંધીજીની ગરિમા’, ‘સમન્વયનાં સંભારણાં’ (સંપાદન) જેવાં પુસ્તકો વાચકો સામે મૂક્યાં.

ત્રણે દીકરીઓ પોતપોતાનાં ઘરે સુખી છે. અત્યારે તેઓ અને ભાભી દીકરા દિગીશના પરિવાર સાથે રહે છે. વચ્ચે વચ્ચે પ્રપૌત્રના હીંચકાની દોરી પણ ખેંચતા રહે છે.

વાતો અનંત છે. ઝાઝું કહી નાખવાનો તંત છોડું છું.

વીરડાનું પાણી પીવું હોય તો રેતીને હાથથી હડસેલવી પડે. નદીના ભાકામાં ગાળેલા વીરડામાં શરૂઆતમાં ડહોળાં નીર આવે. ચાપવે ચાપવે એને ઉલેચવાં પડે. વીરડાને આછરવા દેવો પડે. કળ નીચે ઠરવા દેવો જોઈએ, પછી જ નિર્મળાં જળ ખોબે ખોબે પી શકાય.

આવું આવું અંદર જે ઘુમરાતું હતું, એમાંથી તારવી તારવીને અહીં મૂક્યું છે. રાજી છું.

મો. નં. ૯૩૨૭૭ ૩૯૦૬૮

રમેશ મ. સંઘવી એટલે.....

રમેશ ર. દવે

કચ્છના વાગડ પ્રદેશના ગાંધીવાદી કાર્યકર મણિભાઈ સંઘવી અને સુશીલાબહેનના પ્રથમ સંતાન રમેશ સંઘવીનું શિક્ષણ ગુજરાતની વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં થયું છે. છ ધોરણ સુધી, વતન ગઢશીસા અને તેની આસપાસનાં ગામોની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણીને આગળ અભ્યાસ માટે, રમેશ કિશોરવયે કચ્છ છોડીને નાનાભાઈ ભટ્ટે આંબલા ગામમાં શરૂ કરેલી ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા-સંચાલિત, બુનિયાદી તાલીમ આપતી પ્રાથમિક શાળામાં પ્રવેશ મેળવે છે અને અનિલભાઈ ભટ્ટ તથા લાલજીભાઈ નાકરાણી જેવા ઉત્તમ શિક્ષકોના પ્રિય વિદ્યાર્થી રૂપે, દસમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરીને વિનીત થાય છે.

એ પછીના ઉચ્ચશિક્ષણ માટે રમેશ સાણોસરાની લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં મનુભાઈ પંચોળી, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ અને નટવરલાલ પ્ર. બુચ જેવા ઉત્તમ અધ્યાપકો પાસે, સાડાત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરીને, ખાસ વિષય રૂપે અર્થશાસ્ત્રનો મહાસ્વાધ્યાય લખીને સ્નાતક (બી.એ.) થાય છે.

શિક્ષક થવાનું પોતાનું સપનું સાકાર કરવા માટે રમેશ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ વિશારદ(બી.એડ.) તથા ગમતા વિષય ગાંધીદર્શનમાં અનુસ્નાતક(એમ.એ.) થઈને ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એડ. થાય છે.

૧૯૬૭માં સ્નાતક તથા પછી રમેશ સંઘવી એક વર્ષ વલ્લભપુર-કચ્છની સર્વોદય યોજનામાં કામ કરે છે પછી શિક્ષણ વિશારદ થઈને દઘાપર-કચ્છની માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષક-આચાર્ય રૂપે, સમોડાની ગ્રામવિદ્યાપીઠ તથા પાલનપુરના અધ્યાપનમંદિર, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા અને બી.એડ. કોલેજમાં શિક્ષક અને અધ્યાપક રૂપે તેમ જ લોકનિકેતન-રતનપુરની ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં નિયામક રૂપે ૧૯૯૨ સુધી શિક્ષણકાર્ય કરે છે. આ વર્ષો દરમિયાન રમેશ સંઘવીમાંના સંનિષ્ઠ-સ્વાધ્યાયી શિક્ષક અને કુશળ-વત્સલ વહીવટકર્તા મહોરે છે.

આ જ અરસામાં રમેશને વતનભૂમિ કચ્છ-વાગડનો સાદ સંભળાય છે અને તે પત્ની જ્યોતિબહેનને કહે છે :

‘હવે વતનમાં જઈશું, બા-બાપુજીએ જે કર્યું છે તે આગળ ધપાવીશું અને છેવાડાનાં વંચિતો માટે ને સાટે જીવીશું.’ આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા રમેશ ઊંચો હોદ્દો અને મોટો

પગાર છોડીને, ગ્રામસ્વરાજ સંઘ, મગનભાઈ સોની સ્મારક ટ્રસ્ટ અને સુશીલ ટ્રસ્ટની રચના કરીને, કચ્છના રાપર અને ખડીર વિસ્તારમાંનાં નીલપર, વઘભપુર તથા મનકરા ગામોમાં ત્રણ આશ્રમશાળા, ત્રણ માધ્યમિક શાળા અને ત્રણ છાત્રાલયો શરૂ કરે છે. આમ કેળવણી-શિક્ષણની સુવિધા સરજવા ઉપરાંત એ પ્રદેશના ગ્રામોત્થાન માટે વોટર શેડિંગ પ્રોગ્રામ, ગ્રામઆવાસ યોજના, સર્વોદય યોજના, સુલભ શૌચાલય, અંબર-ખાદી અને સીવાણકેન્દ્રો, ગોપાલન, વ્યસનમુક્તિ, દુષ્કાળ-ભૂકંપ અને વાવાઝોડા જેવી આફતોમાં રાહતસેવા, નેત્રનિદાન અને મોતિયાનાં ઓપરેશન કેમ્પ તેમ જ રાહત દરે આરોગ્યસેવા આપતી હોસ્પિટલ જેવાં રચનાત્મક કાર્યોનું આયોજન અને સંચાલન કરે છે. આ વર્ષો દરમ્યાન ગ્રામસ્વરાજ સંઘ અને સંઘવી રમેશ એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને પર્યાય બની રહ્યા છે.

શિક્ષણ અને ગ્રામોત્થાનલક્ષી લોકહિતનાં કામ કરતાં કરતાં માંડ મળતી કુરસદમાં રમેશ એને અતિપ્રિય એવાં બે કામ - વાચન અને લેખન-સંપાદન કરે છે.

રમેશનો વાચનશોભ વહેલી વયે, આંબલા લોકશાળાના 'મિલન' છાત્રાલયની પાછળ છવાયેલા વડલાના છાંયે કોળેલો, સહપાઠી મિત્રો મેરવાન પટેલ અને રમેશ દ્વે સાથે એણે, મનુભાઈ પંચોળીની નવલકથા 'દીપનિર્વાણ' સહિયારા વાચન રૂપે માણી હતી. આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં પ્રયોજાયેલા સંસ્કૃત તત્સમ્ શબ્દો એ વેળા બહુ અઘરા લાગતા. રમેશ સંઘવી એ શબ્દો નોંધી લેતો અને સંસ્થાના ગ્રંથાલયમાંના શબ્દકોશોમાંથી એના સસંદર્ભ-અર્થો શોધી-નોંધી લાવે.

હા, એની વાચનરુચિ કેળવાઈ એનું એક અન્ય નિમિત્ત પણ હતું - ધોરણ નવ અને દસનાં બે વર્ષો દરમ્યાન એણે, રોજિંદા ઉદ્યોગકાર્ય રૂપે, લોકશાળાની અવ્યવસ્થિત લાઈબ્રેરીને, રઘુભાઈ પટેલના માર્ગદર્શનમાં સુવ્યવસ્થિત કરી હતી. એ કામ દરમ્યાન એને કંઈકેટલાંય પુસ્તકો અને લેખકો સાથે ઘનિષ્ઠ મૈત્રી થઈ હતી.

રમેશનું લેખનકાર્ય પણ તેની વાચનરુચિની સંગાથે આ વર્ષોમાં જ આરંભાયેલું. ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા અને લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા હસ્તલિખિત દૈનિક સમાચારપત્ર અને વંદનીય વ્યક્તિઓ-વિભૂતિઓ વિશેના વાર્ષિક સ્વાધ્યાયગ્રંથોનું લેખન-સંપાદન અધ્યાપકોના માર્ગદર્શનમાં કરવાની પરંપરા હતી. રમેશે લોકશાળામાં 'શ્રેયસ્' નામે અને લોકભારતીમાં 'સમિધ' નામે હસ્તલિખિત દૈનિકપત્રો તેમ જ દસમા ધોરણમાં, વિવેકાનંદ જયંતી નિમિત્તે, 'દક્ષિણેશ્વરે દીધેલા' અને લોકભારતીમાં ત્રીજા વર્ષ દરમ્યાન બંગાળી નવલકથાકાર શરદબાબુ વિશે યોજાયેલા શરદ-સમાહના ઉત્સવ નિમિત્તે 'સર્વપ્રિય શરદબાબુ' - એવા બે સ્વાધ્યાયગ્રંથોનું લેખન-સંપાદન અનુક્રમે દાસભાઈ(રણછોડદાસ રામાનુજ) અને યોગેશભાઈ ભટ્ટના માર્ગદર્શનમાં કરેલું.

યુવાનવયે કેળવાયેલાં, વાચન-લેખન અને સંપાદનકાર્યનાં રસ-રુચિએ રમેશની ઉત્તરવયે એની પાસે મઝાનાં કામ કરાવ્યાં છે. ૧૯૮૪માં એ ભુજ શહેરમાં 'અઢાર ભારતી' નામનો ગ્રંથભંડાર શરૂ કરે છે. વીતેલાં ૩૩ વર્ષોથી પુસ્તકપરબનું આવકાર્ય કામ

કરતા આ ગ્રંથભંડાર દ્વારા રમેશે કચ્છના વાચનરસિકોને ગમતાં પુસ્તકો સાવ વાજબી કિંમતે ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં છે.

અક્ષરભારતી ગ્રંથભંડારના આવા સુખદ અનુભવથી પ્રેરાઈને રમેશ ‘અક્ષરભારતી પ્રકાશન’ દ્વારા વાચકોના હાથમાં મૂકવા જેવાં પ્રેરક અને રસાળ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરે છે. આજ સુધીમાં અક્ષરભારતી પ્રકાશન દ્વારા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મનુભાઈ પંચોળી, નિસર્ગદત્ત મહારાજ, સ્વામી શ્યામાનંદ ભારતી, ડૉ. વસંત પરીખ, મીરાં ભટ્ટ, મોહન દાંડીકર, કુંદનલાલ ઘોળકિયા, સુરેશ ભટ્ટ, ગોવિંદભાઈ રાવળ, મૃદુલા મહેતા, જયંત કોઠારી, મગનભાઈ જો. પટેલ અને ધીરેન્દ્ર મહેતા જેવાં સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. આ પ્રકાશનસંસ્થાની એક એ વિશેષતા છે કે તે બહુધા, પુસ્તકના પ્રકાશન પૂર્વે, આગોતરા ગ્રાહક યોજના દ્વારા વિશાળ વાચકવર્ગને આવરી લઈને, સાવ નજીવી કિંમતે તેમને જીવનોપયોગી પુસ્તકો સંપાદાવે છે.

તેની વિપુલ અને વિવિધ વાચનરાશિમાંની સામગ્રીમાંથી આ વર્ષો દરમ્યાન રમેશે, જીવનના વિવિધ પડાવ-મુકામે વાંચતાં આપણું મન સાનંદ પરિપ્લાવિત થઈ જાય-એવી શ્લોકવાણી, લોકવાણી, કાવ્યકંડિકાઓ, સુભાષિતો અને વિરલ-પ્રેરક ઘટના-પ્રસંગ જેવી સ્પૃહણીય સામગ્રી ધરાવતાં પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે. એ પૈકી ‘શાંત તોમાર છંદ’ (૨૦૦૪), ‘અમીઝરણાં’ (૨૦૦૭), ‘એક ઘડી, આઘી ઘડી’ (૨૦૧૧) અને મૃત્યુવિષયક ચિંતનના થાળ સમો ગ્રંથ ‘અંતિમ પર્વ’ (૨૦૧૪)ને તો વાચકોએ એવા ઉમંગભેર આવકાર્યા છે કે આ ચારેય ગ્રંથોની અવારનવાર થતી રહેલી આવૃત્તિ રૂપે તેની ૭૦,૦૦૦ પ્રતો પ્રગટ થઈ છે!

શિક્ષણ અને સમાજસેવા સાથે સંકળાયેલા આદરણીય સ્વજનોના વિશિષ્ટ જીવનપ્રસંગોના નિમિત્તે રમેશ સંઘવીએ એમના સમાજ-સમર્પિત વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતા ગ્રંથોનું સંપાદન-પ્રકાશન કર્યું છે. એ પૈકી ‘મુક્તશીલા કેળવણી’ (૨૦૧૫) અને ‘હૃદયકોશે અનિલભાઈ’ (૨૦૧૬)- એ બે ગ્રંથો, ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ પ્રાથમિક શાળા અને લોકશાળાને સમર્પિત એવા અનિલભાઈ ભટ્ટના જીવનકાર્યને મૂલવે છે.

જીવનના વિવિધ તબક્કે, વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા રમેશ સંઘવીએ લોકનિકેતન-રતનપુરની ગ્રામવિદ્યાપીઠના નિયામક તરીકે સેવા આપવાના સમય (૧૯૮૭-’૯૨) દરમ્યાન એ સંસ્થાના મુખપત્રરૂપ સામયિક ‘લોકનિકેતન’નું સંપાદન કર્યું હતું તો કુદરતી ઉપચારપદ્ધતિથી આરોગ્યસેવા કરતા નાના ભાઈ જય સંઘવીની સંસ્થાના મુખપત્રરૂપ ‘જીવનસુધા’ તેમ જ વિસરાતા જતા ગાંધીવારસાને ટકાવી રાખવાના શુભ પ્રયાસરૂપ ‘શાશ્વત ગાંધી’ / ‘અકાલ પુરુષ’ સામયિકનું સંપાદન રમેશ અંતરની ઊલટથી કરે છે.

બહુધા વાચન અને સંપાદનકાર્યમાં જ ડૂબેલા રહેતા રમેશે, એની ઘડાયેલી પણ સાવ ઓછી પ્રયોજાયેલી લેખનશૈલીનું સુંદર દૃષ્ટાંત નીવડેલી પુસ્તિકા ‘ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા’ (૨૦૧૨) લખીને આંબલા-લોકશાળાને વાચક સમક્ષ સજીવન કરી દીધી છે.

આ રમેશ સંઘવી સાથે, કિશોરવયથી માંડીને યુવાનીમાં આરંભનાં પાંચ-સાત વર્ષો (૧૯૬૩ થી ૧૯૬૮) દરમ્યાન આ લેખ લખનાર રમેશ ર. દવેએ બહુ મોજ માણી છે.

આ નર્ચો અન્તર્મુખી માણસ, ભાઈચારા અને ભાઈબંધીથી કેવો અભરેભર્યો છે - તેના સુખદ અનુભવે મને સમૃદ્ધ કર્યો છે. અલબત્ત, એ મજાના સમયનાં ભૂલી ન શકાતાં સ્મરણો આલેખવાની આ ઘડી નથી જ નથી છતાં કેટલુંક લખ્યા વિના એન નહીં જ પડે -

આંબલા-લોકશાળામાં નવમા ધોરણમાં ભણતી વેળા, છાત્રાલયના 'કમળ' નામના નાનકડા રૂમમાં રહેતા અને ત્યાં જ ભણતા અમે બંને રમેશ (સંઘવી અને દવે) અભિન્ન મિત્રો હતા - એનું પ્રમાણ આપું? સવારનો નાસ્તો અને બપોર-સાંજનાં ભોજન પછી હું અમારાં બંનેનાં વાસણ-થાળી-વાટકા ને ધ્યાલા, ચાળેલી રાખ-માટીથી ઊટકું તો સંઘવી એ વાસણો ત્રણ કુંડીનાં પાણીમાં કમશ: વીંછળે. ગૌશાળાએ આવેલા અમારા અનિઘાટ પર નહાવા જઈએ ત્યારે, અમારા બંનેનાં કપડાંને સાબુ દઉં-ચોળું ધોકાવું હું તો એ કપડાંને પાણી ભરેલી ડોલમાં ડુબાડી-ડુબાડીને, ડોળ કાઢીને નિચોવે સંઘવી. વળી, એ ધોયેલાં કપડાંને હળવા હાથે ઝાટકીને, સ્લેજ પણ કર્યલી ન રહી જાય - એ રીતે સૂકવે. સંઘવી તો સાંજે સુકાયેલાં એ કપડાંને લઈ આવીને સરસ રીતે સંકેલી, રાતે સૂતી વખતે, બેયના બિસ્તરાનાં ઓશીકાં નીચે ગોઠવી-મૂકીને 'બિસ્તરી' મારે કરવાની !

અમારા અંગ્રેજીના શિક્ષક બાબુભાઈ અવરાણીએ અઠવાડિયા દરમ્યાન, પાઠ્યપુસ્તક 'અશોક રીડર'માંથી ભણાવેલા પાઠમાંના નવા શબ્દોના સ્પેલિંગની અમારી પરીક્ષા અમે બેય સોમવારની રજાની સવારે યોજતા. પહેલાં એ શબ્દો હું બોલું અને એના સ્પેલિંગ રમેશ સંઘવી લીલી પિછવાઈ ધરાવતા કાચના પાટિયા (ના, બ્લેકબોર્ડ નહીં, ગ્રીનબોર્ડ) ઉપર લખે. ત્રીશોક શબ્દોમાંથી તેના એકાદ-બે સ્પેલિંગ ખોટા પડે જ્યારે એ જ શબ્દોના રમેશે લખાવેલા અને મેં લખેલા સ્પેલિંગમાંથી માંડ માંડ પાંચ-સાત સ્પેલિંગ સાચા પડે ! આવું મજાનું પરિણામ આવે એટલે મારા એ અંગ્રેજી માસ્તર રમેશભાઈ સંઘવી મને, ખોટા પડેલા સઘળા સ્પેલિંગ પાંચ-પાંચ વાર લખવાની રચનાત્મક સજા ફરમાવે !

લોકભારતી અંતિમ વર્ષ દરમ્યાન, બીજા અને ત્રીજા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતાં અમે પંદરેક વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો, એ વર્ષે બિહારમાં પડેલા કારમા દુષ્કાળ અંગેના રાહતકામ માટે ગયેલાં. જયપ્રકાશ નારાયણ અને એમના સાથીદાર સિદ્ધરાજ ઢડાની વ્યવસ્થા મુજબ અમે, પટણા શહેરના સદાકત આશ્રમમાંનાં દવા, અનાજ અને કપડાંનાં ગોડાઉનોમાં તેમજ બિહારના જુદા જુદા જિલ્લાઓના અસરગ્રસ્ત અંતરિયાળ ગ્રામપ્રદેશમાં રાહતકાર્યમાં જોડાયાં હતાં. એ અનુસાર મેરવાન પટેલ, રમેશ સંઘવી અને જીવરાજ વીરાણી અનુક્રમે દવા, કપડાં અને અનાજનાં ગોડાઉનમાં કામ કરતા હતા તો હું એ દવા, અનાજ અને કપડાં ભરેલાં બોક્સ રાહતકાર્યનાં કેન્દ્રોમાં મિલિટરીની ટ્રુકો અને જીપો દ્વારા મોકલવાના કામમાં શિવપાલજી નામના પ્રૌઢ સરદારજીને મદદ કરતો હતો. ભૂલતો ન હોઉં તો રમેશ સંઘવી ત્યારે કપડાંના ગોડાઉનમાં કામ કરતો હતો. વિદેશથી ભેટ-દાન રૂપે આવેલાં સાવ નવાંકોર ને જબરી ફેશનવાળાં-મોંઘાંદાટ કપડાંની જાણ થતાં પટણા શહેરમાંના સરકારીબાબુઓ એમનાં ધર્મપત્નીને લઈને એ કપડાં લઈ જવા સાધિકાર આવી જતા. બધાં ગોડાઉનના વ્યવસ્થાપક અમારા નંદલાલકાકા રાહતસેવાનાં નાનાંમોટાં કામમાં એ અધિકારીઓની સીધી મદદની જરૂર પડતી હોય એટલે એ અધિકારીઓને, એ કપડાં નહીં

મળે - એમ કહી ન શકે - એટલે અમને ચારેયને સાથે બેસાડીને, યુવાન-સેવકો તરીકે પેલા અધિકારીઓને ચોખ્ખી 'ના' કેમ પાડવી એ સમજાવે. બસ, વાત પૂરી - એ મંત્રણા પછી કોઈ અધિકારી, પેલાં કીમતી કપડાં જ નહીં, ગોડાઉનમાંના સુગંધભર્યા બાસમતી ચોખા કે મોંઘી દવા - કશું લઈ જઈ શક્યા નહીં!

આ રમેશ સંઘવી એટલે પોતે શોધેલા અને સાધેલા પંચશીલનો સહજ-સરલ સાધક. એ મિત્રએ સ્વકીય અનુભવે પ્રમાણેલા આ પંચશીલ એટલે -

૧. પોતાને ગૌણ ગણીને લોકહિતનાં કામોમાં ખોવાઈ જવું.
૨. પ્રાણાયામ-યોગાસન દ્વારા, શરીર-મનના અંશેઅંશમાં પ્રાણતત્ત્વને રેલાવવું.
૩. શવાસન કરીને એ જ શરીર-મનને શિથિલ કરીને હળવાંકૂલ કરવાં.
૪. ગમતાં માણસો અને ગ્રંથો-પુસ્તકો સંગે કુરસદના સમયને માણવો.
૫. આત્મધ્યાન - પ્રાર્થના દ્વારા પરમ તત્ત્વને પિછાનવું અને પામવું.

આવા મઝાના માણસ સાથે ઉંમરના આઠમા દાયકામાં પણ એને મળતાંની સાથે મહોરી જવાય એવી મૈત્રી હોય - એ કંઈ નાની વાત છે !

મારું પોતાનું સ્મરણ એવું છે કે મને મારી હોશિયારીને વિશે કંઈ માન નહોતું. ઈનામ કે શિષ્યવૃત્તિ મળે તો મને આશ્ચર્ય થતું. પણ મારા વર્તન વિશે મને બહુ ચીવટ હતી. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને ઠપકો આપવો પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય થઈ પડે. એક વખત માર ખાવો પડ્યો હતો એવું મને સ્મરણ છે. મારનું દુઃખ નહોતું, પણ હું દંડને પાત્ર ગણાયો એ મહાદુઃખ હતું. હું ખૂબ રડ્યો. આ પ્રસંગ પહેલા કે બીજા ધોરણનો છે. બીજો પ્રસંગ સાતમા ધોરણનો છે. તે વખતે દોરાબજી એદલજી ગીમી હેડમાસ્ટર હતા. તે વિદ્યાર્થીપ્રિય હતા, કેમ કે તેઓ નિયમ જળવાવતા, પદ્ધતિસર કામ કરતા ને લેતા, તથા શિક્ષણ ઠીક આપતા. તેમણે ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને સારુ કસરત ક્રિકેટ ફરજિયાત કર્યા હતાં. મને તેનો અણગમો હતો. ફરજ પડી તે પહેલાં તો હું કદી કસરત, ક્રિકેટ કે ફૂટબોલમાં ગયો જ નહોતો. ન જવામાં મારી શરમાળ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ હતું. હવે હું જોઉં છું કે એ અણગમો મારી ભૂલ હતી. કસરતને શિક્ષણની સાથે સંબંધ ન હોય એવા ખોટા વિચાર તે વેળા હું ધરાવતો. પાછળથી સમજ્યો કે વ્યાયામને એટલે શારીરિક કેળવણીને માનસિકના જેવું જ સ્થાન વિદ્યાભ્યાસમાં હોવું જોઈએ.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહાત્મા ગાંધી

રજાની રમ્યતા

નગીન દવે

મહાકવિ કાલિદાસે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં લખ્યું છે : ઉત્સવ પ્રિયા: ખલુ મનુષ્યા: અર્થાત્ મનુષ્યો ઉત્સવપ્રિય છે. દરેક ઉત્સવની એક ગરિમા છે. આવા ઉત્સવો ઊજવવા હોય તો રોજિંદો જિવાતી જિંદગીમાં રજાઓ જોઈએ. દરેક મનુષ્યમાં મનોરંજન માણવાની વૃત્તિ ભરી પડી છે એટલે લાગે છે કે ઈશ્વરે મનુષ્યનું સર્જન મનોરંજન માટે જ કર્યું છે. દરેક મહિનામાં મહિમાવર્ધક કાંઈક ને કાંઈક તહેવારો ઉત્સવો હોય જ છે.

ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનું સર્જન નવરાશની પળોમાં જ થયું છે. કોઈ સુધારીલુહારી કામ કરતાં, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતાં કે કોઈ વ્યાવસાયિક કામ કરતાં નવલકથા તો શું નાનકડી લઘુકથા કે મુક્તક પણ ન લખી શકાય. ભરપૂર રજાઓમાં મન મગજ તરબતર રહે છે અને સુંદર રચનાનો ઘાટ ઘડાય છે. કવિ કાલિદાસ, ભાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, કીટ્સ – આ બધાનું ઉત્તમ સાહિત્ય શાંતચિત્તે ભાર વગરના સમયે રજાઓ માણતાં જ સર્જાયું છે. સંગીત રાગરાગણી, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્રકલા જેવી લલિતકલાઓમાં પારંગતતા પ્રાપ્ત કરવા કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો રિયાઝ કરવા પડે છે, એનાં મૂળમાં છે સમયની છૂટ અને મનોરંજનવૃત્તિ.

ગ્રહમંડળના વડા સૂર્ય કે જે ઊર્જાનો ભંડાર છે, સતત ઉદમનું પ્રતીક છે તેનો વાર રવિવાર આપણા માટે રજાનો વાર બની ગયો. મોડા ઊઠવાનો, ટોકીઝમાં ફિલ્મ જોવાનો અને સાંજે હોટલમાં જમીને મોડા સૂવાનો, ભરપૂર મનોરંજન માણવાનો દિવસ! અઠવાડિયાની કમાણી રવિવારમાં સમાણી. ગજા બહાર ખર્ચ થઈ જાય ત્યારે ચાર્વાકનો આ શ્લોક યાદ આવે : સુખેથી જીવવા માટે દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ.

શ્રાવણ માસ આખો શિવજીની ઉપાસનાનો, તહેવારોથી ભરપૂર. ભાદરવામાં ચતુર્થીથી ચૌદશ સુધી ગણેશોત્સવ. આસોમાં શારદીય નવરાત્રિનો ઉત્સવ શિરમોર. દશેરાએ રાવણદહન પછી રૂમઝૂમતા આવે દીપોત્સવી તહેવારો. વાઘબારસ કે વાઘબારસથી છેક ભાઈબીજ સુધી સતત સપરમા પર્વો. સર્વત્ર આનંદ. રજાની મજા.

વરસાદી મોસમમાં મેળાની મજા કાંઈક ઓર! આ લોકગીત યાદ આવે:

હાલોને બાયું તરણેતરને મેળે જો,

તરણેતરિયો મેળો જોવાની જુગતી. નાનામોટા મેળાઓ સતત ચાલ્યા કરે. કુંભનો મેળો સતત દોઢ મહિનો ચાલે. ભવનાથનો મેળો પાંચ દિવસનો તો તરણેતરનો મેળો ત્રણ

દિવસનો. મેળાઓ માણ્યા વિનાનું જીવન અધૂરું, એની મોજ માટે રજાઓ તો જોઈએ જ. જીવનની સાર્થકતા અને આત્મકલ્યાણ અર્થે બાબાઓની ઉપદેશોની સત્સંગની શિબિરો યોજાતી હોય. કથાઓ-સમાહો ચાલતી હોય, એનો લાભ લેવા માટે રજાઓ જોઈએ. આખી જિંદગી ટૂંકી પડે એટલાં યાત્રા-પર્યટનનાં સ્થળો, એમાંથી થોડી જગ્યાએ જવાની તો દરેકને ઇચ્છા થાય એટલે રજાની આવશ્યકતા. સગાંસંબંધીઓના લગ્નપ્રસંગોનો લહાવો લેવા માટે અને માઠા પ્રસંગોએ બેસાણાં ઉઠમણાં કે પ્રાર્થનાસભામાં હાજરી આપવી અનિવાર્ય, જેમાં પણ રજાઓ તો જોઈએ.

સાહિત્યના અનેક પરિસંવાદો, કવિસંમેલનો, પુસ્તકવિમોચન, અધિવેશનોમાં હાજરી આપવી એમાં આપણી શોભા. એક સુભાષિતમાં કહેવાયું છે : કાવ્યશાસ્ત્રના વિનોદમાં બુદ્ધિમાનોનો સમય પસાર થાય છે જ્યારે મૂર્ખ લોકોનો સમય વ્યસન, નિદ્રા અને કંકાસમાં પસાર થાય છે. લોકડાયરા, સંગીતસંધ્યા, નાટક, નૃત્ય – આ બધું માણવા માટે સમય તો કાઢવો જ પડે.

એક સમયે રાજરમત ગણાતી ચોપાટ, સોગઠાંબાજી, શતરંજ, ગંજીકો વગેરેની રમતમાં સમયનું કોઈ બંધન નડતું નહીં. આ રમતોએ ઘણા ઇતિહાસ સર્જ્યા છે. ટીવી સામે બેસી બકધ્યાન જેમ મશગૂલ થઈ શેરબજાર ખેલી શકાય છે. ટીવીની ચોવીશે કલાક ચાલતી અનેક ચેનલો એટલે મનોરંજનની મહેફિલ. પેનડ્રાઈવ હાથવગું સાધન, ઘેર બેઠાં જે ચાહો તે જુઓ અને માણો. હવે તો સ્માર્ટફોન મોબાઇલનો જમાનો, કર લો દુનિયા મુઠ્ઠી મેં! એમાં ડૂબકી માર્યા પછી સમયનું કાંઈ સાનભાન ન રહે, પણ રજાની રમ્યતા અને ભવ્યતા ખરી. ઘણી વાર એમ લાગે કે કામ કરનારા કરતાં કામ નહીં કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. મહિમાવંત રજાઓ જ્યારે નકારાત્મક રૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે આણગમાનું કારણ બને છે. વિશ્વવ્યાપી કોરોના કાળમાં લોકડાઉન વેળાની રજાઓ કષ્ટદાયક હતી. હડતાલ સમયે અપાતાં બંધનાં એલાન કે તોફાનો વખતે કરફ્યૂના કારણે ઘરમાં બેસી પાળવી પડતી રજાઓ ઘૂણાસ્પદ લાગે છે. એવી રમ્યતા વિનાની રજાઓ આપણને હરગિજ મંજૂર નથી.

આ જ વર્ષે પત્ની ગર્ભવતી થઈ. એમાં બેવડી શરમ સમાયેલી આજે હું જોઈ શકું છું. એક તો એ કે વિદ્યાભ્યાસનો આ કાળ હોવા છતાં મેં સંયમ ન જાળવ્યો, અને બીજી એ કે જોકે નિશાળનો અભ્યાસ કરવાનો ધર્મ હું સમજતો હતો અને તેથીયે વધારે માતૃપિતાની ભક્તિનો ધર્મ સમજતો હતો, – તે એટલે સુધી કે એ બાબતમાં બાલ્યાવસ્થાની જ શ્રવણ મારો આદર્શ થઈ રહ્યો હતો, – તે છતાં વિષય મારા ઉપર સવાર થઈ શકતો હતો. એટલે કે, દરેક રાત્રિએ જોકે હું પિતાજીને પગચંપી તો કરતો છતાં સાથે સાથે મન શયનગૂહ તરફ દોડ્યા કરતું, અને તે પણ એવે સમયે કે જ્યારે સ્ત્રીનો સંગ ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્યાજ્ય હતો. જ્યારે મને સેવામાંથી છૂટી મળતી ત્યારે હું રાજી થતો અને પિતાશ્રીને પગે લાગીને સીધો શયનગૂહમાં ચાલ્યો જતો.

– ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

વિદ્યાગુરુ રતિલાલ બોરીસાગરને પદ્મશ્રી પુરસ્કાર

ભીખેશ ભટ્ટ

પોતાના સેંકડો વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય-ઘડતરમાં જીવનસત્ત્વની વાવણી કરનાર કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષક મૂર્ધન્ય હાસ્ય-સર્જક અને આદર્શ મૂલ્યોના આગ્રહી માણસના જીવનની સ્નેહભીની સાર્થકતાની એક ઝલક.

*

ઘઈ રઢમી જાન્યુઆરીની પૂર્વસંધ્યાએ કેન્દ્ર સરકારે જ્યારે પદ્મ પુરસ્કારોની જાહેરાત કરી ત્યારે એમાં એક નામ એવું પણ હતું જેનો સીધો પ્રભાવ સાવરકુંડલાના સીમાડે ખીલેલી સંધ્યાની લાલિમા ઉપર પડ્યો હતો, એ સંધ્યા જાણે થોડી ઓર ખીલી ઊઠી હતી. કારણ કે સાવરકુંડલાની પાવન ધરતીના એક પનોતા પુત્રએ ધરતીને ધન્ય કરી હતી. ગામની નાવલી નદીના પાણીનો પ્રભાવ આખા ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક-જગત ઉપર એક ખુશીના સમાચાર રૂપે વ્યાપી ગયો હતો. એ નામ હતું વિદ્યાગુરુ શ્રી રતિલાલ મોહનલાલ બોરીસાગરનું. કેન્દ્ર સરકારે એમને ‘પદ્મશ્રી’ પુરસ્કારથી નવાજ્યા છે.

પિતા મોહનલાલ અને માતા સંતોકબહેનને ઘરે વતન સાવરકુંડલામાં તા. ૩૧-૮-૧૯૩૮ના રોજ જન્મેલા રતિલાલ બોરીસાગર. બોરીસાગરની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તમ શિક્ષક અને ઉત્તમ હાસ્ય-સર્જક તરીકે થઈ છે, પરંતુ એમના પરિચયમાં આવનાર સૌને એમનામાં એક ઉમદા, સંવેદનશીલ અને પ્રેમાળ માણસનાં દર્શન થયાં છે.

પિતા ઉત્તમ શિક્ષક અને મૂલ્યનિષ્ઠ માણસ. માતાની હાસ્યસૂઝ ખૂબ ઊંડી. માતાએ બાળ રતિલાલને ખૂબ વાર્તાઓ સંભળાવી તો માની ભાષામાં વાત કહેવતો અને મુદાવરાઓના ભરપૂર ઉપયોગથી આ પુત્રની ભાષા ખીલી. પિતાના શિક્ષણના સંસ્કાર

અને માતાએ ઉછેરમાં આપેલાં સમૃદ્ધ હાસ્ય અને માતૃભાષાની ભેટ દીકરાએ કાળજીપૂર્વક ઝીલ્યાં.

જોકે બાળપણમાં એમને ભણવામાં રસ પડતો, પણ નિશાળે જવું નહોતું ગમતું, છતાં શિક્ષક પિતા પાસે ઘરે ભણવા આવતાં છોકરાંઓને બાળ રતિલાલે ગણિત અને ગુજરાતી ભણાવ્યા અને વિદ્યાર્થીઓને એ ગમ્યું પણ ખરું!

નવમા ધોરણમાં ભણાતા હતા ત્યારે જ બોરીસાગરસાહેબે ‘સાહેબ’ બનવાનો સંકલ્પ કરી લીધો હતો.

- અને એવું જ થયું. વિદ્યાની એમણે અખંડ-અવિરત ઉપાસના કરી. કારકિર્દીના પ્રારંભે થોડો વખત પોસ્ટઓફિસમાં નોકરી કરી, પરંતુ પછીથી પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કૉલેજ કક્ષાએ કુલ ૧૭ વર્ષ સુધી અધ્યાપનકાર્ય કર્યું.

આ વર્ષો દરમિયાન એમણે બી.એ. અને એમ.એ. ઘેર બેઠાં કર્યું. તો અલિયાબીડામાં એક વર્ષ રહી બી.એડ. નિયમિત વિદ્યાર્થી તરીકે કર્યું. અહીં એમની વિદ્યાપ્રીતિ સોળે કળાએ ખીલી. કુલગુરુ શ્રી ડોલરરાય માંકડની શિક્ષણસંસ્થાના સંસ્કારોએ એમનું શિક્ષક તરીકે શ્રેષ્ઠ ઘડતર કર્યું.

જોકે કારકિર્દીના બીજા તબક્કામાં બોરીસાગરસાહેબની કેળવણી - વિદ્યાના જ્ઞાનનો વધુ વ્યાપક વિનિયોગ નિર્માયો હશે.

૧૯૭૪ના નવેમ્બર મહિનામાં રતિલાલ બોરીસાગર ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં એકેડેમિક સેક્રેટરી તરીકે જોડાયા અને ગુજરાતીના નિષ્ણાત તરીકે એકથી બાર ધોરણ સુધીનાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો ઉત્તમ રીતે તૈયાર થાય એ માટે નિષ્ણાત સંપાદકો સાથે કામે લાગ્યા. આ કાર્યમાં એમણે એટલું શ્રેષ્ઠ પ્રદાન કર્યું અને પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં જ ૧૯૯૫થી ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર - એકેડેમિક તરીકે બઢતી પામ્યા અને છેક ઓગસ્ટ, ૧૯૯૮માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી શિક્ષણ ઉપરાંત વહીવટી ક્ષેત્રે પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરી પોતાની કારકિર્દીમાં સફળતાનું એક વિશેષ ઇગું ઉમેર્યું.

બોરીસાગરસાહેબની વિદ્યાપ્રીતિનો એક અનોખો જ દાખલો પણ અહીં નોંધવો રહ્યો. એમના જીવનના ૫૪મા વર્ષના મુકામે સાહેબ આપણી ભાષાના એક મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી ચંદ્રકાંત શેઠના માર્ગદર્શન હેઠળ “ગુજરાતીમાં સાહિત્યિક સંપાદન”- વિષય ઉપર મહાનિબંધની રચના કરી અને પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. ગુજરાતી સંપાદનશાસ્ત્રમાં એક સીમાચિહ્ન રૂપ બની રહેલા આ મહાનિબંધના લેખન પછી મળેલી પીએચ.ડી.ની ડિગ્રીનો અલબત્ત, ત્યારે કોઈ આર્થિક ફાયદો કે નોકરીમાં બઢતીનો લાભ - કશું જ મળવાનું ના હતું, છતાં રતિલાલ બોરીસાગરે કેવળ વિદ્યાની પોતાની અખંડ ઉપાસનાના ભાગ રૂપે જ આ સિદ્ધિનું એક શિખર સર કર્યું હતું.

જોકે એક શિક્ષક તરીકે સાહેબના જીવનમાં બનેલી એક અદ્ભુત અને અપૂર્વ ઘટનાની વાત કરતાં પહેલાં એક સાહિત્યસર્જક તરીકે એમણે હાંસલ કરેલી કેટલીક સિદ્ધિની વાત પણ કરી લઈએ.

*

રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબની સાહિત્ય-સર્જનની યાત્રાનો પ્રારંભ હાસ્ય-નિબંધો અને લઘુકથાના ખેડાણથી શરૂ થઈ. હાસ્ય-નિબંધોનું એમનું પહેલું પુસ્તક “મરક મરક” ૧૯૭૭માં પ્રગટ થયું. આ પુસ્તક વાચકો અને વિવેચકોએ ભારે ઉમળકાથી વધાવ્યું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ‘જ્યોતીન્દ્ર દવે પારિતોષિક’ ‘મરક મરક’ને પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૮૩માં સાહેબનું બીજું પુસ્તક ‘આનંદલોક’ પ્રકાશિત થયું, એને પણ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો.

‘મરક મરક’ સંગ્રહને જોકે મળેલો સૌથી મોટો પુરસ્કાર તો હાસ્યસમ્રાટ - વિદ્વાન હાસ્યસર્જક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ રતિલાલ બોરીસાગરને પોતાના પ્રતિભાવ રૂપે લખેલો પત્ર જ ગણાવો જોઈએ. એ પત્રમાંનો એક અંશ જોઈએ : ‘તમારી સર્ગશક્તિ સહજ અને સ્વતંત્ર છે. રસનિર્મિતિ માટે આવશ્યક એવી દર્શનની ને સર્જનની ઉભય શક્તિ તમારામાં સહજ રીતે પ્રતીત થાય છે.’

‘મરક મરક’થી પ્રારંભ પામેલી રતિલાલ બોરીસાગરની હાસ્ય-નિબંધનાં પુસ્તકોની યાત્રા ક્રમશઃ આ રીતે ચાલી - ‘મરક મરક’, ‘આનંદલોક’, ‘સંભવામિ યુગે યુગે’, ‘એન્જોયગ્રાફી’, ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં’, ‘જ્ઞથી ક સુધી’, ‘ભજ આનંદમ્’, ‘અમથું અમથું કેમ ન હસીએ’, ‘ઓમ હાસ્યમ્’, ‘ભદ્રંભદ્ર અમર છે’, ‘મોજમાં રહેવું રે...’, ‘વિનોદના વૈકુંઠમાં’, ‘ત્રણ અઠવાડિયાં અમેરિકામાં...’ - અને ૧૩ જેટલા સંગ્રહો પ્રગટ થયા ૧૯૭૭થી ૨૦૨૦ સુધીનાં વર્ષોમાં. આ પુસ્તકોમાં મોટા ભાગનાં પુસ્તકો પુસ્તકો પુસ્તક તથા તો ‘એન્જોયગ્રાફી’ તો અન્ય ચાર ભાષામાં અનુવાદિત પણ થઈ - અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી અને સિંઘી ભાષામાં.

બાળકો માટે પણ સાહેબે બે પુસ્તકો લખ્યાં છે :

(૧) મહાભારતના પ્રસંગો અને (૨) શ્રેષ્ઠ બાલરચનાઓ.

શિક્ષકો અને વાલીઓ માટે પણ સાહેબે એકે હજારા જેવું પુસ્તક લખ્યું છે - ‘બાલવંદના’ (૧૯૯૪).

લોકોને રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબનો પરિચય એક શિક્ષક અને બીજો હાસ્ય-લેખક તરીકેનો જ છે, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું એમનું પરિશીલન પણ નોંધપાત્ર છે, જેનાં પરિણામ રૂપે એમણે બે પુસ્તકો આપ્યાં છે -

(૧) રમણલાલ નીલકંઠ (મૌનોગ્રાફ) ૨૦૧૭. અને (૨) ગુજરાતી પ્રતિકાવ્યો (૨૦૦૩).

સંપાદન-શાસ્ત્રમાં એક ઉત્તમ મહાનિબંધ લખનાર રતિલાલ બોરીસાગરે ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનાં અગિયાર જેટલાં સંપાદનો પણ આપ્યાં છે. આ દરેક સંપાદનોની પ્રસ્તાવનામાં સાહેબે જે-તે સંપાદન કરતી વેળા કરેલા અભ્યાસ-સંશોધનોનો પણ અચ્છો આલેખ મળે છે. આ સંપાદનોનો પણ માત્ર નામોલેખ કરું છું જેથી લેખ બહુ લાંબો ના થઈ જાય.

સાહેબે પહેલું સંપાદન - ‘ગુજરાત હાસ્ય-નિબંધસંચય’ (શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ સાથે) ૧૯૯૮માં આપ્યું. પછીથી ક્રમશઃ ‘ગુજરાત પ્રહસન સંચય’(શ્રી રઘુવીર ચૌધરી સાથે), ‘મા એ મા, અનોખાં જીવન-ચરિત્રો’(શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાએ લખેલાં જીવન-

ચરિત્રોમાંથી ચૂંટેલાં), ‘નમું તે હાસ્યબ્રહ્મને’ (શ્રી વિનોદ ભટ્ટના ચૂંટેલા લેખોનો સંચય), ‘હાસ્યતેત્રીસી’ (શ્રી વિનોદ ભટ્ટ સાથે), ‘ભાવભૂમિ’ (શ્રી ભારતી દવે અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરી સાથે), ‘પિતા, પપ્પા, ડેડી, જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય-વૈભવ’ (જ્યોતીન્દ્ર દવેના ચૂંટેલા લેખો) અને ‘શ્રેષ્ઠ હાસ્ય રચનાઓ - ન. પ્ર. બુચ’ (ન. પ્ર. બુચની ચુનંદી રચનાઓ).

આ તમામ સંપાદનો પણ વાચકોએ અને વિદ્વાન સાહિત્યકારોએ ખૂબ ઉમંગથી આવકાર્યા છે; પરંતુ રતિલાલ બોરીસાગરનું એક વિશિષ્ટ પ્રદાન પણ નોંધવું રહ્યું, એ છે શ્રી હરિપ્રસાદ વ્યાસલિખિત બાળકો માટેની અમર હાસ્ય-વાર્તાઓ - બકોર પટેલનાં ૩૩ પુસ્તકોની શ્રેણીનું “ભાષા-સંપાદન”. રતિલાલ બોરીસાગરના આ સમગ્ર સાહિત્ય-સર્જનને એમના ગુરુ શ્રી ચંદ્રકાંત શેઠ સરસ રીતે મૂલવે છે, તેઓ કહે છે : “તુચ્છમાં તુચ્છ બાબતને હાસ્યનો આધાર બનાવી તેને ગૌરવાન્વિત કરવાનો કીમિયો કરવાનું તેમને માટે આસાન છે. અહમ્ના કાલીય નાગને નાથનાર હાસ્યસર્જક કલમને કેવી પ્રસન્નતાથી ખેલાવી ને ખીલવી શકે છે, તેનાં મજબૂત પ્રમાણો તેમના નિબંધોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.”

— તો આપણી ભાષાના એક મોટા ગજાના હાસ્યલેખક અને હાસ્ય-મર્મજ્ઞ શ્રી વિનોદ ભટ્ટ એમના સર્જન વિશે આમ કહે છે : “જાતથી અળગા થઈ જાતને જોવી અને એ રીતે જગત સાથેની પોતાની સંડોવણીને જોવી એ કદાચ બોરીસાગરનો વિશેષ છે.”

રતિલાલ બોરીસાગરનાં લગભગ સમગ્ર સર્જનનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી એક અનોખું જ પુસ્તક આપનાર સાહિત્યકાર શ્રી રમણીક સોમેશ્વરનું નિરીક્ષણ પણ જાણવા મળ્યું છે : “સૃષ્ટિમાં જાતને અને જાતમાં સૃષ્ટિને જોતાં જોતાં એમાંથી જીવનના વૈચિત્ર્ય અને (જીવનની) વિસંગતિઓને તેઓ પોતાની આગવી રીતે ખોળી કાઢે છે.”

અલબત્ત, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબના શ્રી વિનોદ ભટ્ટ જેવા અંગત સ્વજન અને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા ઊંચા દરજ્જાના સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના સાહેબ વિશેના અભિપ્રાય વિના આ લેખ અધૂરો ગણાય એટલે એ પણ નોંધી લઉં : ‘ઘટના, પરિસ્થિતિ કે પાત્રનો આધાર મળી ગયા પછી બોરીસાગરનું હાસ્ય સ્વયં ગતિ ધારણ કરે છે. એમાં બહારથી ‘જોક’ ભભરાવવી પડતી નથી. આ એક એવી વસ્તુ છે જે નૈસર્ગિક હાસ્ય અને ચબરાકિયાપણા વચ્ચેનું અંતર સ્પષ્ટ કરે છે.’

*

આજે રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબનો પરિવાર એમનાં પત્ની શ્રીમતી સુશીલાબહેન, પુત્ર ધ્રુવ (ભીલુ), પુત્રવધૂ રેના, પૌત્ર ઈશાન અને પૌત્રી ઈષ્મિતા પૂરતો સીમિત નથી રહ્યો, પરંતુ એમના હજારો - વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકો અને ચાહકોનો મળી બહુ બહોળો બની ગયો છે. આ પણ એમની એક અનન્ય સિદ્ધિ છે. હવે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબના જીવનમાં આજથી લગભગ પંદરેક વર્ષ પહેલાં બનેલી એક અદ્ભુત ઘટના બની, એની થોડી વાત કરી આ લેખનું સમાપન કરીએ. સાહેબના જીવનની શિક્ષક તરીકેની સાર્થકતાનું શિખર એટલે સાહેબના સાવરકુંડલાના જૂના - પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ૨૦૧૧ના જાન્યુઆરી માસમાં રચાયેલું, “શ્રી વિદ્યાગુરુ રતિલાલ બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાન” અને આ પ્રતિષ્ઠાન દ્વારા યોજાયેલા સાહેબના પૂજ્ય શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે થયેલા સન્માનનો સમારંભ.

અલબત્ત, રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબના આ સન્માનસમારંભના આયોજનની પ્રેરણાની પણ એક નાનકડી પણ મહત્વની કથા છે. મૂળે સાવરકુંડલાના પણ વર્ષોથી મુંબઈમાં કપડાંના એક મોટા ગજાના વેપારી તરીકે સ્થિર થયેલા સાહેબના એક પૂર્વવિદ્યાર્થી હરેશ મહેતા સ્વ. કવિ રાવજી પટેલના ભારે મોટા ચાહક. એમણે સુખ્યાત કવિ અંકિત ત્રિવેદીને રાવજીની અને કવિતાની વાતો કરવા ઘેર બોલાવ્યા હતા. વાતવાતમાં હરેશભાઈએ કહ્યું કે વતન સાવરકુંડલા માટે કશુંક કરવાની એમની ઈચ્છા છે. પ્રતિભાવમાં કવિ અંકિત ત્રિવેદીએ, એક સોનેરી સૂચન કર્યું : ‘આપણા સાહિત્યકાર, મુરબ્બી શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર સાવરકુંડલાનું રતન છે. એમનું સન્માન કરો.’

સાહેબના પૂર્વવિદ્યાર્થી હરેશ મહેતાના હૃદયને આ વાત સ્પર્શી ગઈ. આમ પણ એમના મનમાં એક વાત પડી જ હતી. બોરીસાગરસાહેબે શાળામાં ભણાવેલી ધૂમકેતુની એક વાર્તાને કારણે એમને સાહિત્યમાં અને વાંચનમાં રસ પડવા માંડેલો અને એમના વાચને જ એમનું વ્યક્તિત્વ ઘડેલું અને જીવનમાં સફળ બિઝનેસમેન બનાવેલા. સાહેબનું આ ઋણ ચૂકવવાની ભાવના ભાઈ અંકિતે દૃઢ કરી દીધી.

હરેશભાઈએ સાહેબના સન્માનની વાત એમના બીજા એક પ્રિય ગુરુ શ્રી મહેશભાઈ વ્યાસને કરી. મહેશભાઈએ પૂર્વસાથી - શિક્ષકમિત્રો શ્રી જયંતીભાઈ અંધારિયા, શ્રી મહિપત જાજલ, શ્રી જયોતિબહેન, શ્રી વિનુભાઈ રાવલ, શ્રી ઓઢાબાપુ સહિત અનેક મિત્રોને આ વાત કરી. સૌ રાજી થયા. હરેશભાઈની ઈચ્છા મુજબ જૂના વિદ્યાર્થીઓની યાદી બનાવાઈ અને પૂ. મોરારિબાપુને નિમંત્રણ પાઠવ્યું. અન્ય મહેમાને મહાનુભાવોમાં વિદ્વાન સાહિત્યકારો શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, સંસ્કૃતના વિદ્વાન શ્રી વસંત પરીખ, વાર્તાકાર શ્રી નાનાભાઈ જેબલિયાને આમંત્રણ આપી બોલાવાયા તો પૂર્વવિદ્યાર્થીઓમાં હરેશ મહેતા ઉપરાંત ડૉ. નંદલાલ માનસેતા, પ્રો. દિવ્યકાંત સૂચક, આઈ. એસ. અધિકારી જે. બી. વોરા, ડૉ. મગન પાંડવ, ભરત જોશી, અરવિંદ બારોટ, કિશોર જોશી, પ્રદીપ ત્રિવેદી, દિલીપ ભટ્ટ, સાહેબની અનેક પૂર્વવિદ્યાર્થીનીઓ અને આ લખનાર ભીખેશ ભટ્ટ સહિત અનેકાનેક વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત સાથી-મિત્રો સહિત વતન સાવરકુંડલાના હજારો નાગરિકો સાહેબ તરફના અપાર પ્રેમ અને આદરથી પ્રેરાઈને સન્માનસમારંભમાં ઉપસ્થિત રહ્યા. અમરેલીના કવિ અને સુપ્રતિષ્ઠિત સંચાલક મિત્ર પ્રણવ દવેએ સમારંભનું સુપેરે સંચાલન કર્યું અને પૂ. બાપુના હસ્તે ભારે દબદબાભરે રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબનું સન્માન થયું. સાહેબનાં પત્નીશ્રી શ્રીમતી સુશીલાબહેનને પણ સન્માનમાં જોડવામાં આવ્યાં. કેવા સદ્ગુણોના સ્વામી હોય એવા વ્યક્તિત્વનું સન્માન થાય તેની પૂ. બાપુએ વિગતે વાત કરી. સાહેબનો ઉત્તમ શિક્ષક, સાહિત્યકાર અને વ્યક્તિ તરીકેનો મહિમા કર્યો અને શાલ ઓઢાડી સન્માન કર્યું. શ્રી રઘુવીરભાઈ અને શ્રી પરીખસાહેબ સહિત સૌએ પણ સાહેબની શબ્દ-વંદના કરી. હરેશભાઈ મહેતા તરફથી સાહેબને રૂપિયા ૭૫,૦૦૦/-ની થેલી અર્પણ થઈ તે બોરીસાગરસાહેબે તે જ અવસરે સ્થાપિત થયેલા “વિદ્યાગુરુ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાન”ને દાન તરીકે અર્પિત કરી.

આ અવસરે જ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબના અનેક વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ સાથી મિત્રોએ સાહેબ તરફના પોતાના પ્રેમ-આદર અને સાહેબ સાથેના અનુભવોનું બયાન

કરતા લેખોનું પુસ્તક “અમારા બોરીસાગરસાહેબ” પણ પૂજ્ય મોરારિબાપુ અને અન્ય સૌ મહેમાન મહાનુભાવોના હસ્તે વિમોચિત થયું, જેનું સંપાદન આ લખનાર અને સાહેબના પૂર્વ-વિદ્યાર્થી ભીખેશ ભટ્ટે કર્યું છે.

આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીઓ અને સાથી મિત્રોએ લખેલા લેખોમાંથી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબના જે ગુણો પ્રગટ થાય છે તેનું આપણા વિદ્વાન શિક્ષણવિદ અને સાહિત્યકાર શ્રી મનસુખ સદ્યાએ એક તારણ કાઢ્યું છે - જેમાં સાહેબને નમ્ર, વિવેકી, મિતભાષી, સીધા, સંવાદિતા માટે મથનારા, મૂલ્યો માટેના આગ્રહી, વચનપાલક, જીવન વિશે તત્ત્વજ્ઞનો દૃષ્ટિકોણ ધરાવનાર, શિક્ષણ વિશેની માર્મિક સમજ ધરાવનારા, કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષક, આકંઠ સાહિત્યસેવી, ઉત્તમ વ્યાખ્યાતા, સતત સ્વાધ્યાયરત, ભાષાપ્રેમી, વાતડાહ્યા, સહજ, નિર્વ્યાજ પ્રેમ કરનારા, મધુર હાસ્યવૃત્તિ ધરાવનારા-આ અને આવા અને ગુણોથી સજ્જ સાહેબની સૌએ સુપેરે શબ્દવંદના કરી છે.

વિદ્યાગુરુ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાને ચારેક વર્ષ અનેક સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરી. દર વર્ષે એક પર્વ યોજ્યું જેમાં પૂ. બાપુના હસ્તે વિવિધ પુરસ્કારો અર્પણ થયા.

- અને પછી ટ્રસ્ટે એક મહાન કદમ ઉઠાવ્યું. એક યજ્ઞકાર્યના પ્રારંભનો સંકલ્પ કર્યો કે આ ટ્રસ્ટ સાવરકુંડલામાં જ એક નિ:શુલ્ક હોસ્પિટલનો પ્રારંભ કરશે જેમાં પૂરા માન-સન્માન અને પ્રેમ-આદરપૂર્વક દર્દી-નારાયણને શ્રેષ્ઠ આરોગ્યસેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવશે.

પૂજ્ય મોરારિબાપુને આ સંકલ્પ - વિચાર ખૂબ ગમ્યો. એમણે એમના હૃદયપૂર્વકના સહયોગનું વચન આપ્યું અને ૨૦૧૫થી “શ્રી લલ્લુભાઈ શેઠ આરોગ્ય મંદિર”ની સ્થાપના થઈ. એક મહાન સેવા-યજ્ઞનો આરંભ થયો. શ્રી હરેશભાઈ મહેતાની આગેવાનીમાં આરોગ્યમંદિરની વૃત્તિ - પ્રવૃત્તિને ક્રમશ: વેગ મળતો ગયો. શ્રી હરેશભાઈને ડૉ. નંદલાલ માનસેતા, પ્રો. દિવ્યકાંત સૂર્યક, ભરતભાઈ જોશી, જયકાંતભાઈ સંઘવી સહિત અનેક મિત્રોનો ભરપૂર સહયોગ સાંપડ્યો. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબની શુભ કામનાઓ, માર્ગદર્શન અને પૂજ્ય મોરારિબાપુના આશીર્વાદ સાંપડ્યા. પૂજ્ય બાપુએ યજ્ઞમાન સાથેની કથા આપી, જેમાં કરોડોનું ભંડોળ આ નિ:શુલ્ક આરોગ્યમંદિરના ઉત્કર્ષ માટે સુલભ બન્યું. નવા નવા વિભાગો, નવી નવી સેવાઓ ઉમેરાતી ગઈ. શ્રી સવજીભાઈ ઘોળકિયા સહિત અનેક નવા ટ્રસ્ટીઓ ઉમેરાયા.

સાવરકુંડલા આસપાસનાં સો જેટલાં ગામડાંઓમાંથી પણ દર્દીઓ આ નિ:શુલ્ક આરોગ્ય-સેવાઓનો લાભ લેવા આવવા લાગ્યા.

આરોગ્યમંદિરના પ્રારંભનો ટ્રસ્ટે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરસાહેબે પણ એક ઈચ્છા જાહેર કરી. હવે ટ્રસ્ટનું કામ - વ્યાપ વિકસીને ઘણા મોટા પાયે થશે. મારા નામનું ટ્રસ્ટ એક વ્યક્તિલક્ષી ટ્રસ્ટ લાગે માટે મારું નામ એમાંથી કાઢો. સાહેબના પૂર્વવિદ્યાર્થીઓના બનેલા ટ્રસ્ટે સાહેબની વાત સ્વીકારી નહીં, પરંતુ સાહેબ દૃઢ હતા. એમણે બાપુને પત્ર લખ્યો. આ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવો અને પૂ. બાપુએ પણ કહ્યું કે સાહેબની વાત સાચી છે, એમની લાગણીને માન આપો. અને સાહેબની સૂચના-ઈચ્છા

પ્રમાણે સંસ્થાનું નામ “શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન” રખાયું. માણસ તરીકેના સાહેબની આ કેટલી મોટી સમજ ! કેટલો મોટો ત્યાગ !

શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન સંચાલિત શ્રી લક્ષુભાઈ શેઠ આરોગ્યમંદિરની નિ:શુલ્ક આરોગ્ય-સેવાની આજે ભારે પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. સાવરકુંડલાનું નામ દેશના નકશામાં મહત્ત્વનું થઈ ગયું છે. પૂજ્ય બાપુના જીવન-સૂત્ર સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાનું એક ધામ સર્જાયું છે.

આજ આ પુણ્યકાર્યમાં સેવા આપતા સન્માનનીય ડોક્ટરસાહેબો, નર્સબહેનો અને અન્ય સ્ટાફની સંખ્યા સવાસો જેવી થઈ ગઈ છે, અને તાજેતરમાં સંસ્થાએ જ્યારે ૧૫ વર્ષની સેવાના મુકામે પહોંચ્યાની ઉજવણી કરી ત્યારે આગામી સો વર્ષની સેવાનો સંકલ્પ પણ જાહેર કર્યો !

સ્થાપનાથી આજ સુધીમાં વીસથી પચ્ચીસ લાખ દર્દીઓ નિ:શુલ્ક આરોગ્ય-સેવાનો લાભ લઈ ચૂક્યા છે ત્યારે લોકો કહે છે કે, આદરણીય બોરીસાગરસાહેબની શિક્ષક તરીકેની સાર્થકતાનું આ એક શિખર છે જેને પૂજ્ય મોરારિબાપુના આશીર્વાદ સાંપડ્યા છે, લાખો લોકોનો ભરોસો સાંપડ્યો છે. અને પ્રભુની અવિરત કૃપા સાંપડી છે !

(નોંધ : ભીખેશ ભટ્ટ સંપાદિત ‘અમારા બોરીસાગરસાહેબ’ પુસ્તકમાંની કેટલીક સામગ્રીનો આ લેખમાં વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સૌનો આભાર).

સંસ્કૃતશિક્ષક બહુ સખત હતા. વિદ્યાર્થીઓને ઘણું શીખવવાનો લોભ રાખતા. સંસ્કૃતવર્ગ ને ફારસીવર્ગ વચ્ચે એકજાતની હરીફાઈ હતી. ફારસી શીખવનાર મોલવી નરમ હતા. વિદ્યાર્થીઓ માંહે માંહે વાત કરે કે, ફારસી તો બહુ સહેલું છે ને ફરસીશિક્ષક બહુ ભલા છે, વિદ્યાર્થી જેટલું કરે તેટલાથી તે નિભાવી લે છે. હું પણ સહેલું છે એમ સાંભળી લોભાયો ને એક દિવસ ફારસીના વર્ગમાં જઈ બેઠો. સંસ્કૃતશિક્ષકને દુઃખ થયું. તેમણે મને બોલાવ્યો. ‘તું કોનો દીકરો છે એ તો સમજ. તારા ધર્મની ભાષા તું નહીં શીખે ? તને જે મુશ્કેલી હોય તે મને બતાવ. હું તો બધા વિદ્યાર્થીઓને સરસ સંસ્કૃત શીખવવા ઇચ્છું છું. આગળ જતાં તો તેમાં રસના ઘૂંટડા પીવાના છે. તારે એમ હારવું ન જોઈએ. તું ફરી મારા વર્ગમાં બેસ.’ હું શરમાયો. શિક્ષકના પ્રેમની અવગણના ન કરી શક્યો. આજે મારો આત્મા કૃષ્ણાશંકર માસ્તરનો ઉપકાર માને છે. કેમ કે જેટલું સંસ્કૃત હું તે વેળા શીખ્યો તેટલું પણ ન શીખ્યો હોત તો આજે મારાથી, સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં રસ લઈ શકું છું, તે ન લઈ શકાત. મને તો એ પશ્ચાતાપ થાય છે કે હું સંસ્કૃત વધારે ન શીખી શક્યો. કેમ કે, પાછળથી હું સમજ્યો કે કોઈ પણ હિંદુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવું જોઈએ.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

રવીન્દ્ર સ્મરણ

કલા અને પરંપરા

અનુવાદ : શૈલેશ પારેખ

(રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં ઢાકામાં આપેલા વક્તવ્યનો અનુવાદ)

ઈતિહાસમાં એવા પ્રસંગો બને છે કે જ્યારે સમગ્ર સમષ્ટિની ચેતના દૈનિક તુરુછ અને ગૌણ ઘટનાથી મહત્તર બનાવથી સહસા ઝળહળી ઊઠે છે. આવો એક પ્રસંગ હતો જ્યારે બુદ્ધનો અવાજ બધા જ ભૌતિક અને નૈતિક અવરોધોને અતિક્રમીને દૂરદૂરના કિનારા સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યારે, આપણને પ્રેમનો આવિષ્કાર કરાવતા મધ્યસ્થીના સંદર્ભમાં આપણા જીવન અન જગતને તેમની વાસ્તવિકતાનો પ્રગાઢ અર્થ સમજાય છે. તેમના આ માનુષી અનુભવની યાદમાં અશક્યને મૂર્તિમંત કરવા માણસે ખડકોને બોલતા કર્યાં, પથ્થરોને ગાતા કર્યાં અને ગુફાઓને યાદગાર બનાવી. તેમની આશા અને આનંદની ચિચિયારીઓએ પર્વતો પર અને મરુભૂમિમાં, વેરાન વગડામાં અને ગીચ નગરોમાં શાશ્વત આકાર લીધો. અગાધ અવરોધોનો સમનો કરીને એક મહાન સર્જનાત્મક પ્રયાસે પોતાના વિજયને ભવ્ય નકશીકામમાં ચણી લીધો. મોટા ભાગના પૌર્વાત્ય ખડમાં આવી ગૌરવપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ એક પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ જવાબ આપે છે : કલા એટલે શું? - વાસ્તવિકતાના સાદને માનવીના સર્જનાત્મક આત્માનો પ્રતિભાવ, એ જ કલા.

પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે પોતાની પ્રકૃતિ અને કેળવણી પ્રમાણે વાસ્તવિકતાની ખાસિયતોની એક આગવી ઓળખાણ હોય છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગ્રીસની અસર નીચે બુદ્ધની ગાંધાર મૂર્તિઓમાં વૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક બંધારણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે ભારતીય પ્રણાલી પ્રતીકાત્મક ભાવ તરફ ઢળેલી હોઈ બુદ્ધના આત્માને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપના મહાન મૂર્તિકાર રોદાંની સાહસિક ચેતના માટે વાસ્તવિકતાની સૌથી વધુ અગત્યની ખાસિયત છે, અપૂર્ણની અન-આદર્શના બંધનમાંથી મુક્ત થવાની અવિરત મહેનત. બીજી તરફ પૌર્વાત્ય કલાકારના મનમાં વાસ્તવિકતાનું દર્શન સાર્થકતાના આદર્શ આકારમાં થાય છે.

માટે જ્યારે આપણે ભારતીય કલાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભારતીય પરંપરા અને પ્રકૃતિના સત્યની છાયા હોય છે. સાથે સાથે એ પણ સમજવું જોઈએ કે માણસના સંસ્કારમાં જડ વર્ણભેદ જેવું કંઈ નથી; તેમનામાં હંમેશાં સાથે મળીને નવું વૈવિધ્ય વિકસાવવાની શક્તિ હોય છે અને આવાં મિશ્રણો સદીઓથી થતાં આવ્યાં છે અને તેનાથી માનવીના માનસની ગાઢ એકતાનું સત્ય સાબિત થાય છે. ભારતીય કલામાં ઈરાની તત્વો અવરોધ વિના ભળી ગયાં છે અને તેના ઉપર બીજી પણ વિદેશી અસર

દેખાય છે. ચીન અને જાપાન તેમની કલાત્મક અને આધ્યાત્મિક ચેતનાના ઉત્થાન માટે ભારતનો ઋણસ્વીકાર કરતાં બચકાતાં નથી. આપણી સંસ્કૃતિના સદ્ભાગ્યે આ બધાં મિશ્રણો થયાં ત્યારે કલાના વ્યવસાયી ટીકાકારો મોટી સંખ્યામાં ન હતા અને કલાકારોની ચેતનાને વર્ગીકરણના ઘોંચપરોણાનો ભોગ બનવું પડતું ન હતું. આપણા કલાકારોને તેઓ ભારતીય છે તેની સતત યાદ કરાવનાર કોઈ ન હતું તેથી તેઓ બીજી બધી અસર હોવા છતાં સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે ભારતીય રહેવા સ્વતંત્ર હતા.

પોતે જાણ્યા વિના ઉછીનું લેવાની અસીમ ક્ષમતા એ મેઘાવી માનવીની મહત્તાની નિશાની છે. જગતના સાંસ્કૃતિક બજારમાં તેમનું જમાપાસું ઘણું સઘ્ધર હોય છે. માત્ર સામાન્ય લોકો ઉછીનું લેતાં શરમાતા અને ગભરાતા હોય છે, કારણ કે તેઓ તેમનું દેવું એ જ ચલાણમાં ભરપાઈ કરી શકે તેમ નથી હોતા. પોતાના રાષ્ટ્રીય વારસાની બહારથી ખુલ્લેઆમ સ્વીકારેલી (ઉક્તિ માટે) સૌથી મૂર્ખ ટીકાકાર પણ શેક્સપિયરને દોષ દેવાનું સાહસ નથી કરતો. માનવઆત્મા પોતાની સંપૂર્ણ સંવેદના માટે ગૌરવ લે છે; તે જ્યારે જીવંત અને જાગૃત હોય છે ત્યારે સર્વત્ર પ્રવેશની મુક્તિને પોતાનો હક માને છે. યુરોપના વિચારો અને સાહિત્યના પ્રકારોનું બંગાળી સાહિત્યમાં પ્રારંભે જ સ્વાગત થયું એને માટે આપણી જાતને શાબાશી આપવી જોઈએ અને તેને આપણા આત્માની જાગૃતિની નિશાની ગણવી જોઈએ. તેનાથી આપણા સાહિત્યની અભિવ્યક્તિમાં એક મહાન ક્રાંતિનો પ્રારંભ થયો.

ઘણા મોટા ફેરફારો થવા છતાં પણ આપણો ભારતીય આત્મા બધા જ આઘાત સહીને આ ઘમસાણમાં પણ જીવંત રહ્યો છે. આ જોઈને કહી શકાય કે ભલે માનવીનું માનસ પૃથ્વીના વાતાવરણની જેમ જુદા જુદા ભૌગોલિક પ્રદેશોમાં જુદું જુદું ઉષ્ણતામાન ધરાવે, પણ તેનું ભિન્ન અને અભેદ ખાનાંઓમાં વિભાજન નથી થયું અને સર્વસામાન્ય હવાનું આખી દુનિયા પર થતું ભ્રમણ તેની હિતકારી અસર કરે છે. તો પછી વિશ્વાસ રાખીને ચાલો, અવનવા અખતરા કરવાનું સાહસ કરીએ, બધાં જ જોખમનો સામનો કરીને ખુલ્લા પથ પર વિચરીએ, માનવમગજના મહાન જગતમાં અનુભવ માણીએ, આપણા શાણા ટીકાકારોએ પ્રસ્થાપિત કરેલા અપથ્ય પ્રતિબંધોને અવગણીએ અને જ્યારે તેઓ તેમના એકંદરિયા મહેલમાંથી આપણી રક્ષા કરવા આપણા કલાકારોને ડાહ્યા બાળકોની જેમ વર્તવાનું કહીને તેમણી શાળાના વર્ગની બહાર જતાં અટકાવે ત્યારે તેમની હાંસી ઉડાવીએ.

ભયથી એક ઢાંગામાં ઢળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બાલિશતાનું ચિહ્ન છે, માત્ર બાળકોમાં જ શારીરિક વ્યક્તિત્વ અસ્પષ્ટ હોય છે અને માટે જ વ્યક્તિગત ભેદ સ્પષ્ટ તરી આવતા નથી. માનસિક પ્રકૃતિ તરીકે બાલિશતાને એક વર્ગમાં મૂકી શકાય; બાળકોના આદિ શબ્દનાદ બધે જ એકસરખા હોય છે, તેમનાં રમકડાં પણ લગભગ સરખાં જ હોય છે. પણ પુખ્ત વયે વર્ગીકરણ મુશ્કેલ બને છે. કારણ કે પુખ્ત વયે વ્યક્તિની ઓળખાણ માત્ર તેના અંગત વ્યક્તિત્વ અને આગવી વર્તણૂકથી જ નથી થતી. તેમાં બાહ્ય સંવેદનો અને પ્રેરણાના તેમના આગવા પ્રતિભાવ દર્શાવતા અંગત વ્યક્તિત્વનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે.

આપણા કલાકારોને મારી દૃઢતાપૂર્વક અપીલ છે કે તેઓ જેના પર પરંપરાગત ભારતીય કલાનો સિક્કો વાગ્યો હોય તેવું સર્જન કરવાનો સખત વિરોધ કરે. ઢોરોની માફક ગમાણમાં બંધાવા સામે તેમણે સર્ગવ વિરોધ કરવો જોઈએ. વિજ્ઞાન અંગત નથી; તેની એક ખાસિયત વૈશ્વિક હોઈ તે અગ્રાહ્ય છે; પણ કલા અંગત છે અને માટે જ તેના

થકી વ્યક્તિમાં વૈશ્વિકનો આવિષ્કાર થાય છે, શરીરશાસ્ત્રની અભિવ્યક્તિ છે શારીરિક બંધારણમાં અને વિદ્યાપ્રેમના સાહિત્યમાં. વિજ્ઞાન તો મુસાફર છે એકીકરણની ટ્રેનમાં; ત્યાં વિચારક પ્રકૃતિના લોકો બધી તરફથી એકસરખા વાહનમાં પ્રવાસ કરવા આવે છે. કલા તો એકાકી રાહદારી છે જે વર્ગીકરણ અને સંગ્રહ ન થઈ શકે તેવા અનુભવો સતત એકઠા કરે જાય છે.

એક એવો પણ સમય હતો જ્યારે બધી માનવપ્રજા છૂટી, વિભાજિત રહેતી હતી અને ત્યારે કલાને પથે ચાલનારાના અનુભવો સાંકડી સીમામાં, અમુક સામાન્ય ખાસિયતોના ઊંડા ચીલામાં સીમિત હતા. પણ આજે તે સીમાઓનો પ્રચંડ વિસ્તાર થયો છે અને તેથી આપણી પાસેથી પહેલાં કરતાં ઘણી વધુ સંવેદનશીલતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આજે જો આપણો આત્મા જીવંત અને વિચારો તેમ જ સૌંદર્યના આકારો પ્રતિ સંવેદનશીલ હોય તો તેણે તેની ક્ષમતા પુરવાર કરવા કોઈ પણ અંધશ્રદ્ધા પર આધારિત પ્રાચીન રૂઢિ કે પરંપરાનાં બંધનોને અવગણીને જે કાંઈ સ્વીકાર યોગ્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને શાશ્વત ગુણોને પોતાના અંતરાત્માની પ્રેરણાથી અનુસરવા જોઈએ. આ પ્રેરણા બધા જ સાચા કલાદારોને ઈશ્વરદત્ત ભેટ છે. આના પછી પણ આપણી કલામાં સાચું ભારતીય તત્ત્વ તરી આવશે, જો તે આંતરિક ગુણધર્મ હશે તો - નહીં કે બળજબરીથી ઠોકી બેસાડેલું પ્રમાણ જે સહેલાઈથી આંખે ચઢે કે અસામાન્યતઃ સભાન હોય.

જ્યારે ભારતીય કલાના નામે આપણે જાણીને ગત પેઢીની પરંપરાને અનુસરવાનો દંભ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા આત્માને સદીઓ પુરાણી વિસંવાદિતામાં ગૂંચળાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ બધું અતિશયોક્તિસભર મહોરા જેવું છે જે સતત બદલાતી જીવનની લીલાની સંવેદના અનુભવી શક્તા નથી.

કલા એ કાંઈ લુપ્ત વર્ષોની એકાકી શાશ્વતી પર ચિંતન કરતી સમાધિ નથી. કલા તો જીવે છે જીવનની રફતારમાં, સતત આશ્ચયપૂર્ણ રીતે બદલાતી રહેતી, જેમ બીજથી વૃક્ષ જુદું હોય છે તેમ પોતાના અતીતથી સાવ જુદા ભાવિ તરફના રસ્તે જતાં અજાણ્યાં મંદિરોને નીરખતી. આપણી સર્જનાત્મક ચેતનાની અક્ષય ભવ્યતાનો આવિષ્કાર છે કલા; તેના સ્વીકાર તેમ જ દાખિત્વમાં તે ઉદાર છે; તેનું વર્તન આગવું અને અપીલ વૈશ્વિક છે; તેની સમૃદ્ધિ પોતીકી હોઈ તેનું આતિથ્ય સૌને માટે છે; એનો દૃષ્ટિકોણ પુરાતન હોઈને પણ એની દૃષ્ટિ નવીન છે; એની પોતાની શ્રેષ્ઠતમ ખાસિયત તેના અંતરમાં વસે છે અને તેથી જ તે પરંપરાના ઢાંચામાં ઢળવાની ધરાર ના કહે છે, કારણ તે ઢાંચાને ઘડનારાને સર્જનના નાજુક રહસ્યની ખબર નથી અને તેઓ અનાયાસ સહજને તેમના સિદ્ધાંતના નિયમોથી સમજાવવા માંગે છે.

લોકોનો કલાનો આદર્શ જો સંકુચિત પરંપરાની ધરામાં મૂળિયાં નાંખે તો તેમાંથી વનસ્પતિના ગુણધર્મો વિકસે અને એકસરખાં પાંદડાં અને ફૂલો ઊગ્યાં જ કરે. આવી કલાનો વિકાસ જીવનના વિકાસ સાથે તાલ મેળવી શકતો નથી અને તે જીવનને સમૃદ્ધ પણ કરી શકતી નથી, કારણ કે તેને જે નથી સઘાયું તેને શોધતાં મગજની કનડગત નથી અને તે એક એવી જડતાની પકડમાં છે જે બધા જ સાહસના આકર્ષણને ટાળે છે. તે ધ્યાનથી માવજત કરનારા અને તેની રાજાશાહી એકલતાના પ્રાચીન રસ માટે ગર્વ અનુભવતા પંડિતોની ચોકડીમાં બંધાઈ રહે છે. જેમ જમીનની નીચે અંધારા ઓરડામાં

સંચિત આસવને કૃત્રિમ માવજતથી અર્થહીન પ્રાચીનતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કલા ધરાને પોષણ આપતા અને વહેતા ઝરાણાને બદલે આવો આસવ બની જાય છે.

જોમવંત યૌવનની ગતિવંત મુક્તિના બદલામાં આપણને મળે છે વૃદ્ધાવસ્થાની વિચિત્ર સ્થગિત પૂર્ણતા જે પોતાનું શાણપણ સખત અને નિયમબદ્ધ સિક્કામાં સ્થાપે છે. કમનસીબે ઘણા એવું માને છે કે બાળક પોતાનાં વડીલોની વય ઉછીની લઈ શકે તે તેમના લાભમાં છે, કારણ કે તેમની વિકસવાની તકલીફ અને મહેનત અને જોખમ બચી જાય છે. તેવી જ રીતે કલાકાર આરામપૂર્વક સંઘરેલી પરંપરાની છત્રછાયા તળે સરળ સફળતા પ્રાપ્ત કરે તેને સન્માનિત સમૃદ્ધિની નિશાની માને છે.

મેઘાવી વ્યક્તિ પાસે અભિવ્યક્તિના કોઈ માધ્યમ કે પ્રકારના અનાયાસ પ્રગટીકરણમાંથી કલાની બધી જ પરંપરાનો ઉદ્ભવ થયો હશે અને બીજાઓ માનપૂર્વક સહજતાથી તે આમંત્રણના પથ પર અનુસર્યા હશે. કાવ્યના સાહિત્યમાં આપણે સામાન્યતઃ જોઈએ છીએ કે કોઈ સન્માનનીય અને સ્વીકૃત કવિની મોઢે ચઢી જાય તેવી ઉક્તિ અને ઈંગિત પદ્ધતિનો પ્રચાર કાવ્ય કાનના માનસમાં સહેલાઈથી થાય છે. પણ જો સાહિત્યમાં આંતરિક શક્તિ હોય તો આ ચેપનું નિવારણ તે મારક વિષ બને તે પહેલાં થઈ શકે છે. પણ આ રોગને જો સ્થગિત અને રોગુલમહોરેસ્ત માનસમાં વિકસવાની તક મળે તો તે જિંદી બીમારીમાં પરિણમે છે. કલામાં જો કોઈ વિચિત્ર પ્રસ્તુતિનું પુનરાવર્તન થયા જ કરે તો માનવું કે તે બુઝાતા જીવનની નિશાની છે. જો કોઈ ખાસ કે અચલ ધોરણ વર્ષો સુધી ભરતમાં કલાના માર્ગે ચાલ્યા કરે જેથી તેને ખાસ ભારતીય કલા તરીકે ઓળખવામાં આવે તો જરૂર માનવું કે સર્જનાત્મક પ્રકૃતિ કે જે અંગત પર્યાયો તરફ તરત દોડી જાય તે મૃતઃપ્રાય કે પછી સદીઓથી સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડી છે. કલાના બધા જ પરંપરાગત બંધારણમાં જીવનની વિવિધ સંવેદનાઓ - નાજુક તેમ જ જોમવંત - નો પ્રતિભાવ મળે તેટલી સ્થિતિસ્થાપકતા હોવી જરૂરી છે. એવી પણ પરંપરા હોય છે જે જડ વાક્યછટાના સાથમાં પોતાનો ગુલામ વંશ સ્થાપવામાં સફળ થાય છે અને મુક્ત અભિવ્યક્તિમાં રાચતી જીવંત ચેતનાનો હાસ કરે છે. આવી કરુણાંતિકાનો આતંક આપણે પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને રૂઢિગત ભારતીય કલા-કારીગરીમાં જોઈએ છીએ, જ્યાં અતીતનું અંગભૂત મગજ પર સવાર હોય છે.

અને છતાં કલાના વિકાસમાં પરંપરાને કોઈ જ સ્થાન ન આપવું એ પણ યોગ્ય નથી. પરંપરાને વળગી રહેવાની એકમાત્ર અસરથી મગજ સ્થગિત થઈ જાય છે એમ કહેવું એ પણ અર્થસત્ય જ છે. મદદગાર પરંપરા પ્રવાહને વહેવામાં મદદ કરતી નહેર જેવી છે. તે પાણીને આગળ વહેવા દે છે અને જ્યાં વળી જવાનું જોખમ છે ત્યાં અટકાવે છે. પોતાની પરંપરાની નહેરમાં મધમાખીના જીવનમાં કોઈ દરવાજો નથી; તે પોતાના પૂર્ણના સંકુચિત વર્તુળમાં ઘૂમ્યા કરે છે. માણસના જીવનમાં સંસ્થાઓ હોય છે જેમને પોતાના બંધારણની પરંપરા હોય છે. જ્યારે તે બંધિયાર અવકાશ બની રહે ત્યારે પરિણામ આવે છે સુંદર, સ્પષ્ટ આકારના મધપૂડા જેવું જે અબાધિત પ્રગતિની સંભાવનાવાળા મગજને માટે લાયક નથી.

‘સમુદ્ર’ - એક વિશિષ્ટ મૂલ્યબોધનું કાવ્ય

ડૉ. અલ્પા દીપક દેસાઈ

સમુદ્ર

દેવો અને દાનવોએ સરળ કરી નાખ્યો
તે પહેલાંનો સમુદ્ર મેં જોયો છે.
મેં વડવાનળના પ્રકાશમાં પાણી જોયાં છે.
આગ અને ભીનાશ છૂટાં પાડી ન શકાય.
ભીંજાવું અને દાઝવું એ એક જ છે.
સાગરને તળિયેથી જ્યારે હું બહાર આવું
ત્યારે મારા હાથમાં મોતીના મૂઠા ન હોય.
હું મરજીવો નથી.
હું કવિ છું.
જે છે તે છે કેવળ મારી આંખોમાં.

- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

યુગોથી સમુદ્રનું કલ્પન કવિમનના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનતું રહ્યું છે. ‘યુગે યુગે નૌતમા’ કવિઓની કલમે સમુદ્ર પણ નવતર રૂપ ધારણ કરી કાવ્યમાં નિરૂપાતો આવ્યો છે. કોઈક કવિ સમુદ્રને પ્રતીક તરીકે નિહાળે છે, કોઈક એના પ્રિયતમ રૂપને નિરૂપે છે તો કોઈ વળી લોઢ લોઢ મોજાં ઉછાળતા સમુદ્રના વિકરાળ - ભયાનક - રૌદ્ર - વિનાશક રૂપને નિરૂપે છે. ‘સમુદ્ર’ના કલ્પનના વિનિયોગની પરંપરામાં જ એક કાવ્ય ઉમેરે છે સર્ રિયલ કવિ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર.

સમુદ્રનું નામ કાને પડતાંની સાથે જ મનમાં વિશાળતા, અકલિતતા, અતાગ ઊંડાણ, સતત સંવર્ધિત ક્રિયાશીલતા વગેરેના અધ્યાસો ઊભા થાય છે. ભાવકના મનમાં ઊભા થતા આ અધ્યાસોનો કવિ કાવ્યની પહેલી પંક્તિથી જ સીમિત કરી દે છે :

‘જટાયુ’, પૃ. ૩, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

દેવો અને દાનવોએ સરળ કરી નાખ્યો
તે પહેલાંનો સમુદ્ર મેં જોયો છે.

- આ બે પંક્તિઓમાં આમ તો વિધાનવાક્યમાં નિરૂપાયેલું કવિનું સીધુંસાદું કથન છે. એમાં પોતે જે સમુદ્રની વાત કરવા જઈ રહ્યા છે તે સમુદ્ર કયો છે એ કવિ દર્શાવી આપે છે. કવિની સંવિત્તિએ ઝીલેલો આ સમુદ્ર દેવો અને દાનવોએ ‘સરળ’ કરી નાખ્યા પહેલાંનો છે, અર્થાત્ સમુદ્રમંથન પૂર્વેનો છે. બહુ સ્પષ્ટપણે જ કવિ અહીં સમુદ્રમંથનના પુરાકલ્પનના વિનિયોગની દિશા ચીંધી આપે છે. દેવો અને દાનવો દ્વારા સમુદ્રમંથન બાદ સમુદ્રને સરળ કરી નખાયો હોવાની કલ્પના નિરૂપીને કવિ પુરાણકથિત મિથથી કાવ્યારંભે જ વિચલન સાધે છે. આવા, સમુદ્રમંથન બાદ સરળ થયેલા સમુદ્રનો ઉલ્લેખ તો પુરાણોમાં પણ નથી! વળી, સામાન્ય તર્કથી વિચારતાં જણાય કે સમુદ્રમંથન પછી પણ સમુદ્ર તો

સદાકાળ ઊછળતો ને ધૂધવતો જ રહ્યો છે ! પરંતુ કવિ તો અહીં એને ‘સરળ’ બનેલો દર્શાવે છે ! એટલે અહીં ‘સરળ’ પદનો કવિને અભિપ્રેત અર્થ ‘સંકુલતાવિહીન’ હોવાની સંભાવના જાગે. સમુદ્રમંથનની ઘટનાને કવિએ અહીં મધ્યરેખા તરીકે સ્વીકારી છે. મંથન પૂર્વે સમુદ્રમાં ચૌદ રત્નો હતાં અને મંથન બાદ એ ચૌદ રત્નો સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં. એની સાથે સમુદ્રમાંથી નીકળ્યું હળાહળ વિષ અને અમૃત. આ બન્ને તદ્દન વિરોધી અંતિમોનાં તત્ત્વો. આવાં તત્ત્વોનું સહઅસ્તિત્વ જ સમુદ્રની સંકુલતાનું કારણ હોઈ શકે, જે બહાર નીકળી ગયા પછીના સમુદ્રને કવિ ‘સરળ’ ગણાવે છે.

બીજી કડીની ત્રણ પંક્તિઓમાં કવિ સમુદ્ર સાથે જ સંકળાયેલા અન્ય એક મિથને ખપમાં લે છે. આ મિથ છે ‘વડવાનળ’નું. પુરાણકથા મુજબ એક આગ યુગોથી સમુદ્રમાં બળી રહી હોઈ સમુદ્રમાં આગ અને ભીનાશનું પણ સહઅસ્તિત્વ થયું. આ બે બાબતો પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેમનું સહઅસ્તિત્વ પણ સંકુલતાનું ઘોતક બને.

કાવ્યમાં જે સમુદ્રની વાત થઈ છે તે દેવો અને દાનવોએ સરળ કર્યો તે પૂર્વેનો સમુદ્ર છે. આ સમુદ્રને નિહાળ્યાનો દાવો કરતા કાવ્યનાયકની સંવિત્તિમાં નોંધાયેલું સમુદ્રનું આગળ પડતું લક્ષણ છે ‘આગ’ અને ‘ભીનાશ’નું સહઅસ્તિત્વ અને એને કારણે સર્જાતી સંકુલતા. આવા સંકુલ સમુદ્રના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારતા મરજીવાઓથી કાવ્યનાયકને અલગ તારવતા કવિ એને ‘કવિ’ તરીકે ઓળખાવે છે :

સાગરને તળિયેથી જ્યારે હું બહાર આવું
ત્યારે મારા હાથમાં મોતીના મૂકા ન હોય.
હું મરજીવો નથી.
હું કવિ છું.

અહીં કવિની ચેતના અને કાવ્યનાયકની ચેતના એક થતી અનુભવાય છે. સમુદ્રમાં મોતી શોધવા માટે ડૂબકી મારતા મરજીવા ભૌતિકતાવાદી અને વ્યવહારવાદી દૃષ્ટિકોણને કારણે સમુદ્રમાં ડૂબકી મારે છે. કાવ્યનાયક આવો મરજીવો નથી, એ તો ‘કવિ’ છે. માટે એનું લક્ષ્ય અલગ છે. એને મોતીમાં રસ નથી, સમુદ્રના ઊંડાણના સાક્ષાત્ અનુભવમાં રસ છે. માટે જ કવિ લખે છે :

હું કવિ છું.
જે છે તે છે કેવળ મારી આંખોમાં.

યુગોથી કવિને આપણે સ્વપ્નદ્રષ્ટા માનતા આવ્યા છીએ. એનું કામ તો જીવનના રોજબરોજના અનુભવોમાં એક નવું તેજ પૂરવાનું છે. માટે જ એને રસ છે જીવનના ઊંડાણને અનુભવવામાં, નહીં કે મોતીમાં !

કવિઓ, વિચારકો અને ફિલસૂફો સમુદ્રને જીવનના પ્રતીક તરીકે નિહાળતા-નિરૂપતા આવ્યા છે. અહીં આ કવિ પણ સમુદ્રના કલ્પનને જીવનના પ્રતીક તરીકે વિભાવે છે. જીવન પણ સમુદ્ર જેવું જ સંકુલ છે. સુખ અને દુઃખ, ચડતી અને પડતી, સદ્ અને અસદ્-ના વિરોધી અંતિમો અહીં સહોપસ્થિતિ ધરાવે છે. જીવનમાં આ બે વિરોધી અંતિમોને કારણે સતત તાણ અનુભવાય છે. સામાન્ય માણસો મોહમાયાના ઉપસ્કરણોમાં અટવાતા રહીને જીવનના પ્રત્યેક અનુભવમાંથી તેને પામવા મથે છે, જ્યારે કવિ તો કાન્તદ્રષ્ટા છે. એને જીવનના ઊંડાણને તાગવામાં ને એના સર્વતોમુખી સાક્ષાત્કારમાં રસ છે. ■

શોધછાત્રની કલમેથી

“નદી અને માનવ સહઅસ્તિત્વની વેદનશીલ નદીકથા : “નદીષ્ટ”

શ્રુતિ ગઠ્ઠર

પીએચ.ડી. શોધછાત્ર,

કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટી, ગુજરાત, કુંડેલા, વડોદરા.

પચ્ચીસ વર્ષથી કવિતા લખતા, વંચિત વર્ગની સંવેદનાને વાચા આપતા, વ્યવસાયે અધ્યાપક એવા મનોજ બોરગાવકર અને સાહિત્યજગત જેમને પ્રયોગશીલ અને માનવજીવનની વિસંગતિઓને - અવ્યક્ત વેદનાઓને શબ્દસ્થ કરનાર સર્જક તરીકે ઓળખે છે અને એના માટે આ સર્જકને વિશેષ ગણે છે એ પરિસ્થિતિમાં મુખ્યત્વે કવિ એવા આ સર્જકની એક નવલકથા ‘નદીષ્ટ’ને ત્રણ ત્રણ પુસ્કારોથી સાહિત્યજગત નવાજે છે ત્યારે સ્વાભાવિક આ સર્જકની નદીગાથા વાંચવાની ઇચ્છા જાગી - વાંચી અને જે મળ્યું એ બહુઆયામી છે.

અનેક પરંપરિત - પ્રસિદ્ધ કથા વિષયોની વચ્ચે આ નદીકેન્દ્રી નવલકથા પોતાની આગવી અભિવ્યક્તિ લઈને આવે છે. માનવજીવન સહજ - સરળ છે જ નહીં. અનેક અકથ્ય માનવીય વેદનાઓ, તૃષ્ણા, શ્રદ્ધા અને પારાવાર - લગાતાર - સદૈવ બેચેની આ નદીકથામાં વહેતી ગોદાવરી નદીની સાથે વહે છે. નવલકથામાં વ્યક્ત થયેલ નવલકથાના નાયકની કથા કાલ્પનિક તો લાગતી જ નથી એટલે ત્રણેક વારના નવલકથાના વાંચન પછી સીધી જ આ કથાના સર્જક સાથે વાત કરી કે આ નદીકથા કેમ આટલી નિજી લાગે છે! એમનું બયાન હતું :

“નદી, સ્ત્રી, કવિતા અને મા મને એકસરખાં લાગે છે. કોઈ પણ માનવીય ચેષ્ટા એને ઘાયલ કરે તો મને લાગે છે આખી સમષ્ટિ ઘાયલ થાય છે.... હું જ્યારે ‘નદી’ એમ બોલું છું ત્યારે એમાં ફક્ત પાણી નથી, માછલીઓની સાથે એવી અનેક વસ્તુ છે જે નદીને નદી બનાવે છે.... હા, નદી જીવિત છે.”

સર્જકના આ બયાન સાથે એક નોંધપાત્ર વાત : ‘નદીષ્ટ’ મરાઠી સાહિત્યની ચર્ચાયેલી નદીકથા છે, પર્યાવરણવિમર્શ અને કિન્નરવિમર્શની આ નોખી કથા છે. નાશિક - ત્ર્યંબકેશ્વરથી ઉદ્ભવતી અને ‘દક્ષિણગંગા’ નામથી વિખ્યાત એવી સજલ ગોદાવરી નદી આ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર છે. આ નદી નાંદેડ સુધી પહોંચતાંમાં ચારસો મીટર પહોળો નદીપટ બને છે. આ સર્જકનો આ નદી સાથેનો અનુબંધ એવો છે કે દરરોજ એ તરીને નદીનો આ બહુલ પટ પાર કરે છે - નિરંતર કરે છે - ચૌદ વર્ષથી લગાતાર કરે છે અને એમ ગોદાવરી પાર કરતાં કરતાં જે મળે છે એ આ નવલકથાનું વસ્તુ છે. નદી એને માટે હવે અભેદ છે - આત્મીય છે સર્જકનો આ નદી-નાળ સંબંધ ભાવકને એક

નોખી અનુભૂતિમાં અચંબિત કરી મૂકે છે. ‘નદીષ્ટ’, નદી—સર્જક અને સર્જકની આસપાસ વિસ્તરેલો સોએક મીટરનો નદીપરિવેશ શૃંગલાઓમાં રજૂ કરે છે. સામાન્ય રીતે નદીતટ પર માછીમાર, કપડાં ધોવાવાળા, અસ્થિવિસર્જન કરવાવાળા અને પવિત્ર સ્નાન કરવાવાળા લોકો જોવા મળે છે. આ ભારતીય સંસ્કૃતિ આ નવલકથામાં નદીતટ પર દેખાય છે, પણ નદીને એનાથી ફરક પડતો નથી. નદી એમ નહીં વિચારે કે કોણ પાપ ધોઈ રહ્યું છે કે કોણ મેલ ધોઈ રહ્યું છે કે કોણ સ્નાન કરી રહ્યું છે, નદી પોતાનો ધર્મ નિભાવે છે. નદીના તટ પર કોઈ આવે છે તો નદી પોતાનું સર્વસ્વ એને આપે છે. નદી બસ, બધું જ આપીને, સહીને વહેતી રહે છે. સગુણા - આ નદીકથાનું મુખ્ય પાત્ર પણ બધું સહીને વહેતું રહે છે. સર્જક પોતાની કેફિયતમાં કહે છે, “સગુણા મારા જીવનમાંથી ગઈ પછી મેં આ કથા લખવાનો આરંભ કર્યો.” કિન્નર સમુદાયની સંવેદનાઓને વાચા આપવાનો આ સંવેદનીય સર્જક આ વિભાવ અહીં સામાજિક તો નહીં, સમાજસુધારક તો નહીં, પણ મૂલતઃ વેદનશીલ લાગે છે. અહીં સગુણા કિન્નરસમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું પાત્ર છે. કિન્નર તરીકેની માનવીય અવસ્થા હોવા ઉપરાંત માનવીય એપાણાઓ તો તેમની પણ હોય છે. પ્રેમ, તિરસ્કાર, અવહેલના, સહાનુભૂતિ સામાન્ય માનવી જેમ જ એમને સ્પર્શે છે પણ સામાન્ય માનવી કદાચ સુખ પામી જતો હશે, સગુણા સહિત એમનો સમુદાય છેવટ સુધી વેદનશીલ જીવન જીવે છે. અહીં જીવવાનું છોડવાનું નથી, વહેવાનું છોડવાનું નથી, નવલકથાનું હરેક પાત્ર કરુણાંતિકા છે - વેદનશીલ છે, પણ આ પાત્રોએ જીવવાનું છોડ્યું નથી - મને લાગે છે કે નવલકથાનું આ સૌથી નોંધપાત્ર પાસું છે. નવલકથાના કોઈ પાત્રમાં નકારાત્મકતા નથી, આસ્થા છે - જીવન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા. ‘નદીષ્ટ’નો અર્થ જ એ છે : નદીની આસપાસ જે ‘ઈષ્ટ’ છે એ. નવલકથામાં સર્જકને એ જ માનવ ઈષ્ટ અભિપ્રેત છે.

સ્વરૂપ નવલકથાનું છે, પરંતુ આ સામાજિક કે પરંપરિત નવલકથા નથી. સતત નદીની યાત્રા સાથે વહેતી રહે છે માનવસંવેદનોની અજર-અમર યાત્રા. મારા સંશોધનમાં પણ આ નવલકથાનો સમાવેશ કરવાનું એકમાત્ર કારણ એ જ છે કે મનોજ બોરગાવકરની આ નવલકથા નિતાંત નદીકેન્દ્રી નવલકથા છે. શુદ્ધ - પરિષ્કૃત, ભારતીય ભાષાની “નોંધપાત્ર નદીકેન્દ્રી નવલકથા” તરીકે ‘નદીષ્ટ’ને મૂકી શકાય. મરાઠીમાં વીસ ઉપરાંત સંસ્કરણો, હિન્દીમાં ત્રણ, કન્નડમાં ત્રણ અને હવે ગુજરાતીમાં હાલ જ ઉર્વશી મ. પંડ્યાના ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ઈનામી અનુવાદમાં પણ ઉપલબ્ધ આ નવલકથા એમાં નિરૂપિત કથા - પાત્રો - પરિવેશ અને નિજી જીવનઘટકોનું એવું રસાયણ છે જે ખરા અર્થમાં જિવાયું છે - જોવાયું છે.

મરાઠી સાહિત્યજગતે આ સર્જકને એમની કવિતાઓને અનુસંધાને પ્રયોગશીલ કહ્યા છે, પણ આ નવલકથાના અનુસંધાને પણ તેમણે કિન્નરસમુદાય સાથે રહીને, એમને આત્મસાત્ કરીને, સમાજની ટીકાકારીનો જરા પણ ભય નહિ રાખીને ખરા અર્થમાં માનવઅસ્તિત્વના વેદનશીલ વર્તમાનને નવલકથા સ્વરૂપે આકારિત કર્યો છે.

આત્મકથનાત્મક સ્વરૂપમાં લખાયેલી આ નવલકથામાં નદીયાત્રા અને સગુણાની જીવનયાત્રા સમાંતર ચાલતી જણાય છે. નદીકથા અને જીવનકથાની સમાંતરે જે નીપજી આવે છે એ જ સર્જકનો સર્જકવિશેષ છે - અનન્ય છે.

એક વારે - અચાનક રાત્રે સાડા અગિયારના સુમારે ચાંદની રાતે કથાનાયકને નદી પાસે જવાની ઇચ્છા જાગે છે - જાય છે, ઝંપલાવે છે અને પ્રવાહમાં આકાશ તરફ ચહેરો રાખી તરે છે - ચાંદનીને જુએ છે. એને લાગે છે કે ચાંદની નદીને પી રહી છે. આ અનુભવ એ સવારે દાદારાવને જણાવે છે. વાત તો એ છે કે સાડા અગિયારે નદી પાર કરી! દાદારાવ કહે છે, “બાબુ! રાત્રે નદીમાં ન ઉતરાય, નદી રાત્રે સૂવે છે, ભાવસમાધિમાં હોય છે નદી! આપણે ઊતરીએ એટલે એ સમાધિ તૂટે!”

સગુણાની જીવનયાત્રા પણ આમ જ તૂટી છે. સહઅસ્તિત્વનો મહિમા પણ ગવાયો છે. નવલકથામાં મધ્યરાત્રે નદી તટે તરવા જતા ઘાટ પરના આંબલીના વૃક્ષ નીચે કથાનાયક જે દૃશ્ય જુએ છે : હરણાંઓનું ઝુંડ ટુકર ટુકર નજર ઉઠાવીને આંબલીના ઝાડ પર તોફાન - મસ્તી કરી, બચી રહેલી આંબલી ખાઈ રહેલા વાનરોને જુએ છે, હરણાંઓનું આમ જોવું અને વાનરો પોતે આંબલી ખાવાનું છોડી સૂકી ડાળીઓ હલાવી-હલાવી આંબલી હરણાંઓ માટે નીચે પાડે છે. ખાઈને હરણાંઓ પાછાં ઉપકૃત થઈને વાનરોને જુએ છે! આ મનોજ બોરગાવકરની સર્જકતા છે, અનન્ય સર્જકતા છે, અમર સર્જકતા છે. એ કહે છે કે મારી સાથેના જીવંત સંવાદમાં કે કેટલાય મનોજ જતા રહેશે, નદી સદૈવ છે, સજીવ છે. પણ નિયતિ એ છે કે માનવી પણ જીવવાનું છોડી શકતો નથી, ડૂબી જવાનું નથી, તરવાનું છે. ૪ મે ૨૦૨૫ના “શબ્દ સકલ પૃથ્વીના” દિવ્યભાસ્કર કોલમમાં ડૉ. અજયસિંહ ચૌહાણે “સળગતા ચિનાર” પર લખતાં લખ્યું :

“રાત્રિના સપ્તાટામાં મેં નદીમાં ભગવાનની મૂર્તિ વહેતી મૂકી અને પાગલોની જેમ ચીસો પાડતો રહ્યો : અમારા ભગવાનને તરતાં આવડતું નથી.”

પણ અહીં માનવે તરવું પડે છે, વહેવું પડે છે, જીવવું પડે છે. આ નવલકથાનું કથયિતવ્ય : વહેતી નદી, વહેતું જીવન સમાંતર વેદનશીલ વીણાનો સતત રણઝણતો તાર છે, પણ સર્જકની સર્જકતા આ માનવકથાને પાર પણ કંઈક તાકે છે અને આ કથાને અપૂર્વ બનાવે છે. કથામાં ગૂંથાયેલ (૧) પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિને સજીવ ગણી તેની સાથે કથાનાયકનો આભિજાત્ય વ્યવહાર (૨) સતત પર્યાવરણની આંતરિક ગહન ચિંતા (૩) પ્રાકૃતિક રૂપોનું પરમ સૌંદર્યનિરૂપણ (૪) વિવિધ માનવભાવોની હૃદયસ્પર્શી ભાવમુદ્રાઓ (૫) સ્વતંત્ર ઊપસી આવતું નદીનું લૌકિક - અલૌકિક રૂપ - નદીનાં વિધવિધ સમયનાં રૂપો, રંગ, ગંધ અને નાદ (૬) નદીના સહઅસ્તિત્વમાં વિસ્તરતું માનવરૂપ અને (૭) આ તમામ અનુભૂતિને ખૂબ જ ચિંતનશીલ, અર્થસભર અને લક્ષ્યગામી ભાષાશૈલીમાં મૂકી મનોજ બોરગાવકરે એક ગહન ભાષાકર્મનો પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોગ આપ્યો છે.

આ નદીકથા ખરા અર્થમાં સાંગોપાંગ સફળ નદીકથા છે, સર્જક સાથેના સંવાદે મને આ કૃતિના ગહન નિરૂપણ વિષય સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી છે, એ પછી હું જુદા રૂપે “નદીષ્ટ”ને પામી છું અને મારો આ પ્રયાસ ગરવા ગુજરાતની વાચકોને “નદીષ્ટ” સુધી પહોંચાડવાનો છે. ગંગાના કિનારે બેઠેલો ગુજરાતી કહેશે ગંગા હાજરાહજૂર છે, નર્મદાની પરિક્રમા કરનાર કહેશે કોઈ ને કોઈ રૂપે મા નર્મદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, “નદીષ્ટ” વાંચ્યા પછી કોઈ પણ કહેશે : પહેલાં નદી છે પછી સંસ્કૃતિ, નદી સદાય વહેતી રહેશે.

નારીકોશ : નારીચરિત્રોનો અદ્યતન પ્રેરણાદાયી ગ્રંથસંપુટ

સંજય સ્વાતિ ભાવે

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો નારીકોશ આપણી ભાષાના વિદ્યાકીય કાર્યમાં એક સીમાચિહ્ન છે. ઉત્તમ નિર્માણ ગુણવત્તા ધરાવતા મોટા કદના ત્રણ ખંડોનાં ૧૦૧૪ પાનાંમાં ઈ. સ. ૧૮૫૧ થી સાંપ્રત સુધીની વિશ્વભરની ૧૦૨૫ કર્તૃત્વશાલિનીઓ વિશે સુંદર તસવીરો સહિતની વાચનીય શૈલીમાં લખાયેલી માહિતી મળે છે. આ મહિલાઓ સિવિલાઈઝેશન અર્થાત્ માનવસંસ્કૃતિનાં લગભગ બધાં ક્ષેત્રોની છે. સંપાદકો પ્રીતિ શાહ અને બેલા ઠાકર પ્રારંભે જણાવે છે કે ‘ગુજરાતી ભાષામાં આ અગાઉ નારીકોશ પ્રગટ થયો નથી’. લેખન-સંપાદનવૃદ્ધમાં અંજના ભગવતી, અમલા પરીખ, રાજશ્રી મહાદેવિયા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, શુભ્રા દેસાઈ અને પ્રીતિ ચોકસીનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક દૃષ્ટિથી સ્ત્રીના અસ્તિત્વ-વ્યક્તિત્વને સ્વીકારનાર સામાન્ય ગુજરાતી વાચક આ કોશનાં વ્યાપ, વિગતો અને નિર્માણથી પ્રભાવિત થયા વિના ન રહે. નારીકોશની લખાવટમાં લલિતલેખનનો પાસ છે, કોશલેખનની શાસ્ત્રીયતા કરતાં વર્તમાનપત્રીય વાચનીયતા તરફ ઝુકાવ છે.

ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રથમ નારીકોશની મહત્તા લેખન-વાચન ઉપરાંત સ્ત્રીવિમર્શના સંદર્ભમાં વિશેષ છે એ બાબત ત્રીજી જાન્યુઆરીએ યોજાયેલા કોશના લોકાર્પણ સમારંભનાં વક્તવ્યોમાં પ્રતીતિજનક રીતે ઊપસી આવી. સામાજિક કાર્યકર રેનાના ઝાબવાલાએ કહ્યું કે વીતેલી સદીની સહુથી સફળ ચળવળ એ મહિલાચળવળ છે એ માન્યતા નારીકોશમાંથી બહાર આવે છે. તેમણે આ મુદ્દાની પરિપૂર્તિ કરી, ઉપરાંત સાથે ‘એવરિથિંગ ઇઝ નોટ વન્ડરફુલ’ એમ કહીને ભારતીય સમાજમાં પુરુષોના અગ્રતાક્રમ, નારીદમન, સ્ત્રી-પુરુષ જન્મદર, સંતાનનો ઉછેર, પૌરુષત્વનો ખ્યાલ, પુરુષપ્રધાન માનસ જેવી બાબતો તરફ સાધાર ધ્યાન દોર્યું. પૂર્વન્યાયાધીશ જ્યોત્સ્ના યાજ્ઞિકે તેમના વ્યાખ્યાનમાં સાંપ્રતમાં મહિલાઓની સ્થિતિનું વેધક વિશ્લેષણ કર્યું. તેમાં એમણે નારીઅધિકારોનો અમલના સ્તરે અસ્વીકાર, ઘરેલુ હિંસા, કામના સ્થળે જાતીય સતામણી, આર્થિક સશક્તીકરણનો અભાવ, લિંગપરીક્ષણ કાયદાના ધજગરા, ખાપ પંચાયતોની પકડ, બળાત્કાર, સ્ત્રીઓ વિશેની બીબાંઢાળ માન્યતાઓ, છેડેચોક લિંગ-ગત અન્યાય જેવી બાબતોને અસરકારક રીતે આવરી લીધી. ત્યાર પછી તેમણે એ મતલબનું કહ્યું કે : ‘આ બધી પાર્શ્વભૂમિમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા નારીકોશ લખાય એ અત્યંત પ્રશંસાની વાત છે. જ્યારે લોકો મહિલાનું અસ્તિત્વ જ ગરિમાપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય ત્યારે એક સંસ્થાને એવો વિચાર આવે કે ૧૦૨૫ નારીઓનાં ચરિત્રો વિશે આટલું સુંદર સંપાદન કરે એ ખરેખર ધન્યવાદની બાબત છે.’

એ પણ કહેવાનું થાય કે જે ભાષા/રાજ્યમાં સ્વકથન, સમાજવિદ્યા, માધ્યમો, વિજ્ઞાન, રમતગમત જેવાં ક્ષેત્રોમાં મહિલાની ઉપસ્થિતિ-અભિવ્યક્તિ કેટલીક અન્ય ભાષાઓ/રાજ્યોની સરખામણીમાં ઓછા પ્રમાણમાં જણાય છે ત્યાં નારીકોશનું વિદ્યાર્થ સિદ્ધ થયું છે.

કોશના ત્રણેય ખંડોનાં કેટલાંક અધિકરણોનું રસપૂર્વક યાદચ્છ વાચન કરતાં આ કોશની સમાજ માટેની ઉપયોગિતા-પ્રસ્તુતતા, તેમાંની ચરિત્રનાયિકાઓની નારી તરીકે મહત્તા અને તેમના વિશેના લેખનની કોશ-લેખનના સંદર્ભમાં મર્યાદા બંને ધ્યાનમાં આવે છે.

લેખમાં હવે પછી કોશ અંગેનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો છે. તે દરેકમાં ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવેલાં નામોમાં અભ્યાસીઓ અનેક ઉમેરણ કરી શકે.

- અત્યારે કાર્યરત નારીપ્રતિભાઓ વિશેની માહિતી સંપાદકોના અભિગમની અદ્યતનતા બતાવે છે; જેમ કે કેથરિન મેકઆર્થર, ઋજુતા દિવેકર, ગગનદીપ કાંગ, ગીતાંજલિ શ્રી, નિર્મલા સીતારામન, બાનુ મુશ્તાક, બ્રિટની સ્પિઅર્સ, સુધા મૂર્તિ. તે સાથે અવની ચતુર્વેદી, ઐશ્વર્યા મજમુદાર, દીપા કરમાકર, ફોગટ બહેનો, ભર્ગસેતુ શર્મા, સાયના નહેવાલ, હરમનપ્રીત કૌર જેવાં નારીરત્નો વિશે વાંચતાં કોશે નૂતન યુવા નારીચેતનાને આપેલું મહત્ત્વ જોઈ શકાય છે. તળપદની નાયિકાઓમાં તીજનબાઈ, પાબીબહેન રબારી, બસંતી બિષ્ટ, મુન્નીબાઈ, સંતોકબા દૂધાત જેવાં નામ આપી શકાય છે.
- પરંપરાગત રીતે જાણીતાં ક્ષેત્રો ઉપરાંત અરૂઢ ક્ષેત્રોની મહિલાઓનો પણ કોશમાં ઉલ્લેખ છે; જેમ કે અક્કાઈ પદ્મશાળી(ટ્રાન્સજેન્ડરના અધિકાર), ઈરાવતી કર્વે (માનવવંશશાસ્ત્ર), ઉષા કિરણ(કોપ્રા કમાન્ડો), કબિબહેન(મહિલા માલમ), જેમિ સિપર(હાસ્યકાર્યક્રમ), જ્યોતિ મહેતા(વન્યપ્રાણીવિદ્યા), મીનાક્ષી અમ્મા(કલરિપયટ્ટૂ), સરસ્વતી રાજમણિ(જાસૂસી), સાલમુરાદા થિમકા(વૃક્ષારોપણ), મુમતાઝ કાઝી (રેલવે એન્જિન ડ્રાઈવિંગ), સૌદામિની દેશમુખ (વિમાન ઉડ્ડયન), જશુબહેન શિલ્પી અને મૃણાલિની મુખર્જી(મૂર્તિકળા). તદ્દુપરાંત એક જમાનામાં પુરુષોનો ઇજારો ગણાતાં ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવનાર મહિલાઓ પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે.
- કોશમાંનાં સ્ત્રીચરિત્રો પ્રેરણાદાયી છે. લોકાર્પણ અવસરે નવલકથાકાર દેવાંગી ભટ્ટ જોશીએ વ્યાખ્યાનમાં અબલા બોસ, ગૌહર જાન મેરિલ સ્ટ્રેપના દાખલા આપ્યા. પ્રેરણાની સાથે સિંધુતાઈ સકપાળ અને શકુંતલા દેવી જેવી સ્ત્રીઓનાં વીતક પણ નોંધાય છે, બીજાં નામ પણ આપી શકાય. જોકે, ઈરોમ શર્મિલા, મીરાબાઈ ચાનુ અને વિનેશ ફોગટ જેવી નાયિકાઓનો સંઘર્ષ ઉપસાવી શકાયો હોત. ભિન્નક્ષમતા ધરાવતી (દિવ્યાંગ) એકતા ભ્યાણે, ગેબ્રિયેલ ગુનેવાલ્ડ, માલતી હોદ્યા, મુક્તાબહેન ડગલી જેવી નાયિકાઓની સંખ્યા ધ્યાનપાત્ર છે.
- કોશ હોવાને કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોની અગ્રણી મહિલાઓનાં અહીં સમાવેલાં નામોની સાથે અન્ય નામોની પણ અપેક્ષા રહે. કેટલાક દાખલા નીચે મુજબ છે.

- અર્થશાસ્ત્ર-ઉપસ્થિત : જાણ નથી; અપેક્ષિત: ઉત્સા પટનાયક, એલિનોર ઓસ્ટ્રોમ, એસ્થેર ડફ્લો, જયતિ ઘોષ અને અન્ય.
- ઇતિહાસ-ઉપસ્થિત : કપિલા વાત્સાયન, સ્ટેલા કેમિશ અને અન્ય; અપેક્ષિત: એરિયલ ડ્યૂરાં, ઉમા ચક્રવર્તી, તનીકા સરકાર, મૃદુલા મુકર્જી, રોમિલા થાપર, શિરીન મહેતા અને અન્ય.
- કર્મશીલતા-ઉપસ્થિત : મિત્તલ પટેલ, મેઘા પાટકર, સુજાતા શાહ, સૂ કી આંગ સાંગ, એમિલીન પેન્કહર્સ્ટ અને અન્ય; અપેક્ષિત : ઇન્દિરા જયસિંહ, કમળાબહેન પટેલ, ગોદાવરી પરબેકર, ગૌરા દેવી, પંક્તિ જોગ, ભંવરી દેવી, રોઝા પાક્સં, વારિસ ડિરી, વિત્તી મહેલા, સિલ્વિયા પેન્કહર્સ્ટ, સુનીતા નારાયણ, સોની સોરી, સંપત પાલ અને અન્ય.
- ચન્દ્રયાન ૩ પ્રકલ્પ-ઉપસ્થિત : રિતુ કારિધાલ અને અન્ય; અપેક્ષિત રીમા ઘોષ, નિધી પોરવાલ, કલ્પના કાલાહસ્તી અને અન્ય.
- નારીવાદી ચળવળ-ઉપસ્થિત: ઇલા પાઠક, ઇલા ભટ્ટ, ઉર્વશી બુટાલિઆ, કમલા ભસિન, સિમોન દ બુવા અને અન્ય; અપેક્ષિત : કેટ મિલેટ, જર્મેન ગ્રીઅર, દેવકી જૈન, નિવેદિતા મેનન, બેટ્ટી ફીડાન, રોકયા શેખાવત હુસેન, વિભૂતિ પટેલ, સોનલ શુક્લ અને અન્ય.
- પત્રકારત્વ-ઉપસ્થિત : તવલીન સિંગ, મૃણાલ પાંડે, બરબા દત્ત, સ્મૃતિ શાહ, મધુ કિશ્વર અને અન્ય; અપેક્ષિત : ચિત્રા સુબ્રમણ્યમ, દેવયાની ચૌબળ, ભાષા સિંહ, લિસા હોર્વર્ડ, શીલા ભટ્ટ, હરિન્દર બાવેજા અને અન્ય.
- પ્રાઈમેટોલોજી-ઉપસ્થિત : જાણ નથી; અપેક્ષિત : જેન ગુડાલ, બિરુતે ગાલ્ડીકાસ અને ડાયના ફોર્સી
- બંધારણની રચના-ઉપસ્થિત : કમલા ચૌધરી, દુર્ગા દેશમુખ, રાજકુમારી અમૃતકૌર, રેણુકા રાય, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, સરોજિની નાયડુ, સુચેતા કૃપલાણી, હંસા મહેતા; અપેક્ષિત : બંધારણ સમિતિની અન્ય સાત મહિલાઓ.
- રાજકારણ-ઉપસ્થિત : આનંદીબહેન પટેલ, ઇન્દિરા ગાંધી, એન્જેલા મર્કેલ, બ્રિન્દા કરાત, માર્ગરેટ થેચર, મીરા કુમાર, સાધ્વી ઋતંભરા અને અન્ય; અપેક્ષિત : ઉમા ભારતી, ફૂલન દેવી, માયાવતી અને અન્ય.
- લેખન-ઉપસ્થિત : અનેક; અપેક્ષિત : એલેન ગ્લાસગો, એલિસ વૉકર, તોરુ દત્ત, બામા, મન્નુ ભંડારી, માયા એન્જેલૂ, શાંતાબાઈ કાંબળે, સરૂપ ધ્રુવ, સિલ્વિઆ પ્લાથ, હરિશ્ચન્દ્ર બહેનો અને અન્ય.
- લેખન(અનુવાદ)-ઉપસ્થિત : અરુણા જાડેજા, ઉમા રાંદેરિયા અને અન્ય; અપેક્ષિત: અંજની નરવાણે, કમલા સુબ્રમણ્યમ, કોન્સ્ટન્સ ગાર્નેટ, જયા મહેતા, પ્રતિભા મ. દવે, ફાન્ગ્વા મેલિસે, માયા પંડિત, રીટા કોઠારી અને અન્ય.

- વ્યંગચિત્રકલા-ઉપસ્થિત : મંજુલા સુબ્રમણ્યમ અને અન્ય; અપેક્ષિત : માયા કામથ, મીતા રૉય, રમ્યા શ્રીરામ, લિજા ડોનેલી અને અન્ય.
- સમાજશાસ્ત્ર-ઉપસ્થિત : ઈરાવતી કર્વે, કમલા ભસિન અને અન્ય; અપેક્ષિત : એલિનોર ઝિલિયટ, ગેઇલ ઓમ્વેટ, તારાબહેન પટેલ, નીરા દેસાઈ, નંદિની સુંદર અને અન્ય.
- રમતગમત ક્ષેત્ર મોટા પાયે આવરી લેવામાં આવ્યું છે. તેમાં સાક્ષી મલ્લિક અને દુતિ ચાંદ અપેક્ષિત છે.
- કોશના સ્વરૂપ અને અધિકરણના વિષયને ધ્યાનમાં લઈને કોશમાં અધિકરણની શબ્દસંખ્યા અથવા અધિકરણની લંબાઈ એ કોશ તરફ જોવાનો એક મહત્વનો માપદંડ છે. પ્રસ્તુત કોશમાં કેટલાંક અધિકરણોની શબ્દસંખ્યા પોતે જ એક ટિપ્પણી બની શકે. અહીં કેટલાંક ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

તરણવીર અનિષા શાહ ૩૨૦ જેટલા શબ્દો (દરેક નામ પછી રાઉન્ડ ફિગરમાં આપેલી શબ્દસંખ્યામાં શબ્દોમાં દસ શબ્દો વત્તા-ઓછા હોઈ શકે), અનુવાદક અરુણા જાડેજા ૬૮૦, માનવવંશ શાસ્ત્રી ઈરાવતી કર્વે ૪૦૦, લેખિકા કાજલ ઓઝા-વૈદ્ય ૨૪૦, અભિનેત્રી કંગના રણોત ૨૮૦, લેખિકા દુર્ગા ભાગવત ૩૬૦, સાધિકા મીરા અલ્ફાસા(શ્રી માતાજી) ૭૦૦, વેઇટલિફ્ટર મીરાબાઈ ચાનુ ૩૦૦, પર્યાવરણવિદ રાશેલ કાર્સન ૧૨૦, યોદ્ધા કેપ્ટન લક્ષ્મી સહેગલ ૩૬૦, કુસ્તીબાજ વિનેશ ફોગટ ૪૨૦, શ્રી મા આનંદમયી ૮૬૦, નારીવાદી ચિંતક સિમોન દ બુવા ૨૬૦, સાધ્વી ઋતંભરા ૨૭૦, ગાયિકાઓ સુધા દિવેટિયા ૫૪૦ અને સુનિધિ ચૌહાણ ૬૩૦, સંપાદક સ્મૃતિ શાહ ૬૨૦.

- નારીકોશ શબ્દ અતિવ્યાપક છે, મતે નારી એ વિષયમાં અનેક પ્રકારની સામગ્રીના સંચયનો નિર્દેશ કરે છે. અહીં માત્ર ટૂંકા ચરિત્રલેખો જ છે, એટલે ‘નારીચરિત્રકોશ’ નામાભિધાન સ્પષ્ટતાભર્યું બન્યું હોત. વળી, આ ગ્રંથોમાં આવરી લેવાયેલો સમયગાળો ૧૮૫૧થી અત્યાર સુધીનો છે એવી માહિતી પ્રસ્તાવનામાં છે, પણ તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પેટાશીર્ષક દ્વારા થાય તે ઉપયોગી બની શકે.
- નારીકોશના દરેક ખંડના મુખપૃષ્ઠ પર તેમાં સમાવિષ્ટ મહિલાઓનાં નખચિત્રોનું, આવરણના ત્રીજા ભાગ કરતાં ઓછો હિસ્સો વ્યાપતું, કોલાજ આકર્ષક અને સંચત છે. જોકે રંગના ઉપયોગમાં નારી એટલે ગુલાબી રંગ એવો જેન્ડર સ્ટિરિઓટાઇપ જણાય છે.
- નંદકુંવરબાનું ગોમંડળ પરિક્રમા પુસ્તક, ઉમા રાદેરિયાએ કરેલો મૂળસોતાં ઉખડેલાંના અંગ્રેજી અનુવાદ અને ઈલાબહેન પાઠક શહેર સુધરાઈની ચૂંટણી લડ્યાં હતાં જેવી માહિતી અપેક્ષિત છે.
- રાશેલ કાર્સનના સાયલન્ટ સ્પ્રિંગ પુસ્તકનો સ્વામી આનંદે ભાવાનુવાદ કર્યો હતો, સુનીતા દેશપાંડે(અને પુ. લ. દેશપાંડે) ‘આંખ મીંચી હજારો કે લાખોનું દાન આપતાં’, સૂ કી આંગ સાનના સમયમાં ‘મિલિટરી જનતા સરકાર’ હતી જેવી વિગતોની ચકાસણી જરૂરી બને છે.

- નારીકોશનું લખાણ સહજ, સરળ અને ભાવવાહી છે; એટલે સુધી કે તેમાં ક્વચિત્ પ્રશ્નાર્થ અને ઉદ્દગારચિહ્ન પણ આવી ગયાં છે.
- અધિકરણોના પ્રારંભમાં વૈવિધ્ય ડોકાતું રહે છે.
- ‘અપ્રતિમ અનુદાન’, ‘ચિરસ્મરણીય રહેશે’, ‘જે માટે આવતી પેઢીઓ તેમની ઋણી રહેશે’, ‘દુનિયામાંથી ચિરવિદાય લીધી’, ‘પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યાં’, ‘માતૃભૂમિની આઝાદી માટે થઈને કફન બાંધીને નીકળનાર શૂરવીર સ્ત્રીઓ’, જેવા ભાવપૂર્ણ શબ્દસમૂહો અનેક મળે છે.
- ‘લગભગ પાંચ-છ સંપાદનો’, ‘૧૭ જેટલાં પુસ્તકો’, ‘કુલ આડત્રીસ જેટલાં પુસ્તકો’, ‘લગભગ ૧૯૮૪માં’ ‘લગભગ પાંચેક’ જેવા અનેક પ્રયોગો વાંચવા મળે છે.
- ‘કારમો આઘાત’, ‘ખૂબ દુઃખી’, ‘કુમળી વયે લગ્ન’, ‘અત્યંત તેજસ્વી અભિનય’, ‘ઊંડી નિસબત’, ખૂબ, સતત, નિયમિત, પોતે/પોતાનું જેવાં ચીલાચાલુ વિશેષણો/ શબ્દપ્રયોગો વિપુલ છે.
- છાપાંઓ, ખાતાંઓ એવાં બહુવચન લખાયાં છે.
- ‘નાનાં નાનાં બાળકો માટે બાળમંદિર’, ‘મુલાકાતીઓ મુલાકાત માટે આવે છે, ‘નવો ચીલો ચાતર્યો હતો’ જેવા શબ્દસમૂહો મળી આવે છે.
- એવોડં મળેલ, કાર્ય કરેલ એવા પ્રયોગો અનેક વખત આવે છે.
- ‘કેનેડાનાં પ્રથમ મહિલા હિન્દુ મંત્રી’, ‘ભારતમાં મેનેજમેન્ટ શિક્ષણનાં ચેરપર્સન’, ‘વંદના toxic મુદ્દાને મહત્વનો માને છે’ જેવા શબ્દપ્રયોગો મળે છે.
- ‘માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી’ અને ‘વર્તમાન મેનેજિંગ તંત્રી શ્રી શ્રેયાંસ શાહ’ એવો માનવાચક પ્રયોગ સંભવતઃ આ બે જ વ્યક્તિઓ માટે થયો છે.
- માંડણીની એકસૂત્રતા, સર્વાંગી સઘનતા અને ભાષા-સંમાર્જન નારીકોશને વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવી શકે.
- ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’નું પ્રકાશન અને ગ્રંથસંપુટના નામાભિધાનમાં આવતો ‘કોશ’ શબ્દ એ બંનેમાં ગુણવત્તાનાં ઊંચાં ધોરણો અનુસ્યૂત છે.

અંતમાં ફરીથી પ્રવચનોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. રેનાનાબહેને કહ્યું હતું : ‘વિશ્વકોશ[સંસ્થા] ને ચાળીસ વર્ષ થયાં. હવે પછી ચાળીસ વર્ષે જ્યારે આ નારીકોશ[ફરીથી] બહાર પડશે ત્યારે કિરાણ બેઢી પહેલાં આઈ.પી.એસ, એવું નહીં હોય. બધાં ઓટોમેટિકલી ઇકવલ થઈ ગયાં હશે.’ જ્યોત્સ્નાબહેને કહ્યું હતું : ‘આ ત્રીજા ગ્રંથ પછી પણ જે ગ્રંથો આવશે તે ગ્રંથો સમાજમાં માર્ચ-સેટ બદલવા સક્ષમ થશે એ નિર્વિવાદ છે.’ દેવાંશીબહેને કહ્યું હતું : ‘આ કોશમાં જે નારીઓ છે તેમણે આપણને આપેલી મશાલ લઈને આપણે પેઢી દર પેઢી આગળ વધી શકીએ.’

નારીકોશ, ગ્રંથ ૧,૨,૩, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ડિસેમ્બર ૨૦૨૫, દરેક ભાગના રૂ. ૮૦૦/-

ઇન્ટેલેક્ટ્યુઅલ ઇમ્પોસ્ચર્સનું ફેશનેબલ નોનસેન્સ

હર્ષવદન ત્રિવેદી

(આ વિવાદને થોડાં વર્ષ થઈ ગયાં છે. થોડા વખત પહેલાં ફેસબુક પર કોઈએ તેનો ઉલ્લેખ કરીને એવું કહ્યું હતું કે આ વિવાદની ચર્ચા આજે પણ પ્રસ્તુત છે અને આજના અનેક વિદ્વાનોને તે લાગુ પડી શકે છે.)

વીસમી સદીના છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓમાં અમુક ફ્રેન્ચ ચિંતકોને ખ્યાતિ એટલી મળી હતી કે એ અગાઉ હોલિવૂડના કેટલાક કલાકારોને જ આવી લોકપ્રિયતા મળી હશે. જાક ટેરિદા, મિશેલ ફૂકો, જાં ફાસ્વા લ્યોતાર વગેરેને જેટલી લોકપ્રિયતા અમેરિકામાં મળી એટલી તેમને પોતાના દેશ ફ્રાન્સમાં પણ મળી ન હતી. (અસ્તિત્વવાદી ચિંતક જાં. પાઉલ સાત્રં આ લોકોની પહેલાંની પેઢીના ગણાય.)

૧૯૯૭ના જુલાઈમાં બ્રિટનની પ્રિન્સેસ ડાયનાનું પેરિસમાં માર્ગ અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયું હતું. એના કારણે પેરિસ જાહેર માધ્યમોમાં ચર્ચામાં આવ્યું. આ જ અરસામાં બે ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓ - અમેરિકન એલન સોકાલ(Alan Sokal) અને બેલ્જિયન જાં બ્રિકમો (Jean Bricmont)નું ફ્રેન્ચ ભાષામાં પુસ્તક Impostures intellectuelles (બૌદ્ધિક પાખંડીઓ) પ્રકાશિત થયું. (બ્રિટનમાં તે Intellectual Impostures અને અમેરિકામાં આ પુસ્તક Fashionable Nonsense શીર્ષકથી પ્રગટ થયું)

આ પુસ્તકમાં બંને લેખકોએ ફ્રેન્ચ ઉત્તરઆધુનિક ચિંતકોની ભાષા, તેમના વિગતદોષો વગેરેનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. આ બંને લેખકોને આ ઉત્તર આધુનિક ચિંતકો સામે મુખ્ય વાંધો એ છે કે તેમણે વિજ્ઞાન અને ગણિતની ટેકનિકલ પરિભાષાને સમજ્યા વિના જ તેમનો આડેઘડ ઉપયોગ કરીને વિચારોને વધારે ગૂંચવી માર્યા છે. આ ચિંતકોમાં જાક લાકાં, જુલ્યા ક્રિસ્તેવા, જાં બોદ્રિયા, લ્યુસ ઈરિગેરી, બ્રુનો લાતુર, પાઉલ વિરિલીયો તથા દલ્યુઝ અને ગ્વાતારી(Lacan, Kristeva, Baudrillard, Irigaray, Latour, Virilio, Deleuze and Guattari)નો સમાવેશ થાય છે.

દાખલા તરીકે મનોવિશ્લેષક ઝાક લાકાંએ માનવચિત્તને સમજાવવા માટે ગણિતના 'ટોપોલોજી'(Topology) અને 'ઇમેજનરી નંબર્સ'નો ઉપયોગ કર્યો હતો. લેખકો સાબિત કરે છે કે લાકાં જે ગણિત વાપરે છે તેને મનોવિજ્ઞાન સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, લાકાંએ પુરુષના અંગની વાત કરતી વખતે ગાણિતિક પરિભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેણે પુરુષની અંગની સરખામણી ઇમેજનરી નંબર(જેને સામાન્ય રીતે સંકેતમાં

i(iota) વડે દર્શાવવામાં આવે છે. સોકલ અને બ્રિકમોન્ટનો આક્ષેપ એવો છે કે આ માત્ર વાંચકને આંજી નાખવા માટેનું બૌદ્ધિક દેખાડો કે દંભ જ છે, કારણ કે લાકાં પોતે જ ગણિતના પાયાના સિદ્ધાંતો સમજતા નહોતા.

એવી જ રીતે ઉત્તર આધુનિક ચિંતક જાં બોદ્રિયાએ(Jean Baurillard) આધુનિક સમાજ અને યુદ્ધો વિશે વાત કરવા માટે ભૌતિકશાસ્ત્રના ‘નોન-યુક્લિડિયન ભૂમિતિ’ અને ‘કેઓસ થિયરી’(Chaos Theory) જેવા શબ્દો વાપર્યા હતા. લેખકો કહે છે કે બોદ્રિયા આ વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો ઉપયોગ એવી રીતે કરે છે જાણે તે કોઈ કવિતા લખતા હોય. તેઓ વિજ્ઞાનના ચોક્કસ નિયમોને સામાજિક ઘટનાઓ પર જબરદસ્તી થોપે છે, જે તાર્કિક રીતે અશક્ય છે. તેમનાં લખાણોમાં શબ્દોનો અર્થ શૂન્ય છે, પણ તે ગંભીર દેખાય છે.

સંકેતવિજ્ઞાની જુલ્યા કિસ્તેવાએ ભાષાના સિદ્ધાંતો સમજાવવા માટે ગણિતના ‘સેટ થિયરી’(Set Theory)નો આશરો લીધો હતો. લેખકો દર્શાવે છે કે કિસ્તેવાએ ગણિતના એવા પ્રમેયોનો ઉપયોગ કર્યો છે જેનો ઉપયોગ માત્ર અનંત સંખ્યાઓ માટે થાય છે અને તેને માનવીય ભાષા સાથે જોડી શકાય જ નહીં. સોકલ કહે છે કે કિસ્તેવાએ માત્ર એ સાબિત કરવા આ શબ્દો વાપર્યા કે તેમનું લખાણ ‘વૈજ્ઞાનિક’ છે.

જિલ દેલ્યુઝ(Gilles Deleuze) અને ફેલિક્સ ગાતારી(Félix Guattari) ફિલસૂફીમાં ‘કેલ્ક્યુલસ’(Calculus) અને ‘કવોન્ટમ ફિઝિક્સ’ની પરિભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો. લેખકોના મતે, આ ફિલસૂફો વિજ્ઞાનના એવા શબ્દો ફેંકે છે જે વાચકને મૂંઝવી નાખે. તેઓ વૈજ્ઞાનિક સત્યોને તોડી-મરોડીને રજૂ કરે છે જેથી તેમની ફિલસૂફી અભેદ લાગે.

લેખકોની દલીલ એવી છે કે "જો તમારે કોઈ માનવવિદ્યાને લગતી કોઈ વાત કરવી હોય, તો સાદી ભાષામાં કરો. ગણિત કે વિજ્ઞાનના એવા શબ્દોનો ઉપયોગ શા માટે કરવો જેનો તમને પોતાને પણ અર્થ ખબર નથી? આ માત્ર ‘બૌદ્ધિક છેતરપિંડી’(Intellectual Fraud) છે."

આ એલન સોકલ અને જાં બ્રિકમોએ એવું કહ્યું કે ઉપર જણાવેલા ફેન્ય ચિંતકો હકકીતમાં તો બૌદ્ધિક પાખંડીઓ છે અને તેમનું લેખન એ ફેશનેબલ નોનસેન્સ જ છે.

આ બંને લેખકોનો હેતુ તમામ વિદ્યાશાખાઓમાં પ્રવર્તતા તર્ક, બૌદ્ધિક નિષ્ઠા તથા પ્રમાણિકતાનાં ધોરણોનું જતન કરવાનો હતો. આ ઉત્તરઆધુનિક ચિંતકો વગદાર અને પ્રભાવશાળી છે. વિશ્વનાં બૌદ્ધિક કેન્દ્રોમાં તેમનું મોટું નામ છે. તેમ છતાંય આ લેખકો રાજાને “નાગો” કહેવા તત્પર છે. The king is naked. તેમના મતે ઉત્તરઆધુનિક ચિંતક જાં બોદ્રિયાના hyperspace with multiple refractivity જેવા ડોળધાલુ પ્રયોગો આનું એક ઉદાહરણ છે. આ ઉત્તર આધુનિક ચિંતકોનાં લખાણો સમજી શકાતાં નથી તેનું કારણ બીજું કંઈ નહીં, પણ તેનો કોઈ અર્થ જ થતો નથી કે તે વ્યર્થ “બકવાસ” કે “પ્રલાપ” છે તે છે.

તેમના આ વિધાન સામે ફાન્સનાં મોટાં અખબારો અને બુદ્ધિજીવીઓમાં વિવાદનો વંટોળ જાગ્યો. રોલાં બાર્ત અને દેરિદાની હરોળની અગ્રણી ચિંતક જુલ્યા કિસ્તેવાએ આને

ફાન્સના બુદ્ધિજીવીઓ વિરુદ્ધનું એક કાવતરું ગણાવ્યું. સમગ્ર વિવાદ "sokal affairs" તરીકે જાણીતો બન્યો.

૧૯૯૬માં એલન સોકાલે સાંસ્કૃતિક અધ્યયન(cultural studies)ના વિખ્યાત જર્નલ social textને એક લાંબો લેખ મોકલ્યો. જેનું શીર્ષક હતું "Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity." (આ લેખની લિંક - transgress_v2_noafterword.pdf (nyu.edu))

આ લેખમાં સોકાલે કેટલીક બનાવટી વૈજ્ઞાનિક ફોર્મ્યુલાઓ તેમજ દેરિદા, કિસ્તેવા જેવા ફેન્ચ ચિંતકોનાં લખાણોનાં અવતરણો મૂક્યાં. ક્વોન્ટમ ગ્રેવિટી, સિગ્મોઇડ ફંક્શન, અને નોન-લિનિયરિટી જેવા વિજ્ઞાનના ફેશનેબલ શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. આ ઉપરાંત, તેણે દલીલ કરી કે ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમો (જેમ કે ગુરુત્વાકર્ષણ) એ માત્ર સામાજિક અને ભાષિક રચના કે માન્યતા છે. આ ઉપરાંત, તેણે જર્નલના સંપાદકો જેમનાથી પ્રભાવિત હતા એવા પ્રખ્યાત ઉત્તર આધુનિક ફિલસૂફોનાં લખાણો ટાંક્યાં અને તેમની ખોટી પ્રશંસા કરી.

સોકાલે અહીં હકીકતે ઉત્તર આધુનિક ચિંતકોનાં લખાણોની પેરોડી કરી હતી. આ પેરોડીમાં ભૌતિક વિશ્વની વાસ્તવિકતા અને વિજ્ઞાનનાં ગૃહિતોને પડકારવામાં આવ્યાં હોય એવો ગંભીરતાપૂર્વક દેખાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધા જ ચિંતકો અમેરિકામાં સેલિબ્રિટી બની ચૂક્યા હતા. જર્નલના સંપાદકોએ લેખ સ્વીકારીને પ્રકાશિત પણ કર્યો. સોકાલે વિજ્ઞાનની ફોર્મ્યુલાનાં જે ગપ્પાં માર્યાં હતાં, તે તેમને સમજાયાં નહીં અને ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ઉત્તર-આધુનિકતા જેવા શબ્દોથી અંજાઈ જઈને તેને કોઈ ધીરગંભીર લેખ સમજી લીધો હતો. વળી, આ લેખ આ જર્નલના "science wars" નામના એક વિશેષાંકમાં પ્રગટ થયો હતો.

લેખ પ્રગટ થયો. સંપાદકો અને વિદ્વાન વાચકોને તેમાં કંઈ ખોટું જણાયું નહીં. પ્રકાશનનાં ત્રણ અઠવાડિયાં બાદ સોકાલે "Lingua Franca" નામના એક વિખ્યાત જર્નલમાં પોતાની આ hoax કે મજાકનો ખુલાસો કર્યો. તેણે કહ્યું કે, તેનો ઇરાદો ઉત્તર આધુનિક ફેન્ચ થિયરીના પુસ્તકર્તાઓની બૌદ્ધિક તુમાખી(intellectual arrogance) ને ખુલ્લો પાડવાનો હતો.

આમ સોકાલના આ ખુલાસા બાદ બૌદ્ધિકજગતમાં જાણે એક યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. આ વિવાદમાં બંને પક્ષોએ સામસામે કસીને દલીલો કરી અને આક્ષેપબાજી કરી. આ યુદ્ધમાં એક બાજુ સોકલ, રિચર્ડ ડોકિન્સ જેવા વિજ્ઞાનીઓ હતા. તેમની દલીલ એવી હતી કે 'સત્ય' એ તટસ્થ અને વાસ્તવિક હોય છે. બીજી તરફ ઉત્તર આધુનિક વિચારકો હતા. તેમની દલીલ એવી હતી કે વિજ્ઞાન પણ સંસ્કૃતિ, સત્તા અને રાજકારણનો એક ભાગ છે.

ફેન્ચ બૌદ્ધિકો અને 'સોશિયલ ટેક્સ્ટ'ના સંપાદકોએ પોતાના બચાવમાં સોકલ સામે છેતરપિંડી કરીને શૈક્ષણિક વિશ્વાસ તોડવાનો આક્ષેપ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, "એક વૈજ્ઞાનિકે જર્નલને ખોટું લખાણ મોકલીને 'બૌદ્ધિક તોફાન' મચાવ્યું છે. આ ઉપરાંત આ બૌદ્ધિકોએ

એમ કહ્યું કે ફિલસૂફો જ્યારે ‘ક્વોન્ટમ’ કે ‘રિલેટિવિટી’ જેવા શબ્દો વાપરે છે, ત્યારે તેઓ તેનો અર્થ વૈજ્ઞાનિક તરીકે નથી કરતા, પણ એક ‘રૂપક’ તરીકે કરે છે જેથી નવા વિચારો જન્મે. સોકલ એવું સાબિત કરવા માંગે છે કે વિજ્ઞાન એ જ એકમાત્ર સાચું જ્ઞાન છે, જે વૈજ્ઞાનિકોનો ‘અહંકાર’ દર્શાવે છે.

આની સામે સોકલે આ બચાવને ફગાવી દેતાં કહ્યું કે જો આ શબ્દો માત્ર ‘રૂપક’ જ હોય, તો તે એટલી જટિલ ભાષામાં શા માટે લખવામાં આવે છે? તેણે કહ્યું કે વિજ્ઞાન સામાજિક રીતે પ્રભાવિત હોઈ શકે, પણ વિજ્ઞાનનાં તથ્યો (દા. ત. પૃથ્વી ગોળ છે) એ સામાજિક મંતવ્યો નથી. કોઈ ફિલોસોફર વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે, તો તેને તે વિજ્ઞાનની પાયાની સમજ હોવી જ જોઈએ.

અમેરિકાનાં અખબારોએ પણ આ વિવાદમાં ઝુકાવી દીધું. ભારતની જેમ અમેરિકાનાં અખબારોમાં પણ બૌદ્ધિક-શૈક્ષણિક વિવાદોનો ઉલ્લેખ ઓછો થતો હોય છે, પણ આ એક અપવાદરૂપ ઘટના હતી પછી તો છાપાંઓ છદ્મ બૌદ્ધિકો(pseudo intellectuals) પર તૂટી પડ્યા.

ઘણાં અખબારોએ એવો આક્ષેપ કર્યો કે આ ચિંતકો(એટલે કે દેરિદા, ક્રિસ્તેવા વગેરે) તેમની બૌદ્ધિક નગ્નતા અથવા અજ્ઞાનને ઢાંકવા માટે કિલ્લેટ ભાષામાં પોતાના અર્ધદગ્ધ વિચારો રજૂ કરે છે. દુર્બોધતાના આવરણ હેઠળ તેઓ પોતાની નગ્નતાને ઢાંકે છે.

એકાદ અખબારે તો વિદ્યાર્થીઓને આવા ઠાલા વાણીવિલાસ અને શાબ્દિક આડંબરથી અંજાઈ જઈને તેમની પાછળ કોલેજજીવનનાં પોતાનાં મૂલ્યવાન વર્ષો ન વેડફવાની પણ સલાહ આપી હતી.

અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓના વિદ્વાનોએ આ વિવાદમાં ખાસ હસ્તક્ષેપ કર્યો નહીં કે કોઈ ખાસ પ્રતિક્રિયા આપી નહીં. દેરિદા વગેરે ફ્રેન્ચ ચિંતકોના અનુવાદો જોન હોપ્કિન્સ, હાર્વર્ડ, કેમ્બ્રિજ વગેરે યુનિવર્સિટીઓએ જ પ્રકાશિત કર્યાં હતા, આ વિવાદના કારણે આ અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કરનારી આ યુનિવર્સિટીઓ તેમજ તે અંગેની ભલામણ કરનારા અધ્યાપક - વિદ્વાનો જાણે કે છોભીલા પડ્યા હોય એવી છાપ પણ સર્જાઈ હતી. બીજી બાજુ, માક્સવાદી બૌદ્ધિકોએ સોકાલની જોરદાર તરફેણ કરીને તેને ટેકો આપ્યો હતો. ફ્રેન્ચ છાપાંઓમાં પણ તેના આકરા પડ્યા પડ્યા હતા.

આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં બંનેએ પોતાની સામે થયેલા આક્ષેપોનો જવાબ પણ આપ્યો છે.

સંદર્ભ :

1. Intellectual Impositions by Jean Bricmont, Alan Sokal Published by Profile Books, London, 2011.
2. French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States by Francois Cusset, University of Minnesota, USA, 2008.

‘કાંકરી’ – વૃત્તિ અને સંસ્કૃતિની ભીંસની વાર્તા

કેસર મકવાણા

‘કાંકરી’ અરવિંદભાઈ પંડ્યાની ‘પરબ’ – જાન્યુઆરી, ૨૦૨૫માં પ્રગટ થયેલી એક રસપ્રદ ટૂંકી વાર્તા છે. આ લેખકનું અન્ય કોઈ સર્જન આ પૂર્વે વાંચવામાં આવ્યું નથી એટલે લાગે છે કે આ કલમ નવી છે. પરંતુ આ વાર્તાનું વાચન-ભાવન કરતાં લેખકના પરિપક્વ લેખનની નીપજ હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. પ્રસ્તુત વાર્તાનું વસ્તુ સાવ અજાણ્યું નથી, પરંતુ વાર્તાનો ધ્વનિ નવો છે. વાર્તાની ભાષાભિવ્યક્તિ પણ સ્વસ્થ, સઘન અને રસપ્રદ છે. જોઈએ -

ઓફિસથી નીચી નજરે ચાલ્યા જતા દીપક પર કંઈક કાંકરી જેવું પડે છે. તેણે આજુબાજુ ને પછી ઉપર જોયું તો તેની બાજુના મકાનના બીજા માળની બારીમાં એક સ્ત્રી ઊભી હતી. જે દીપકની સામે હસતી હતી. દીપક એની ખાલી પોલી નજરમાં પેલીનું સ્મિત ભરીને ‘કોઈ જોઈ જાય તો? મારી કિંમત શી?’- ના ડરે રસ્તામાં આવતા પાનવાળા બચુના હાસ્યને શંકાથી જોતો, ભાતભાતના તર્ક-વિતર્ક ને પ્રશ્નો-જવાબો કરતો સીધો તેના ઘરે આવી ગયો. આ નાનકડા બનાવે દીપકમાં ઊથલપાથલ મચાવી દીધી. દીપકના મનમાં અનેક કાગડાઓ ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યા. એક બાજુ વાતમાં એવું કંઈ નથી કે તું આમ ફફડે છે ને બીજી બાજુ જો કોઈ જોઈ ગયું હશે તો? કોઈ આડુંઅવળું બોલે તો આપણી આબરૂનું શું? છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી કોઈને ક્યારેય કહેવાપણું થવા દીધું નથી. પૂછી જુઓ કોઈને પણ. ખુદ દીપકે ઘણી વાર કાનોકાન સાંભળ્યું છે કે ‘દીપકભાઈ એટલે કહેવું પડે! બહુ સીધા માણસ!’

જોકે પાંચ વર્ષ પહેલાં આ વાંઢા માણસને જગુભાઈએ મકાન આપ્યું છે, તે કંઈ વિચાર્યું નહિ હોય? આપણે બૈરાં આખો દિવસ ઘરે એકલાં હોઈએ; સાથે પાણી ભરવા નહિ દઈએ; કામવાળી રાખી લેતો હોય તો? પણ આવા વાંઢાને ત્યાં કામવાળીય કોણ હા પાડે? છે કાંઈ મેળ? બીક લાગે એવો તો છે. - આ બધું તેણે સાંભળ્યું હતું. ને હવે - ‘બાકી દીપકભાઈ જેવું માણસ ન થાય, બધાંનું એ જ કહેવું છે!’ જોકે એ બધા કાંઈ અમસ્તા નથી કહેતા! દીપકભાઈએ કદી ઊંચી આંખ કરી નથી. જોકે મકાન મળ્યા પહેલાં દીપકભાઈએ આ ગામમાં દોઢેક મહિનો ધર્મશાળામાં કાઢેલો. એ તો ધીરુભાઈએ એકાદ વર્ષમાં દીપકભાઈનાં લગ્ન થઈ જશે એમ કહીને જગુભાઈને રૂમ માટે મનાવી લીધેલા. ટૂંકમાં એક વાંઢા માણસની સમાજ અને સોસાયટીમાં જે ધારણા-અવધારણા હોય છે તે બધી જ દીપકભાઈએ વેઠી છે ને ઉપરથી ‘એકાદ વર્ષમાં તો દીપકભાઈનાં

લગ્ન થઈ જશે’ - એ વાતે સગાંવહાલાઓ નિષ્ક્રિય ને નિષ્ફળ રહ્યાં છે. એમ દીપકભાઈ આજે પાંત્રીસી વટાવી ચૂક્યા છે. ઊંચી આંખ કરીને ન જોઈને મોટી ભૂલ કરી હોય તેવું આજે દીપકને લાગવા માંડ્યું છે. અંગત જીવનના ભોગે દીપક કોરી આબરૂ કમાયો છે. આ બધું વિચારતાં દીપકનું મન ઉદાસ, નિરાશ અને ખારું થઈ જાય છે.

બીજે દિવસે ઓફિસથી ઘરે આવતાં ફરી પેલા ઘર પાસે દીપક પર કાંકરી જેવું કંઈક પડ્યું, દીપકે ઉપર જોયું, પેલી સ્ત્રી તેની સામે હસતી હતી પણ કોઈ જોઈ જશે તો? એ બીકે દીપક સીધો પોતાના ઘરે આવી ગયો ને પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવા માંડ્યો. તેનું આજનું અવલોકન ‘પોઝિટિવ’ રહ્યું. ભૂતકાળની એવી ઘણી ઘટનાઓમાં પોતે ચારિત્ર્યવાન ને આબરૂદાર હોવાના ડોળમાં ટ્રેન ચૂકી ગયો છે. એ બધું યાદ આવતાં, હજી મોડું નથી થયું એવી હૈયાધારણ સાથે આ વખતે સક્રિય થવાનું નક્કી કરે છે. બીજા દિવસે ઓફિસથી ઘરે આવતાં કાંકરીના ઇન્તઝાર સાથે એ ઘર પાસેથી દીપક પસાર થયો ને કાંકરી પડી. દીપકે ઉપર જોયું. પેલી સ્ત્રી હસી રહી હતી. દીપક પણ હસ્યો. પેલી સ્ત્રીએ હાથ વડે ઉપર આવવાનો ઇશારો કર્યો. દીપકનું હૃદય ઘબકારો ચૂકી ગયું. ના... ના. એમ ઉપર? કોઈ જોઈ જાય. મારી આબરૂ? મારી કિંમત? - દીપક ચાલતો થયો. પણ અંદરથી એને કોઈએ રોક્યો. આ બધો ખોટો ઠકારો રહેવા દે ને ચડી જા ઉપર. ફરી આવી તક નહિ મળે... ને દીપકે પાછા ફરી જોયું, પેલી સ્ત્રી હજી ત્યાં જ હતી. ફરીથી તે હસી ને હાથ વડે ઇશારત કરી ને દીપક સડસડાટ દાદરો ચડી ગયો.

આપણી વાર્તાસૃષ્ટિમાં મોટે ભાગે આવી નિર્ણયાત્મક પળે વાર્તા પૂરી થઈ જતી હોય છે. પરંતુ આ વાર્તા અહીંથી... પછી શું થયું? એ દિશામાં થોડી આગળ વધે છે ને નવા-ભાવ-પ્રદેશનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આ રીતે -

તે ઉપર પહોંચ્યો તો સામેના દરવાજે પેલી સ્ત્રી ઊભી હતી. તે દોડીને દીપકને વળગી પડી : ‘આવી ગયા! .. આવી ગયા...!’ દીપક ડઘાઈ ગયો. પેલી સ્ત્રી દીપકની ડોકે હાથ વીંટળીને ટીંગાઈ ગઈ હતી. ને તેણે જોરથી બોલીને તેનાં ભાઈ-ભાભીને બોલાવ્યાં. અંદરથી એક સ્ત્રી અને પુરુષ હાંફળાંફાંફળાં આવ્યાં ને તેમણે પેલી સ્ત્રીની ભીંસમાંથી દીપકને માંડ માંડ છોડાવ્યો.

‘માફ કરજો ભાઈ, તમને તકલીફ પડી!’ પેલો પુરુષ બોલ્યો : ‘આ મારી બહેન ઘણા વખતથી મેન્ટલી અપસેટ છે, ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છે. એ તેના પતિની રાહ...’ દીપક પૂરું સાંભળવા ઊભો ન રહ્યો. ઝપાટાબંધ દાદર ઊતરીને સીધો ઘેર પહોંચી ગયો. ઘરમાં આવીને તે અરીસા સામે ઊભો રહ્યો. તે પોતાને જોઈ રહ્યો. અણધાર્યાં બનાવથી ડઘાઈ ગયેલા દીપકનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. તેણે ઊંડા ઊંડા શ્વાસ લઈ છાતી ફુલાવી. તે વધુ ઊંડા શ્વાસ લેવા માંડ્યો ને એકાએક તેનાથી શ્વાસ મુકાઈ ગયો. એક અટ્ટહાસ્ય આખા ઘરમાં ઘૂમરીએ ચડ્યું... ને પછી નજરની ફેરફારડી! અચાનક બધું સૂમસામ થઈ ગયું. ધબ દઈને તે ખુરશી પર બેસી ગયો. એક સ્ત્રી રસ્તા પરથી પસાર થઈ રહી હતી. દીપકે એક કાંકરી ઉપાડી. ચાલી જતી પેલી સ્ત્રી પર તેણે તે ફેંકી. તે સ્ત્રીએ ઉપર જોયું. દીપક તેની સામે હસ્યો ને...

અહીં વાર્તા વિરમે છે. જોઈ શકાશે એક સરેરાસ સામાન્ય દેખાવવાળો દીપક સતત

સામાજિક દાબમાં જીવ્યો છે, જીવી રહ્યો છે. આ દાબમાં જ તેણે તેની સહજવૃત્તિને ઘણી દબાવી રાખી છે. જોકે આબરૂનો અંગળો ઓઢેલો દીપક છાને ખૂણે વૃત્તિની પજવણીથી પરેશાન છે, પરંતુ સમાજમાં એક વાર માન-મોભો ને આબરૂ મેળવ્યા પછી એના સકંજામાંથી છટકવું જેટલું દુષ્કર છે એટલું જ વૃત્તિના દાબમાંથી છૂટવું પણ દોઢલું છે. આખી વાર્તા આ દ્વંદ્વને યુગપદ આલેખે છે. દીપકનું એકલવાયું જીવન જોઈને પહેલી નજરે આપણને માનવીય વૃત્તિ ઉપર સામાજિકતા સરસાઈ ભોગવતી લાગે છે, પરંતુ સામાજિકતાનો આટલો દાબ છતાં આખરે તો વૃત્તિ જ વિજયી થઈ છે. કોઈને થશે કે અહીં તો સામાજિક સકંજામાં વૃત્તિનું દમન થયું છે ને એ વૃત્તિનાં વાહક પાત્રો પરાસ્ત થાય છે. પણ હકીકતે પાત્રો પરાસ્ત થયાં છે વૃત્તિની પ્રબળ પ્રવૃત્તિથી. યુનીલાલ મડિયાની ‘કમાઉ દીકરો’માં રાણા પાડાને જેમ જાતીય વૃત્તિની સક્રિયતા નહોતી ત્યાં સુધી એ એના પાલક લખુડાના વાર્યામાં હતો, પણ જ્યારથી એને એની વૃત્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે એ પછી તેને રોકવો કરુણતા નોતરે છે. એમ અહીં પણ દીપક પર કાંકરી નાંખવાવાળી પેલી સ્ત્રી પતિના જતા રહેવાથી ગાંડપણને વરી છે. કહો કે વૃત્તિની અસંતુષ્ટિનું જ એ પરિણામ છે. વાર્તાનાયક દીપક પણ વૃત્તિનો સતાવ્યો જરૂર છે, આમ છતાં એના પર તેનું નિયંત્રણ છે. કેમ કે તેને વિ-જાતીય વૃત્તિનો અનુમાનિત આભાસમાત્ર છે - અનુભવ નથી. જ્યારે પેલી સ્ત્રી તેને વળગી પડે છે ત્યારે તેને તેનો સક્રિય અનુભવ થાય છે. એ વૃત્તિ હવે પ્રબળપણે પ્રવૃત્ત થઈ ચૂકી છે. હવે તે તેના પર નિયંત્રણ રાખી શકતો નથી. એ વૃત્તિ તેના દિલ-દિમાગ પર હાવી થાય છે ને બધું રમણભમણ કરી નાખે છે. એ માનસિક સંતુલન ખોઈ બેસે છે. આખરે તે પેલી સ્ત્રીની દશાને વરે છે. એ પણ રસ્તા પર પસાર થતી સ્ત્રી પર કાંકરી ફેંકે છે. જાણે એક પાત્રની ક્રિયા બીજા પાત્રમાં સંક્રાંત થઈ રહી. કહો કે દીપક પેલી સ્ત્રીમાં વટલાઈ ગયો. ‘વટલાવા’ની આ પ્રક્રિયાથી આપણને ‘લોહીની સગાઈ’ની ‘અમૃતકાકીની મંગુમાં વટલાઈ જવાની’ ઘટના પણ યાદ આવે. જોકે બંનેમાં પાતળો ભેદ છે. અમૃતકાકીમાં લાગણીની પ્રચુરતા કારણભૂત હતી, જ્યારે દીપકમાં વૃત્તિની પ્રબળતા. આમ, આ વાર્તા મનોવિજ્ઞાનના સપ્રેસનના સિદ્ધાંતે - વૃત્તિના દમનથી પરાસ્ત થયેલાં પાત્રોની યાને વૃત્તિના વિજયની કથા બને છે.

બીજી રીતે આ વાર્તા પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના ઘર્ષણની કથા પણ છે. ડોળઘાલુ સમાજથી રસિત આપણી સંસ્કૃતિમાં કુંવારા-વાંઢા એકલા પુરુષ માટે કથાકથિત કેવા કેવા ‘ટેબૂઝ’ હોય છે? તેના જ કરુણ અંજામની જાણે આ વાર્તા છે. પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિ હાવી થાય ત્યારે આવી કરુણતા સર્જાય એ જેમ સાચું છે, તેમ સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકૃતિ હાવી થાય ત્યારે પણ વિકૃતિ સર્જાય એ પણ હકીકત છે. આ બેઉનો સુમેળ ને સંતુલન જાળવવા જ માનવસમાજમાં લગ્નવ્યવસ્થા છે. પણ એમાં પેલી સ્ત્રી ને દીપકભાઈ જેવા દાખલાઓનો પાર નથી. આવાં પાત્રો પછી કબીર કથિત દુહા જેમ - ‘દો પાટન કે બીચરે સાબૂત બચા ન કોઈ!’ - જેમ પિસાતાં હોય છે.

વાર્તામાંથી નિષ્પન્ન થતી ઉપરોક્ત વ્યંજનાઓ કે અર્થચ્છાયાઓ જેવી ઊંડી અને ઘેરી છે, તેવી જ વાર્તાની અભિવ્યક્તિ સાદી, સરળ ને રસપ્રદ છે. વાર્તાનાયક દીપકના ચરિત્રને ઉપસાવતી ભૂત-વર્તમાનની દશા-અવદશા માટેના આરણ-કારણની ગૂંથણીમાં વિગતપૂર્ણતા અને પારદર્શિતા જોવા મળે છે. વાર્તાનો આરંભ તો દીપક પર એક સ્ત્રીએ

‘કાંકરી’ ફેંકવા જેવી ‘રસિક’ ઘટનાથી થાય છે. પરંતુ ઘટનાને મિષે તુરત સામાજિક ડરનું પરિબળ પ્રવૃત્ત થાય છે. જે સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું ઘટક છે. લેખકે તેનું રસિક જ નહિ, મનોસામાજિક નિરૂપણ કર્યું છે. કાંકરીવાળા ઘરથી દીપકના ઘર વચ્ચે બચુ પાનવાળાની દુકાન આવે છે. પણ ‘બચુ કંઈક પૂછે તો?’ એ બીકે દીપકે પાન ખાવાની ઇચ્છા તોય બચુએ હાથ ઊંચો કર્યો ને હસ્યો. ભયથી પીડિત વ્યક્તિને બહું ભળતું જ ભાસે એ ન્યાયે દીપક બચુના હસવાને શંકાના દાયરામાં લે છે. પેલી સ્ત્રીના હસવાને પણ ‘અમસ્તી હસતી હશે’ કહી ટાળવા મથે છે, પણ ઘરે જઈને, ‘કેવું થયું આજે?’ એ ઘટનાને વિમાસવા લાગે છે. એમાંથી એની વર્તમાની સ્થિતિના ભૂતકાલીન આરણ-કારણ દીપકના ચિત્તમાં તાજાં થાય છે, ને વાચક તેનાથી અવગત થાય છે. વિ-ગત પાંચ વર્ષને વિલોકતાં તેનું મન ઉદાસ અને ખારું થઈ જાય છે. દીપક લોજમાં પૂરું જમીય શક્યો નહિ. આખી રાત તેને ઊંઘ ન આવી. વિચારોની કીડીઓ તેના મનને ચટકા ભરતી રહી.

બીજા દિવસે ઊઠીને ઉદાસી ખંખેરી, જાતને ઠમકોરી સ્વસ્થ થઈ ઓફિસ ગયો. પણ સાંજે પાછા ફરતી વખતે એ જ સ્થળે કાંકરીની ઘટનાનું પુરાવર્તન થાય છે. ફરી કોઈના જોઈ જવાની બીકે દીપક ઘરભેગો થાય છે. પરંતુ આજે આ પુનરાવર્તિત ઘટનાને અવલોકતાં એનામાં થોડો આત્મવિશ્વાસ જાગ્યો. અરીસાની સામે ઊભા રહીને તેણે તેની તંદુરસ્તીને પણ અવલોકી. ભૂતકાળમાં આવેલા આવા કેટલાક પ્રસંગોએ પોતે ચારિત્ર્યવાન હોવાના ડોળમાં રહી ગયો છે. એ બહું યાદ કરીને આ વખતે પોતે કંઈક કરવા - સક્રિય થવા મક્કમ થાય છે. ને હવે શું કરવું તે વિશે રાત્રે દીપક ઘણુંબહું ગોઠવતો રહ્યો. બીજે દિવસે ઓફિસે તેનું મન ચોંટ્યું નહિ. ક્યારે ઓફિસ છૂટે ને ક્યારે તે પેલાં મકાન પાસેથી.. ને ઓફિસ પૂરી થતાં જ સૌથી પહેલાં દીપક બહાર નીકળી ગયો. એક સ્ત્રી માટેનું આવું આકર્ષણ પહેલાં ક્યારેય એણે અનુભવ્યું નહોતું. ને એ પેલા મકાન પાસે પહોંચ્યો, પેલી કાંકરીવાળી ઘટના ઘટી, દીપકે ઊંચે જોયું... ને પછી જે થયું? - એ આપણે જાણીએ છીએ.

વાર્તાને એના મુકામે પહોંચાડતી વાર્તાકારની રજૂઆત આગળ નોંધ્યું તેમ વિગતપૂર્ણ, ક્રમિક અને પ્રવાહી છે. એમાંય ભાષા-પરિવેશનો વિનિયોગ પરિસ્થિતિને પુષ્ટ કરનારો ને પાત્રના મનોલોકને ઉજાગર કરનારો છે. ઘરથી ઓફિસ સુધીના સીમિત પરિવેશને વ્યંજનાત્મક સ્તરે વિનિયોજતી વાર્તાકારની શૈલી વસ્તુને વાર્તા સર્જી આપે છે. બે-ત્રણ દૃષ્ટાંતથી જ આ વિશેષને માણીએ. પહેલા દિવસે બનેલી કાંકરીની ઘટના પછી દીપક ઘરે આવ્યો. ખિસ્સામાંથી ચાવી કાઢીને તેણે તાળું ખોલ્યું ને દરવાજાને ધક્કો માર્યો. ત્યારે -

- ‘અંદરનું અકળાયેલું એકાંત તેની સામે ઘસી આવ્યું. એકાંતમાં તરતો તરતો તે અંદર પ્રવેશ્યો.’
- ‘અને ઓરડાનું મૌન સંકોચાવા લાગ્યું. મૌનની બીજી બાજુએ શબ્દો ટકોરા મારી રહ્યા હતા.’
- ‘ઘરમાં આવ્યો ને, પાણીમાં કંઈક ખાવાનું નાખીએ ને માછલીઓ તેના પર જેમ તરાપ મારે તેમ દીપકને વિચારોએ ઝડપી લીધો.’
- ‘ગાઢ અંધકારમાંથી અવાજ ઊભરતો હતો.’

➤ ‘ઢોંગી માણસ માળાના માણકા ગણીગણીને ઈશ્વરનાં નામ લે, તેમ તે એક એક પળને ગણતો હતો.’

ઉપરાંત - બીજે દિવસે ફરી કાંકરીનો બનાવ બન્યા પછી દીપક જે રીતે ઘરે આવ્યો, ઘરે આવીને અરીસા સામે ઊભા રહી સ્વ-સંવાદ કરે છે તે આખો પ્રસંગ કે વાર્તાન્ટે બનતી આણધારી ઘટનાથી ડઘાઈ ગયેલો દીપક ઘરે આવીને જે રીતે વર્તે છે તેનાં તાનસિક-માનસિક ક્રિયાકારીત્વનું નિરૂપણ ચિત્રાત્મક હોવા સાથે ‘કાંકરી’ના વિનિયોગથી પ્રતીકાત્મક બન્યું છે ને તેથી આસ્વાદ્ય છે. ટૂંકમાં એક સારા વાર્તાકાર પાસે હોવી જોઈતી તમામ સજ્જતા કે નિપુણતા આ વાર્તાકાર પાસે છે તેવું આ વાર્તાના આધારે કહી શકાય તેમ છે. એની પરિણતિથી જ આ વાર્તા પ્રવાહપતિત બન્યા વિના થોડી નવી દિશામાં આગળ વધે છે ને વિચલન સાધે છે.

હવે તો હું એવું માનું છું કે ભારતવર્ષના ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા હિંદી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી અને અંગ્રેજીને સ્થાન હોવું જોઈએ. આટલી ભાષાની સંખ્યાથી કોઈએ ડરી જવાનું કારણ નથી. ભાષા પદ્ધતિસર શીખવવામાં આવે અને બધા વિષયો અંગ્રેજીની જ મારફતે શીખવાનો ને વિચારવાનો બોજો આપણી ઉપર ન હોય તો ઉપલી ભાષાઓ શીખવામાં બોજો નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમાં અતિશય રસ રહેલો છે. વળી જે એક ભાષા ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શીખે છે તેને પછી બીજીનું જ્ઞાન સુલભ થઈ પડે છે. ખરું જોતાં તો હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત એક ભાષામાં ગણી શકાય. તેમ જ ફારસી ને અરબી એક ગણાય. ફારસી જોકે સંસ્કૃતને લગતી છે, ને અરબી હિબ્રુને લગતી છે, છતાં બન્ને ઈસ્લામના પ્રગટ થયા પછી ખેડાયેલી છે, તેથી બન્ને વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. ઉર્દૂને મેં અલગ ભાષા નથી ગણી, કેમ કે તેના વ્યાકરણનો સમાવેશ હિંદીમાં થાય છે. તેના શબ્દો તો ફારસી અને અરબી જ છે. ઊંચા પ્રકારનું ઉર્દૂ જાણનારને અરબી અને ફારસી જાણવું પડે છે, જેમ ઊંચા પ્રકારનું ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, મરાઠી જાણનારને સંસ્કૃત જાણવું આવશ્યક છે.

- ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ : મહાત્મા ગાંધી

અનિલ વ્યાસ

પ્રિય પરબ પરિવાર,

ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૬નો અંક શબ્દો અને ભાવોનું એક સમૃદ્ધ સાહિત્યિક ભાથું છે.

કવિતા, વાર્તા, સંસ્મરણ હોય કે સમીક્ષા યા નિબંધ.. પ્રત્યેક રચનામાં એક અલગ જ ઊંડાણ...

આ બધામાં મને સૌથી વધુ સ્પર્શી ગયેલી રચના બિંદુ ભટ્ટની ટૂંકી વાર્તા ‘વિદુષી’ જે, સ્ત્રીની આંતરિક ઓળખની યાત્રા છે.

પ્રો. અંશુમનના ઉપકારના ભાર નીચે દબાતી, અને એ જ ઉપકારને જીવનનો આધાર પણ માનતી માલવિકાના મનમાં સતત બે પ્રવાહ વહે છે; કૃતજ્ઞતા અને અકળામણ.

એક બાજુ, પ્રો. અંશુમનના માર્ગદર્શનથી મળેલી ઊંચાઈઓ છે — જ્ઞાન, પ્રતિભા, અને સમાજમાં સ્થાન. બીજી બાજુ, એ ઊંચાઈઓ પાછળ પોતાની જ ઓળખ ગુમાવવાની ભીતિ.

સ્વપ્રતિભા અને સૌંદર્યને સાબિત કરવાની અદૃશ્ય, પણ તીવ્ર ઝંખના વાર્તામાં ખૂબ સૂક્ષ્મ રીતે દેખાય છે. આ ઝંખના કોઈ સ્પર્ધા નથી — પણ “હું કોણ છું?” એ પ્રશ્નનો આંતરિક પ્રતિધ્વનિ છે.

“હીરો-વર્ણિપ”ના પટ કે સમજણ નીચે સમાજસેવા કરતી યુવતી જ્યારે પોતાની જ સફળતાના મંચ પર ઊભી થાય છે, ત્યારે એને સમજાય છે કે ઓળખ કોઈ બીજાના પ્રકાશથી મળતી નથી, ઓળખ તો ત્યારે મળે જ્યારે આપણે પોતાનો પ્રકાશ ઓળખીએ.

લેખિકાએ આ માનસિક સંવેદનાને એકદમ માવજતથી, એક માતા બાળકને જેમ હળવે હાથે ઝુલાવે એમ, માર્દવથી આલેખ્યું છે.

માલવિકાની યાત્રા સૌંદર્ય બોધ સહ સંબંધોના ભારમાંથી સ્વ-ઓળખના પ્રકાશ સુધીની યાત્રા છે.

આ યાત્રા જ વાર્તાનો સાચ, તેજ છે : શાંત, ઊંડું અને અત્યંત માનવીય.

પરબ વાંચકના મનમાં નવા પ્રશ્નો, નવો પ્રકાશ અને નવી સમજણ પણ પ્રગટાવે છે.

આભાર.

સાભાર-સ્વીકાર

● વાર્તાસંગ્રહો :

ચાલો પ્રેમથી જીવીએ : અમૃત વડિયા, શ્રી ગજાનન પુસ્તકાલય, સુરત, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૬૪, રૂ. ૨૨૫. ૪૬ પ્રેમવિષયક વાર્તાનો સંગ્રહ. • પ્રેમ ઝંખના : અમૃત વડિયા, શુભમ્ સાહિત્ય, સુરત, ૨૦૧૯ કાઉન. પૃ. ૯૬, રૂ. ૮૦. ૧૩ પ્રેમવિષયક વાર્તાઓ. • પ્રેમ તર્પણ : અમૃત વડિયા, શુભમ્ સાહિત્ય સુરત, ૨૦૧૯. કાઉન. પૃ. ૯૬, રૂ. ૮૦. ૨૦ પ્રેમવિષયક વાર્તાઓ. • પ્રેમનું પુનરાવર્તન : અમૃત વડિયા, શુભમ્ સાહિત્ય સુરત, ૨૦૧૯, કાઉન, પૃ. ૯૬, રૂ. ૮૦, ૨૦ પ્રેમવિષયક વાર્તાઓ. • પ્રેમ આરાધના : અમૃત વડિયા, શુભમ્ સાહિત્ય સુરત, ૨૦૧૯. કાઉન. પૃ. ૯૬, રૂ. ૮૦. ૧૮ પ્રેમવિષયક વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

● નવલકથા :

લયભંગ : કાલિન્દી પરીખ, ગોરધન પટેલ, વિવેકગામ પ્રકાશન, માંડવી(કચ્છ), ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૨, રૂ. ૧૮૦. કોરોનાવિષયક નવલકથા.

● જીવનકથા :

નસીમનામા : 'નસીમ નબીપુરી, રોયલ કાર્સ, એ-૧૨૧, પટેલ સુપર મારકેટ, ભરૂચ, ૨૦૨૧, ડે. પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૨૫૦. 'નસીમ' નબીપુરીની સ્મરણકથા.

● જીવનચરિત્ર :

ભેરુ, ગુરુ અને ગોકિયા : તેર કળાકારોનાં સંભારણાં - ગુલામમોહમ્મદ શેખ, ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, થાણા. ૨૦૨૫, ડબલ કાઉન. પૃ. ૨૫૨, રૂ. ૫૦૦.

● લેખસંગ્રહો :

ફેસબુકના ઓટલે : રમેશ તન્ના, રા. પોઝિટિવ મીડિયા પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૬૪, રૂ. ૭૫. ૨૭ વિચારછવાયા લેખો-પ્રસંગો-અનુભવોનો સંગ્રહ. • ફેસબુકનાં ભીંતપુષ્પો : રમેશ તન્ના, રા. પોઝિટિવ મીડિયા પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫. ડે. પૃ. ૬૪. રૂ. ૭૫. ૨૫ વિચારછવાયા લેખો-પ્રસંગો-અનુભવોનો સંગ્રહ. • ફેસબુકની શબ્દ-છાબડી : રમેશ તન્ના. રા. પોઝિટિવ મીડિયા પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૬૪, રૂ. ૭૫. ૪૧. વિચારછવાયા લેખો-પ્રસંગો-અનુભવોનો સંગ્રહ.

● સંશોધનગ્રંથ :

કબીર દાર્શનિક અને સમાજસુધારક : મૃગેશકુમાર ગોહેલ - હર્ષ એમ. ગોહેલ, ૨૦૨૬. ડે. પૃ. ૮૨, રૂ. ૯૦. કબીર વિશેનો ગ્રંથ.

● અનુવાદ :

મન, આત્મા, પૂર્વજન્મો અને જીવન : મૂળ લેખક : સુકેતુ અનુસર્જન : ડૉ. સરોજિની જિતેન્દ્ર. ઝેન ઓપ્સ, પૃ. ૧૬૪, રૂ. ૩૦૦.

परिषदपत्र

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

મનની મોજનીશી મણકો-૧૨

પ્રદાન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૧-૨-૨૦૨૬ના રોજ રાત્રે ૮-૦૦ વાગે મનની મોજનીશી મણકો-૧૨નો કાર્યક્રમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં આ મહિનામાં આવતા કવિઓ અને સાહિત્યકારોના જન્મદિન અને નિર્વાણદિન પ્રસંગે સ્મરણવંદના યોજાયો હતો. જેમાં આરતી મુનશી તથા શ્યામલ-સૌમિલ મુનશીએ કવિતાનું ગાન કર્યું હતું.

પાક્ષિકી

તા. ૧૪-૨-૨૦૨૬ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર રેના સુથારે એમની વાર્તા 'ડોકિયું'નું પઠન કર્યું હતું. તા. ૨૮-૨-૨૦૨૬ના રોજ વાર્તાકાર શ્રી પૂજા ત્રિવેદી રાવલે 'આરવ ૧.૦' એમની વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

બાળરંજન રંગારંગ સભા

શ્રીમતી રાધિકા શિરીષ પરીખ બાળકિશોર ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ આયોજિત તા. ૧૪-૨-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૪ થી ૬ દરમિયાન 'બાળરંજન રંગારંગ સભા' યોજાઈ હતી. આ સભામાં ડૉ. નટવર ગોહેલ, ડૉ. ધર્મેન્દ્ર પટેલ, ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય જેવાં સાહિત્યસર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. તા. ૨૮-૨-૨૦૨૬ના રોજ શનિવારે સાંજે ૪ થી ૬ દરમિયાન 'બાળરંજન રંગારંગ સભા' યોજાઈ હતી. આ સભામાં ડૉ. નટવર ગોહેલ, ડૉ. અવિનાશ પરીખ, ડૉ. ખ્યાતિ પુરોહિત જેવાં સાહિત્યસર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. આ કાર્યક્રમનું સંયોજન ડૉ. નટવર ગોહેલ અને ડૉ. અવિનાશ પરીખે કર્યું હતું. અને સંચાલન ડૉ. સ્નેહલ નિમાવતે કર્યું હતું.

શરદ વકીલ 'તુફાન' વ્યાખ્યામાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે શરદ વકીલ 'તુફાન' વ્યાખ્યામાળા તા. ૧૭-૨-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૪ કલાકે, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર સભાગૃહ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં યોજાઈ હતી. જેમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ સંજય મકવાણાએ સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. ચેતન શુક્લએ શરદ વકીલ 'તુફાન' વિશે વાત કરી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટી શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહ ચુડાસમાએ પ્રાંસગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે 'હાસ્ય, હાસ્યરસ અને હાસ્યરચના' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે સૌનો આભાર માન્યો હતો. કાર્યક્રમનું સંચાલન હાર્દિ ભટ્ટે કર્યું હતું.

ગાલિબનામા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને નાઈન ઈવેન્ટ અને ફ્લેમ સોસાયટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૭-૨-૨૦૨૬ના રોજ રાત્રે ૮-૦૦ કલાકે, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં મિર્ઝા ગાલિબ વિશે 'ગાલિબનામા' કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. જેમાં શાયરશ્રી શોભિત દેસાઈએ એક સાંજ 'ગાલિબનામા' કાર્યક્રમમાં અનેક ગઝલોનું પઠન અને ગાન કરીને મિર્ઝા ગાલિબને યાદ કરીને ભાવકોને ગાલિબમય કર્યા હતા.

રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ 'ભાષા અભ્યાસનાં પાસાં'

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ભાષાઓ અને સાહિત્ય વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિભાગ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૧-૨-૨૦૨૬ (વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ)ને શનિવારે સવારે ૯-૦૦થી સાંજે ૫-૦૦ સુધી ભાષા અભ્યાસનાં પાસાં વિષય પર રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનું આયોજન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના આદિવાસી સંશોધન ભવન સભાગૃહમાં યોજાયો હતો.

આ પરિસંવાદની ઉદ્ઘાટનબેઠક સવારે ૯-૩૦ કલાકે શરુ થઈ હતી. જેમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી સંજય મકવાણાએ સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી બળદેવ મોરીએ કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ ડૉ. હર્ષદ પટેલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ડૉ. અરવિંદ ભાંડારીએ 'ભાષાવ્યવસ્થા અને ભાષાવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો' વિશે બીજ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ અતિથિવિશેષ તરીકે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન કનુભાઈ વસાવાએ કર્યું હતું. બીજી બેઠક 'બોલીવિજ્ઞાનમાં પ્રદાન' વિશે ૧૧ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જેમાં ઊર્મિ દેસાઈએ 'ભારતી મોદીનું બોલીવિજ્ઞાનમાં પ્રદાન' વિશે, નિલોત્પલા ગાંધીએ 'યોગેન્દ્ર વ્યાસનું બોલીવિજ્ઞાનમાં પ્રદાન' વિશે અને પિકી પંડ્યાએ 'શાંતિભાઈ આચાર્યનું બોલીવિજ્ઞાનમાં પ્રદાન' વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આ બેઠકનું સંચાલન મહેશ જાદવે કર્યું હતું. તૃતીયબેઠક 'ભાષા અભ્યાસનાં પાસાં' વિશે બપોરે ૨-૦૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જેમાં નિલોત્પલા ગાંધીએ 'ગુજરાતી રૂપવ્યવસ્થા' વિશે, પિકી પંડ્યાએ 'ગુજરાતી પદવ્યવસ્થા' વિશે અને અરવિંદ ભાંડારીએ 'મનોભાષાવિજ્ઞાન' વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી ધ્વનિલ પારેખે કર્યું હતું. ચતુર્થ બેઠક સંશોધનપત્રની રજૂઆત અને સમાપન પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. જેમાં શોધપત્રની રજૂઆત થઈ હતી. પ્રતિભાવ આપવામાં આવ્યો હતો અને શ્રી સમીરભટ્ટે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ પરિસંવાદમાં ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ ભાગ લીધો હતો. શ્રી બળદેવભાઈ મોરીએ આભારવિધિ કરી હતી.

નાટ્યનાદ : અંતર્ગત 'મેજર એલ્યુમિનિયમ'

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આયોજિત ભરત યાજ્ઞિક થિયેટર થેરાપી, રાજકોટ પ્રસ્તુત પૂર્વીય બંગાળમાં વર્ષ ૧૯૪૦ના અરસામાં ઘટિત સત્યઘટના પર આધારિત ચરિત્રાત્મક નાટક 'મેજર એલ્યુમિનિયમ' નાટ્યનિર્માણ: સ્વ. રેણું યાજ્ઞિક - ડૉ. પ્રેમલ યાજ્ઞિક. નાટ્યલેખન-નિર્દેશન : ભરત યાજ્ઞિક તા. ૨૨-૨-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભજવાયું હતું. આ નાટકમાં નાટ્યરસિકો મોટી સંખ્યામાં જોડાયા હતા. ■

સાહિત્યવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

સદા સર્વદા કવિતા

પ્રદાન કોમ્પ્યુનિકેશન પ્રસ્તુત સદા સર્વદા કવિતા પર્વ-૧૧૩નો કાર્યક્રમ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં તા. ૧-૨-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે યોજાયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી અશરફ ડાહ્યાલા, મધુમતી મહેતા, મનોહર ત્રિવેદી, હરજીવન દાફડાએ કવિતાનું પઠન કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે સૌને આવકાર આપ્યો હતો અને સંકલન શ્રી વિરલ દેસાઈએ કર્યું હતું.

નંદિગ્રામમાં 'જૂઈ-મેળો' સંમેલન

સાહિત્યકાર અને સાધક કુન્દનિકાબહેન કાપડિયાના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે તા. ૧૦, ૧૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૬ના રોજ નંદિગ્રામમાં 'સ્વ. કુન્દનિકા કાપડિયા ભાવાંજલિ જૂઈ-મેળો' વિશ્વભારતી સંસ્થાન, અમદાવાદ આયોજિત થયો હતો. આ કાર્યક્રમમાં મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે શહેરોમાંથી ઉષા ઉપાધ્યાય સહિત ગુજરાતી ભાષાની ૪૦ નામાંકિત અને નવોદિત લેખિકાઓએ ઉપસ્થિત રહીને પોતાની મૌલિક કવિતા-વાર્તાનું પઠન કરી કુન્દનિકાબહેનને ભાવાંજલિ આપી હતી. કાર્યક્રમના પ્રારંભે સર્વશ્રી ડૉ. દર્શના ઓઝા, ડૉ. ઉવર્શી પંડ્યા, ડૉ. નિયતિ અંતાણી, ડૉ. વર્ષા પ્રજાપતિ અને ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે કુન્દનિકાબહેન કાપડિયાના સાહિત્ય વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતા.

'શબ્દસંપદા'

તા. ૧૫-૨-૨૦૨૬ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે, શાસન સમ્રાટ ભવન, ઓડિટોરિયમ હોલ, હઠીસિંગની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદમાં આદરણીય શ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી, હઠીસિંગ કેશરીસિંગ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા 'શબ્દસંપદા' કાર્યક્રમ અંતર્ગત જૈન સાહિત્ય સર્જક હેમરાજનો ગ્રંથ 'કલાવતી રાસ' વિશે પ્રીતિ પંચોલીએ અને પ્રીતિમલનો ગ્રંથ 'મૃગાંકુમાર પદ્માવતી રાસ' વિશે કીર્તિદા શાહે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવતના ૧૨૯મા જન્મદિન પ્રસંગે 'કવિસંમેલન'

તા. ૨૭-૨-૨૦૨૬, શુક્રવારે સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા સંપાદક, ક. લા. વિવેચક બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવતના ૧૨૯મા જન્મદિન પ્રસંગે કુમારચંદ્રકથી સન્માનિત કવિઓનું 'કવિસંમેલન' યોજાયું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભમાં કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીએ બચુભાઈ રાવતના જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. કવિસંમેલનમાં રામચન્દ્ર પટેલ, પ્રફુલ્લ રાવલ,

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, યોગેશ જોષી, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કિન' અને હર્ષદ ત્રિવેદીએ સ્વરચિત કવિતાનો પાઠ કર્યો હતો.

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ આયોજિત કાર્યક્રમો

તા. ૨૪-૧-૨૦૨૬ના રોજ ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રણેતા અને સંપાદક ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરની ૧૪મી પુણ્યસ્મૃતિએ પૂજ્ય શ્રીઅક્ષરવત્સલસ્વામીએ 'જીવનલક્ષ્યની શોધમાં' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ધીરુભાઈના જીવનમાં જોવા મળેલી ક્ષમતા, મમતા અને નમ્રતાને અનુલક્ષીને એમના પ્રેરક પ્રસંગોની વાત કરી હતી. તા. ૨૬-૧-૨૦૨૬ના રોજ શ્રી પૂર્ણિમાબહેન ભટ્ટે 'વિદેશવાસી ગુજરાતીઓ : આકાંક્ષાઓ, પડકારો અને સિદ્ધિઓ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૧૪-૨-૨૦૨૬ના રોજ શ્રી મનસુખભાઈ જે. મેદાણી પ્રેરિત સમાજ ઉત્કર્ષ એવોર્ડ શ્રી રતનબહેન રાતડિયાને તેમના સમાજ-ઉત્કર્ષના કાર્ય માટે એનાયત થયો. તા. ૨૧-૨-૨૦૨૬ના રોજ જાણીતા શિક્ષણવિદ શ્રી કંચનભાઈ પરીખની સ્મૃતિમાં 'માતૃભાષા દિવસે' શિક્ષણવિદ, ભાષાવિદ, માતૃભાષાને ચાહનારા શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર સાથે વિશિષ્ટ સંવાદનું આયોજન ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ગોઠવ્યું હતું જેમાં શ્રી મનસુખ સદ્ગાએ રતિલાલ બોરીસાગરને તેમના શિક્ષકજીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને અનુભવ અને પ્રાપ્તિરૂપે પ્રશ્નો કર્યા હતા. રતિલાલ બોરીસાગરે જીવનની અંતરંગ વાતો કરી હતી.

હસમુખ મઢીવાળા જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે વિમોચનવિધિ

તા. ૧૫-૨-૨૦૨૬ના રોજ સાંજે ૪.૪૫ કલાકે, કવિ ન્યાયાધીશ સ્વ. હસમુખ મઢીવાળા જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે વિમોચન વિધિનો કાર્યક્રમ જ્યૂબિલેશન બેંકવેટ ગ્રાઉન્ડફલોર, ગણેશ મેરિડિયન, અમદાવાદમાં યોજાયો હતો. જેમાં 'હસમુખનો છું હ' (જીવનગ્રાથા) લેખક, અભિલાષ મઢીવાળા - જાગૃતિ ત્રિવેદી, 'આશ્લેષ' (કાવ્યસંગ્રહ-પુન:મુદ્રણ) કવિ : હસમુખ મઢીવાળા, સંકલન અભિલાષ મઢીવાળા - જાગૃતિ ત્રિવેદી-અમી શાહ. 'ઉત્તરવાહિની નર્મદા પરિક્રમા'(એક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ) અને 'આનંદની અટારીએથી' (પ્રેરણાત્મક લેખમાળા) લે. અભિલાષ મઢીવાળા - આ ચાર પુસ્તકોનું વિમોચન શ્રી ભાગ્યેશ જહાના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ દ્વારા સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશની નવી સંવર્ધિત આવૃત્તિનું કામ ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓ, સાહિત્યકારો અને અન્યક્ષેત્રના વિદ્વાનોને આ સાથે નવા શબ્દો મોકલવા માટે અમે ટહેલ નાખીએ છીએ. હાલમાં સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશમાં ન હોય એવા નવા શબ્દો એના સંદર્ભ સહિત સંયોજક, કોશ કાર્યાલય, પ્રાણજીવન વિદ્યાર્થી ભવન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદને ૩૧ માર્ચ, ૨૦૨૬ સુધી મોકલવા વિનંતી. સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશની નવી આવૃત્તિના સંપાદક તરીકે ભાષાવિજ્ઞાની અરવિંદ ભાંડારી કાર્યરત છે. kosh@gujaratvidyapith.org ઉપર પણ મોકલી શકાશે. ગુજરાતી ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિ વધારવામાં આ અમૂલ્ય યોગદાન ગણાશે.

કુલસચિવ

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષ રૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદપ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીબમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલા મૂકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગ રૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER : GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME : BANK OF INDIA
BANK ADDRESS : ASHRAM ROAD BRANCH,
AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO. : 200220100004869
MICR CODE NO. : 380013006
IFSC NO. : BKID0002002
BRNCH CODE : 2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને જૂન, ૨૦૨૫થી મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન			
૧.	પિડીલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. (માળખાગત સુવિધા માટે દાન)	મુંબઈ	૧૫,૦૦,૦૦૦
૨.	અંબાલાલ હિંમતલાલ (પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ) હ. શ્રી અમિત અંબાલાલ	અમદાવાદ	૧૧,૦૦,૦૦૦
૩.	રાધિકા શિરીષ પરીખ ટ્રસ્ટ (બાળરંજન રંગારંગ સભાના કાર્યક્રમના ખર્ચ પેટે)	અમદાવાદ	૧,૫૯,૨૯૩
૪.	શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (પ્રકાશન માટે)	અમિયાપુર	૧,૨૫,૦૦૦
૫.	શ્રી હરેશ ધોળકિયા (પરબ પ્રકાશન પેટે)	ભુજ	૧,૦૦,૦૦૦
૬.	પ્રીતિ સેનગુપ્તા (પરબ પ્રકાશન માટે)	ન્યૂયોર્ક	૧,૦૦,૦૦૦
૭.	રોહિતભાઈ જી. બોડીવાલા	અમદાવાદ	૫૧,૦૦૦
૮.	પરિમલ રમણિકલાલ દલાલ (પરબ પ્રકાશન માટે)	અમદાવાદ	૫૧,૦૦૦
૯.	બીનાબહેન કાનાણી	થાણા	૨૫,૦૦૦
૧૦.	છેલભાઈ વ્યાસ	અમરેલી	૨૧,૦૦૦
૧૧.	શ્રી મોહનલાલ દવે જીવનપ્રકાશ પારિતોષિક વર્ષ ૨૦૨૫ માટે (હ. શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ મો. દવે.)	સુરેન્દ્રનગર	૧૫,૦૦૦
૧૨.	ભરત પ્રેમશંકર યાજ્ઞિક	રાજકોટ	૧૧,૧૧૧
૧૩.	પ્રીતિ અનુભાઈ શાહ	અમદાવાદ	૧૧,૦૦૦
૧૪.	બિનીત મોદી (પરબ અપીલ પેટે)	અમદાવાદ	૫,૧૧૧
૧૫.	શરીફા વીજળીવાળા (પરબ અપીલ પેટે)	સુરત	૭,૦૦૦
૧૬.	શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી મણકીવાળા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ (સાદું દાન)	અમદાવાદ	૫,૦૦૧
૧૭.	જોષી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ (પરબ અપીલ)	સુરત	૫,૦૦૦
૧૮.	ભરત એચ. દવે	જૂનાગઢ	૩,૦૦૦
૧૯.	નવીનચંદ્ર ધામેચા	રાજકોટ	૧,૧૦૦
૨૦.	હિતેન્દ્ર ટેલર	નવસારી	૧,૧૦૦
૨૧.	એક સાહિત્યપ્રેમી	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૨૨.	શ્રી અશોકકુમાર ઠક્કર (વિશ્વસોશિયલ મીડિયા કાર્યક્રમ અંગે)	અમદાવાદ	૫૪૦
૨૩.	મનસુખ સાવલા	જામનગર	૫૦૦
૨૪.	સોમચંદ્ર એલ. શાહ	જામનગર	૫૦૦
૨૫.	રૂપેશ વી. શાહ	જામનગર	૫૦૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જન્મદિવસ નિમિત્તે મળેલ દાન			
૧.	શ્રી સંતોષ બાલક્રિષ્ણા કરોડે	અમદાવાદ	૨,૫૦૦

નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

• જયપાલ થાનકી	જામનગર	• ઋતા અમિત નાણાવટી	અમદાવાદ
• તરંગ દેવેન્દ્ર ચૌધરી	મહેસાણા	• ચંદ્રશેખર હસમુખરાય પંડ્યા	વડોદરા
• કિશોર આર. ભટ્ટ	અમદાવાદ	• વાઘજીભાઈ લાખાભાઈ લુહાર	રાજકોટ
• મૌલિકકુમાર પ્રજાપતિ	ગાંધીનગર	• પ્રવીણ શનાભાઈ વાઘેલા	સબલપુર
• ચૈતાલી એન. ઠક્કર	ભુજ	• રાજેન્દ્ર બી. નાયક	પલસાણા
• ફાલ્ગુની વસાવા	અમદાવાદ	• સોનલ વી. એયર	અમદાવાદ
• સંધ્યાબહેન વિજયકુમાર ભટ્ટ	બગસરા	• દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય	વડોદરા
• વિજયભાઈ ચંદુભાઈ પારેખ	અમદાવાદ	• ડૉ. ઈસ્માઈલ મુસા ભાણા	જંબુસર
• કિરીટ બી. ત્રિવેદી	અમદાવાદ	• શ્રીમતી ધ્વનિ હાર્ય ઉપાધ્યાય	ગાંધીનગર
• રાજેન્દ્ર ડી. મહેતા	અમદાવાદ	• જયેશ રસિકલાલ ડેલીવાલા	અમદાવાદ
• ડૉ. વિનીત સી. પરીખ	અમદાવાદ	• જિજ્ઞેશ જાની	ભાવનગર
• જયશ્રી જિતેન્દ્ર ચૌધરી	બારડોલી	• પ્રિયંકા જોષી	અમદાવાદ
• ડૉ. હર્ષદ વી. કામદાર	અમદાવાદ	• સુખદેવસિંહ ટી. ગોહિલ	ધોરાજી
• કિશોર ડી. પ્રજાપતિ	બારડોલી	• રવીન જી. નાયક	વડોદરા
• હિતેશ એસ. વડાલિયા	જેતપુર	• કવરલ આર. નાયક	વડોદરા
• ભાવેશકુમાર પી. બાભણિયા	અમદાવાદ	• ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા	ભાવનગર
• રીટા બી. ભગોરા	સુઘડ	• ગીગાભાઈ વી. ભંમર	રાપર
• રીતુ આર. સોલંકી	છાલા	• મનીષકુમાર એચ. પરીખ	અમદાવાદ
• પીયૂષ ડી. આચાર્ય	અમદાવાદ	• ડૉ. રાઘવ એચ. ભરવાડ	ઓડ
• ડૉ. ભાગવ પી. ભટ્ટ	મોડાસા		

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

- પ્રસિદ્ધિસ્થાન : અમદાવાદ
- પ્રસિદ્ધિગાળો : માસિક
- પ્રકાશક-મુદ્રક : સમીર ભટ્ટ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- તંત્રી/સંપાદક : કિરીટ દૂધાત
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- માલિકી ધરાવનાર : (૧) મધુકર પારેખ (૨) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૩) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
કુલ થાપણના એક (૪) શ્રી પાવન બહેરી (૫) શ્રી રૂપલ મહેતા (૬) સંવેગ લાલભાઈ
ટકાથી વધારે રોકનાર
ભાગીદાર શેર
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં
નામ-સરનામાં

આ અંકના લેખકો

- Anil Vyas : Flat-૨, Hill Covert, ૯૫૩, Harrow Rd., WEMBLEY, Harrow RRZ — Email : anilnvyas@gmail.co.uk
- ડૉ. અલ્પા દીપક દેસાઈ : બી/૧૮, વૃંદાવન પાર્ક સોસાયટી, બ્રાઈટ સ્કુલ પાછળ, વી.આઈ.પી.રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૮. મો. ૯૮૨૫૯૩૧૦૦૨
- અંકિત ત્રિવેદી : ૭૦૧, સાઈંસનિધિ, ૭મો માળ, જી. બી. શાહ કોલેજ સામે, વાસાણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
- ઈતુભાઈ કુરુકુટિયા : વ્યાખ્યાતા ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. મો. ૯૭૧૪૬૪૦૧૫૬
- કેસર મકવાણા : એ-૪૦૨, હિમાલયા સ્કાઈઝ, ઈસ્કોન મેગાસિટી, ભાવનગર. મો. ૯૪૨૭૭ ૪૨૧૬૬
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. મો. ૯૪૨૭૯૭૪૬૫૬
- જયેશ ભટ્ટ : ૩૧, “સાઈં મંદિર”, બેંક કોલોની, બોર તળાવ પાસે, ભાવનગર-૫૨૧, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩ મો.નં. ૮૨૦૦૦૭૮૫૮૬
- જિગર જોષી : ૫૯, ગંગોત્રી પાર્ક, બી. ટી. સવાણી કિડની હોસ્પિટલ સામેનો વિસ્તાર, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫, મો. ૯૯૨૫૧૫૭૪૭૫
- ધ્વનિ ઉપાધ્યાય : ૩૮, આમ્રકુંજ સોસાયટી, સત્વનહાર્મની પાસે, જી.એન.એલ.યુ. મેટ્રો જંકશન પાસે, કોબા. ગાંધીનગર-૩૮૨૪૪૬. મો. ૯૪૨૮૯૩૦૨૦૬
- નગીન દવે : ૨૪૨, પુષ્કરધામ સોસાયટી, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. મો. ૬૩૫૨૧ ૫૫૮૪૯
- પૂર્વીએન.ઉપાધ્યાય : ફ્લેટ નં. A-૨૦૨, હેવલોક હોરીઝોન, ગુંજનપાર્ક મેઈનરોડ, પ્રેમ મંદિર પાછળ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ.
- બકુલેશ દેસાઈ : સી/૫૦૧ દયાળજી પાર્ક, અનાવિલ પેટ્રોલ પંપ પાસે, હની પાર્કરોડ, અડાજણ, સુરત-૯. મો. : ૯૭૨૭૭૫૭૯૨૩
- ભરત વિંજુડા : ‘રામકૃપા’, ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી-૩૬૪૫૧૫. મો. ૯૪૨૬૪૫૬૯૩૪
- ભીખેશ ભટ્ટ : બી/૫૨, શુભલક્ષ્મી ટાવર્સ, સંઘવી સ્કુલ સામે, વિજયનગર રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. મો. ૯૮૭૯૯૭૨૭૮૭
- મનોહર ત્રિવેદી : ‘પ્રણવ’, સૂર્યનગર, ઢસા(જંકશન)-૩૬૪૭૪૦. જિ. ભાવનગર. મો. ૯૩૨૭૭૩૯૦૬૮
- મિલિન્દ ગઢવી : ‘નીલકંઠ’, મંત્રી સોસાયટી, ઉના-૩૬૨૩૬૦. મો. ૯૯૨૫૩૦૪૬૯૯
- રમણીક અગ્રાવત : ૭, મુક્તાનંદ સોસાયટી, નર્મદાનગર, જિ. ભરૂચ-૩૬૨૦૧૫. મો. ૯૬૬૨૦૫૮૨૪૩.

- રમેશ ર. દવે : 'વૈશાખ', ૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૪૦૧૨૪
- રાજન્ ભટ્ટ 'મીના' : ૯-બી, 'ધર' રાજદીપ ચેમ્બર્સ, ખારવા સ્ટ્રીટ, નાનપુરા, સુરત : ૩૯૫૦૦૧.
મો. ૯૦૯૯૯૪૬૦૪૨
- રેના સુથાર : ૩, રાજવી, બંગલો, સોબો પાસે, કોંસ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૭.
મો. ૯૬૨૪૫૩૩૬૩૩
- લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭.
મો. ૯૮૭૯૭૫૦૪૫૦
- શૈલજા પટેલ : ૦૯, સેટેલાઈટ સોસાયટી, સુંદરવન સામે, સરકાર જ્વેલર્સ પાસે, સેટેલાઈટ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.. મો. ૭૦૧૬૧૧૮૭૨૭
- શૈલેશ પારેખ : 'પારિતોષ', કૃષ્ણ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
મો. ૯૮૯૮૯૮૧૯૪૩.
- શ્રુતિ ગજ્જર : એ/૫૦૨, દેવ ઓરમ એક્સોટિકા પાછળ, આર્યન સિટી પાછળ, વંદેમાતરમ્ ચાર
રસ્તા, રાણિપ, અમદાવાદ-૩૮૨૭૮૧. મો. ૯૭૧૪૮૫૮૯૦૫
- સંજય સ્વાતિ ભાવે : ૧૪૩, પારસકુંજ સોસાયટી વિભાગ ૩, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો. ૯૮૭૯૭૩૧૫૫૧. sanjaysbhave@yahoo.com
- સંજુ વાળા : એ-૭૭, આલાપ એવન્યુ, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
મો. ૯૮૨૫૫૫૨૭૮૧ sanjoo.vala@gmail.com
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા' એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ,
અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર. મો. ૯૭૨૩૫૫૫૯૮૪
- હર્ષવદન ત્રિવેદી : સી/૪૦૧, સમર્પણ ટાવર્સ, ૧૩૨, ફૂટ રિંગ રોડ, અંકુર, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩., મો. ૯૮૭૯૩૫૬૪૦૫

અવસાનની ઘોર રાત્રિ નજીક આવી. આ વખતે મારા કાકાશ્રી રાજકોટમાં હતા. મને કંઈક એવું સ્મરણ છે કે પિતાશ્રીની માંદગી વધતી જાય છે એવા સમાચાર મળવાથી જ તેઓ આવેલા. બન્ને ભાઈઓની વચ્ચે ગાઢ પ્રેમભાવ વર્તાતો હતો. કાકાશ્રી આખો દિવસ પિતાશ્રીના બિછાનાની પાસે જ બેસી રહે અને અમને બધાને સૂવાની રજા આપી પોતે પિતાશ્રીના બિછાનાની પાસે સૂએ. કોઈને એવું તો હતું જ નહીં કે આ રાત્રિ આખરની નીવડશે. ભય તો સદાય રહ્યા કરતો હતો. રાતના સાડાઠસ કે અગિયાર થયા હશે. હું પગચંપી કરી રહ્યો હતો. કાકાશ્રીએ મને કહ્યું, 'તું જા, હવે હું બેસીશ.' હું રાજી થયો ને સીધો શયનગૃહમાં ગયો. સ્ત્રી તો બિચારી ભરઊંઘમાં હતી. પણ હું શાનો સૂવા દઉં? મેં જગાડી. પાંચસાત મિનિટ થઈ હશે. તેટલામાં જે નોકરને વિશે હું લખી ગયો તેણે કમાડ ઠોક્યું. મને ફાળ પડી. હું ચમક્યો. 'ઊંક, બાપુ બહુ બીમાર છે,' એમ નોકરે કહ્યું. બહુ બીમાર તો હતા જ એ હું જાણતો હતો, એટલે અહીં 'બહુ બીમાર'નો વિશેષ અર્થ હું સમજી ગયો. બિછાનામાંથી એકદમ ફૂટી પડ્યો.

'શું છે કહે તો ખરો?'

'બાપુ ગુજરી ગયા!' જવાબ મળ્યો.

- 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' : મહુતામા ગાંધી

માતૃભાષા ગુજરાતીનું ગૌરવગાન હવે ઑનલાઇન પર ઉપલબ્ધ

- ◆ ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ એકમાત્ર સચિત્ર વિશ્વકોશ (એન્સાઇક્લોપીડિયા)
- ◆ એક હજાર પૃષ્ઠનો એક એવા છઠ્ઠીસ ગ્રંથોમાં આવેલા ૨૪,૦૦૦થી વધુ લેખો <https://gujarativishwakosh.org> પર જોઈ શકાશે. છેલ્લા ત્રીસ દિવસમાં પાંચલ લાખ સુડતાલીસ હજારથી વધુ લોકો દ્વારા લેવાતી મુલાકાત
- ◆ ૪૫ લાખથી વધુ શબ્દો ધરાવતો ઑનલાઇન શબ્દકોશ ગુજરાતી લેક્સિકન <https://gujaratilexicon.com> પર જોઈ શકાશે. જેની દર મહિને દોઢ લાખથી વધુ લોકો દ્વારા લેવાતી મુલાકાત
- ◆ ‘વિશ્વકોશ તમારે આંગણે’ દ્વારા રોજેરોજ વૉટ્સએપ ઉપર પ્રસ્તુત થતી માહિતીપ્રદ અને વિચારપ્રેરક સામગ્રી
- ◆ વિશ્વની ગતિવિધિ આલેખતું સામયિક ‘વિશ્વવિહાર’ – ઓડિયો મેગેઝિન રૂપે ઉપલબ્ધ જેના મૂલ્યવાન લેખો ચૂટ્યૂબ ઉપર સાંભળી શકાશે.
- ◆ વિશ્વકોશમાં યોજાતાં અનેકવિધ પ્રવચનો ચૂટ્યૂબ ઉપર પ્રાપ્ત
- ◆ દર રવિવારે સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે બાળકોને ગમતી બાળવાર્તા અને બાળગીતની રજૂઆત
- ◆ વિશ્વકોશ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ ૩૫ મૂલ્યવાન પુસ્તકો ઈ-બુક્સ રીતે પ્રાપ્ત
- ◆ આગામી એપ્રિલ માસથી ‘મારી બારીએથી વિશ્વ’ નામના પોડકાસ્ટ દ્વારા મહત્ત્વની વ્યક્તિઓ સાથે રસપ્રદ સંવાદ

Gujarat Vishvakosh Trust

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

9898042699

Gujarat Vishvakosh

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશ પાર્કની બાજુમાં, ળંધુ સમાજ સોસાયટીની સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

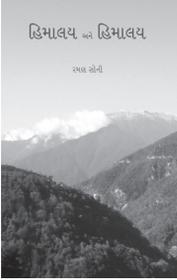
ગુર્જરનું પુરસ્કૃત સાહિત્ય

વિવેચન અને સંદર્ભ-સાહિત્ય

નિરીક્ષા	ઉમાશંકર જોશી	90
ભાવચર્યા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	170
ભાવરેખા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	100
નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ	દર્શના ધોળકિયા	300
સંતવાણી, લોકગીત અને લોકકથા	હસુ યાજ્ઞિક	320
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ	દલપત ચૌહાણ	170
વિવેચનની વાટે	અરુણિકા મનોજ દરુ	160
રંગવિમર્શ	ભરત દવે	250
સમયને સથવાર: ગુજરાત	કુન્દનલાલ ધોળકિયા	300
વિત્ત-પર્વ [ગુજરાતની આર્થિક વિકાસયાત્રા]	રોહિત શુક્લ	135
સાગર-પર્વ [ગુજરાતમાં બંદરવિકાસ અને મત્સ્યોદ્યોગ]	ગૌરાંગ વૈદ્ય	70

પ્રવાસ-સાહિત્ય

દો કદમ હમ ભી ચલે (પુરસ્કૃત)	મહેબૂબ દેસાઈ	85
હિમાલય અને હિમાલય (પુરસ્કૃત)	રમણ સોની	200
પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા (પુરસ્કૃત)	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	350
યુરોપની અટારીએથી (પુરસ્કૃત)	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	220
અમેરિકા આવજે (પુરસ્કૃત)	ભગવતીકુમાર શર્મા	200
યુરોપમાં હરતાંફરતાં (પુરસ્કૃત)	પ્રતીક્ષા થાનકી	180
ઊર્મિઓના દેશમાં, વાદળના વેશમાં (પુરસ્કૃત)	રજની વ્યાસ	30
અંધારખંડની આરપાર (પુરસ્કૃત)	અરુણાબહેન ચોકસી	150
ઉત્તરાખંડ (પુરસ્કૃત)	ચંદ્રશંકર ઠાકોર	100
ઇલાયઝા ટુ (પુરસ્કૃત)	ચંદ્રવદન મહેતા	33
અમારો શેખનો પાડો (પુરસ્કૃત)	ચંદ્રકાન્ત કડિયા	160

ગુર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગુર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001 મો. : 9227055777
9662275777 E-mail: goorjar@yahoo.com Website : www.gurjarbooks.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102 લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે,
પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340
E-mail: gurjarprakashan@gmail.com

રનાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

પ્રેરણાત્મક નિબંધો

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આત્મઘડતરનો ઓટોગ્રાફ (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૨૩૫.૦૦
સંકલ્પનો એર-વે (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૨૩૫.૦૦
પ્રગતિનો રન-વે (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૨૩૦.૦૦
કર્તવ્યનો કાર્ડિયોગ્રામ (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૨૩૫.૦૦
ચિંતનજ્યોતિ (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૧૮૫.૦૦
ચિંતનલોક (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૧૭૦.૦૦
ધર્મનો ગેટ-વે (પ્રેરણાત્મક લેખો)	૨૫૦.૦૦
તમે જ તમારા ભાગ્યવિધાતા (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૭૦.૦૦
અંતઃકરણની એન્જિયોગ્રાફી (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૪૫.૦૦
જીવનપંથની પેથોલોજી (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૪૫.૦૦
સંસારની ફોટોગ્રાફી (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૪૫.૦૦
ઇન્સાનિયતના યાત્રી કેવી રીતે બનશો ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૧૫.૦૦
પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે વિકસાવશો ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૧૫.૦૦
જીવનઘડતર કેવી રીતે કરશો ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૨૦.૦૦
યૌવનની દીવાદાંડી (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૮૫.૦૦
દૃષ્ટાંત પરબ (પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ)	૨૦૦.૦૦
પડકારોને પહોંચી વળવું છે ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૬૫.૦૦
કોણે કહ્યું તમે કમજોર છો ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૬૫.૦૦
જિંદગીને જીતવી છે ? (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૬૦.૦૦
જાગો ફિર એક બાર (જીવનઘડતરલક્ષી લેખો)	૧૮૦.૦૦

ડૉ.મોહનભાઈ પંચાલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અવતરણ-મધુ (સુવિચાર-સંચય)	૨૫૦.૦૦
વિચારદર્શન (સુવિચારો)	૭૫.૦૦
WORDS OF WISDOM (સુવિચારો)	૭૫.૦૦
સ્વયંસિદ્ધિ (જીવન ઘડતર વિષયક લેખો)	૧૦૦.૦૦
સુધીર દેસાઈ	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મબલખ સુગંધ	૧૨૦.૦૦
મબલખ કિનારે	૮૫.૦૦
મબલખ વૈભવ	૮૦.૦૦
મબલખ ખજાનો	૮૦.૦૦
મબલખની સાથે સાથે	૧૦૦.૦૦
મબલખ આનંદ	૮૫.૦૦
માવજી કે. સાવલા	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
દિલનો એકતારો	૧૫૦.૦૦
ફૂટપાથી બોધબોતેરા	૫૦.૦૦
ગીતાંજલિ : દિવ્ય સંવાદનું સૂરીલું સ્તોત્ર	૧૧૫.૦૦
ડૉ.બી.એચ.સોમૈયા	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનોકંપનો	૮૦.૦૦
પ્રેરક વિશિષ્ટ વ્યક્તિચિત્રો	૧૦૫.૦૦
માનવ મન	૫૫.૦૦
મનની અનંત શક્તિઓ	૨૫.૦૦
મેમરી પાવર	૬૦.૦૦
સફળતાનું મનોવિજ્ઞાન	૧૪૦.૦૦
જીવનવિજ્ઞાન	૮૫.૦૦
માઈન્ડ પાવર	૧૧૦.૦૦
માઈટ માઈન્ડ	૮૦.૦૦
સાંપ્રત શિક્ષણ ચિંતન	૮૫.૦૦

છેલ્લા પંદર વર્ષથી સતત અને અવિરત રીતે આગળ વધતી અમારી ઈ-પ્રકાશનની સફરમાં, અમે અનેક મહત્વપૂર્ણ અને મૂલ્યવાન શ્રેણી-સંપાદનો વિનામૂલ્યે ઉપલબ્ધ કરાવી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

‘સમગ્રમાંથી સઘન’ – વિવેચનશ્રેણી

શ્રેણી સંપાદક : રમણ સોની

આ શ્રેણી વિશે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ સર્જનાત્મક કૃતિઓના સ્વરૂપવાર, ઐતિહાસિક ક્રમે તેમજ સર્જકકેન્દ્રી અનેકવિધ સંચયો-સંપાદનો થતા રહ્યાં છે, પરંતુ કોઈ વિવેચકવિશેષના સર્વ પુસ્તકો અને લેખોમાંથી પસંદગીપૂર્વક તારવીને એ વિવેચકના વિવેચનકાર્યનું એક અર્કરૂપ, સઘન અને સમગ્ર ચિત્ર ઉપસાવવાના પ્રયત્નો જવલ્લે જ થયા છે. આવાં સંપાદનો અભ્યાસીઓ, સંશોધકો અને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનસામગ્રી સરળતાથી હાથવગી કરાવવામાં પણ ઉપયોગી થાય, એ એનો આનુષંગિક લાભ છે. આ વિચારથી પ્રેરાઈ, ‘એકત્ર’ના ઉપક્રમે અમે ‘સમગ્રમાંથી સઘન – વિવેચનશ્રેણી’નો પ્રકલ્પ આરંભ્યો છે. આ રીતે વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના મહત્ત્વના વિવેચકોને આવરી લેતાં અધ્યયનનિષ્ઠ સંપાદનો, જેમજેન તૈયાર થતાં જશે એમએમ એકત્રની વેબસાઇટ પર મુકાતાં જશે અને એકત્રના ઈ-ગ્રંથાલયમાં સમાવિષ્ટ થશે.

અત્યાર સુધીમાં થયેલાં સંપાદનો:

	વિવેચક	સંપાદક
૧.	નવલરામ પંડ્યા	રમણ સોની
૨.	મણિલાલ દિવેદી	અનંત રાઠોડ
૩.	રમણભાઈ નીલકંઠ	સંધ્યા ભટ્ટ
૪.	રા. વિ. પાઠક	કીર્તિદા શાહ
૫.	રામપ્રસાદ બક્ષી	અજય રાવલ
૬.	વિન્ધનાથ ભટ્ટ	પ્રવીણ કુકડિયા
૭.	સુન્દરમ્	કેસર મકવાણા
૮.	ઉમાશંકર જોશી	મણિલાલ હ. પટેલ
૯.	અનંતરાય રાવળ	દર્શના ધોળકિયા
૧૦.	ભોગીલાલ સાંડેસરા	કીર્તિદા શાહ
૧૧.	ચુનીલાલ મડિયા	મણિલાલ હ. પટેલ
૧૨.	જયન્ત કોઠરી	રમણ સોની
૧૩.	પ્રમોદકુમાર પટેલ	રમણ સોની
૧૪.	લાભશંકર પુરોહિત	પ્રવીણ કુકડિયા
૧૫.	ભોળાભાઈ પટેલ	રમણ સોની
૧૬.	શિરીષ પંચાલ	પ્રવીણ કુકડિયા
૧૭.	નીતિન મહેતા	સેજલ શાહ
૧૮.	રમણ સોની	પ્રવીણ કુકડિયા

નરસિંહરાવ દિવેદિયા, બ. ક. ઠાકોર, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા વગેરે વિવેચકો હવે પછી. આ તમામ સંપાદનો એકત્રની વેબસાઇટ પર આપ વિનામૂલ્યે વાંચી શકો છો.

Visit us at : <https://www.ekatrafoundation.org>

**GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLET ની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ. ના અભ્યાસક્રમ માટે**

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી•સંદર્ભસંકેત•ભારતીય નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા•સંજ્ઞાસંયોગ•કૃતિસમીપે,
સર્જકસમીપે•કૃતિભાષ્ય

સંશોધન

જયંત ગાડીતનું કથાસાહિત્ય•ચાર નવલકથાકારો
કળાકારનો ઇતિહાસબોધ•આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા•મારી હકીકત•સંનિધાન (એક થી ત્રણ)
વિવેચનના વિવિધ અભિગમો•રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ
હિમાંશી શેલતનો વાર્તાલોક•મોહન પરમાર અધ્યયન ગ્રંથ- ૧
(નવલિકા)•કાફકા અને મેટામોર્ફોસીસ

સઘન સ્વાધ્યાય શ્રેણી

ટાગોરની વાર્તાકળા•મંટોની વાર્તાકળા•વળામણા•મારી હકીકત•
સત્યના પ્રયોગો•તમસ•ગોરા•બદલાતી ક્ષિતિજ•શર્વિલક•સિદ્ધાર્થ•
સંસ્કાર•વેસ્ટલેન્ડ

ફિલ્મ આસ્વાદ શ્રેણી

મિર્યમસાલા•ચારુલતા

105, નંદન કોમ્પ્લેક્ષ,
મીઠાખળી ગામ, રેલ્વે ફાટક સામે, અમદાવાદ - 380006

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્રવણ કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

કાવ્યસંચય :

૧. હસ્તરેખાનાં વમળ (૧૯૮૮)	રત્નાદે પ્રકાશન	૧૧/-
૨. કલમથી કાગળ સુધી (૨૦૦૪)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૩. વિદેશવટો (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. બત્રીસ કોઠા વાવ (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૫. અછાંદોત્સવ (૨૦૧૩)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૨૫૦/-
૬. ચક્રવ્યૂહ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૩૫૦/-
૭. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (૨૦૧૬)	બુકપબ	૩૫૦/-
૮. ન્યૂયૉર્ક નામે નગર (૨૦૧૭)	બુકપબ	૨૫૦/-
૯. ને હવે ગઝલોત્સવ (૨૦૨૦)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૧૦. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (૨૦૨૦)	ગ્રંથમ	૪૦૦/-
૧૧. મનસંહિતા (૨૦૨૨)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	૫૦૦/-
૧૨. મનોરથ (પ્રકાશ્ય)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન -	

ગદ્યપ્રકાશન - નવલિકા :

૧. પરાયા શ્વાસ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૨. સત્યેનની સકીના (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૩. ભીતર અનારાધાર (૨૦૧૩)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. હું અને મારી કવિતા (૨૦૨૨)	બોલ્ડ પ્રકાશન	૨૫૦/-
૫. ત્રેવડ (૨૦૨૨)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૨૦૦/-

BHARAT TRIVEDI

927, David Walker Drive,
Tavares, Florida 32778, USA.
Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન

રજિ. નં. ઈ/૧૯૯૨૧/અમદાવાદ

માનનીયશ્રી,

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના દિવંગત સાહિત્યકારના જન્મદિન/ પુણ્યતિથિએ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ હયાત સાહિત્યકારના જન્મદિનની ઉજવણી થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ'માં હયાત સાહિત્યકાર પોતે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપે છે. આજની નહીં પણ આવતીકાલની ૨૦ વર્ષ પછીની યુવાપેઢી શિષ્ટ સાહિત્યનું વાચન કરે એ હેતુથી 'પુસ્તક-પરિચય' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે એ હેતુથી 'સંસ્કૃતપર્વ:વાગ્માધુરી'નું આયોજન કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મધ્યયુગ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે પણ એ પહેલાંનો પ્રાગનરસિંહયુગ અથવા હેમયુગના ગુજરાતી જૈન સાહિત્યસર્જકોએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યસર્જન કરેલું છે. એ સર્જકોનો પરિચય થાય અને એમની કૃતિઓ પર આપણી વિશેષ દ્રષ્ટિ પડે એ હેતુથી 'પર્યુષણ સાહિત્યપર્વ' અને 'શબ્દસંપદા'નું આયોજન થાય છે. આ સિવાય પણ અન્ય પ્રકલ્પ દ્વારા સાહિત્યિક કાર્યક્રમનું આયોજન થાય છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીની ચિંતા કરવાને બદલે ભાષાનું સંવર્ધન થાય એ હેતુથી સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય એ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે.

સંસ્થાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ હેતુથી અને સંસ્થાનું આર્થિક ભારણ ઓછું થાય તેમજ સંસ્થાનું સ્થાયી ભંડોળ એકઠું થાય એ માટે સંસ્થા ડોનેશન માટે આપને નમ્ર અપીલ કરે છે. ૮૦૬ (૫) હેક્ટર પણ મહત્તમ ડોનેશન આપી આપ ઈન્કમટેક્સમાં રાહત મેળવી શકો છો.

આભાર સહ,

અપેક્ષા સહ,

— મનીષ પાઠક

(મે. ટ્રસ્ટી ઓમ કૉમ્યુનિકેશન)

બેંકની વિગત :

Name : OM COMMUNICATION

Bank Name : Punjab National Bank

Branch : Sola Road.

A/c. No. : 3937000100083947

IFS Code : PUNBO393700

Address : 13, Narottam Park, B/h. Agarwal Tower,

Bhuyangdev Cross Road, Sola Road, Ghatlodia,

Ahmedabad-380061

Mo. : 98250 46684

કાફકા નહોતો મોટો વિચારક કે ફિલોસોફર, પરંતુ એનું સાહિત્ય વાચક મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. કાફકા વિશ્વસાહિત્યનો આધુનિક કાળનો એક મહત્વનો સર્જક ગણાય છે. દોસ્તોયેવ્સ્કી, કિર્કગાર્દ, નિત્સે અને કાફકા આધુનિક સાહિત્યના આરંભના અગ્રગામી સર્જકો છે.

— રાજેન્દ્ર પટેલ

કિર્કગાર્દ એક ધનિક માણસનો પુત્ર હતો. પિતા મૃત્યુ પામ્યા, તેઓ કિર્કગાર્દ માટે પૂરતા પૈસા છોડી ગયા હતા. એટલે તેણે ક્યારેય કામ કર્યું નહીં. સતત ચિંતન કર્યું. તેને સહેલાઈથી તે પાલવે તેમ હતું - કરવાનું તો કશું હતું નહીં. તેની પાસે બેંકમાં પૂરતા પૈસા હતા. મહિનાની પહેલી તારીખે તે બેંકમાં જતો - તે જ એક માત્ર કામ હતું. થોડા પૈસા લેવા અને પછી તે જીવતો અને ચિંતન કરતો. તેની દૃષ્ટિએ ધ્યાનનો અર્થ ચિંતન, મનન, વિચારવું એવો થતો હતો.

— આચાર્ય રજનીશ

ટોમસ માલ્થસ નામના પાદરીના નિબંધ ઉપરથી ડાર્વિને પ્રેરણા લઈને તેનો 'સર્વાઈવલ ઓફ ધ ફીટેસ્ટ'નો ખ્યાલ આપ્યો. કુદરત જીવવૈજ્ઞાનિક ઢબે ઉત્તમ સર્જન કરવા માગે છે અને ઉત્કાન્તિ આગળ ચાલતી જશે તેમ તેમ સર્જનનાં નબળાં અંગો ખરી પડશે, માત્ર ઉત્તમ જ બચશે એવો આ ખ્યાલ છે.

— રોહિત શુક્લ

વીસમી સદીના વિશ્વ સાહિત્ય ઉપર આલ્બેર કામૂ, રિલ્કે અને દોસ્તોયેવ્સ્કી જેટલો જ પ્રભાવ ફ્રાંઝ કાફકાએ પાડ્યો છે. ૨૦૨૪નું વરસ કાફકાનું મૃત્યુ શતાબ્દી વર્ષ હોવાથી એના સાહિત્ય વિશે નવેસરથી ચર્ચા ચાલશે, અનેક નવાં પ્રકાશનો બહાર પડશે. કાફકાની ડાયરીમાં ૧૯૦૯થી ૧૯૨૩ના સમયગાળા દરમ્યાન કાફકાએ એ બધું જ લખ્યું છે કે જે કોઈ પણના જીવનમાં હોય. ડાયરીનાં લખાણોને પણ એ સુધારતો રહ્યો હતો. એની ઇચ્છા ડાયરીની નોંધોને પણ સાહિત્યકૃતિ જેમ મઠારવાની હતી. એટલે આ એક દસ્તાવેજી હકીકતવાળું લખાણ નહીં, પણ કળાત્મક વર્ણનો ધરાવતી ડાયરી છે.

— કિરીટ દૂધાત

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્ક

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

ભાવગીત

શોધી લે જીવનનો સાર
ઓ માનવી! શોધી લે જીવનનો સાર.
માનવનો દેહ તને મોંઘો મળ્યો છે,
કરજે વિવેકથી વિચાર;
માયાના મોહમાં ઘેલો બનીને,
ખેંચીશ મા પાપ તણો ભાર ...ઓ માનવી
દૃષ્ટિ મળી છે તો સૃષ્ટિ નિહાળજે,
ત્યાગીને મનના વિકાર,

સંતોનાં દર્શન તું કરજે સદ્ભાવથી,
હોડીને સહુ અહંકાર... ઓ માનવી...
મુક્તિનાં દ્વાર સમો માનવનો દેહ છે,
સાગર સમો છે સંસાર,
તરવું કે ડૂબવું વાત તારા હાથની,
સમજીને હોડી હંકાર ...
ઓ માનવી...
- કવિ શ્રી પ્રદીપ સુગરીયા

સાવ સાદું-સીધું લાગતું આ ભાવગીત સહજ રીતે રચાયું છે તેથી સુંદર લાગે છે. કવિ સીધું જ સંબોધન કરે છે : સાર સાર હોય તે શોધી લે. ઝાઝી લપમાં પડતો નહીં. સમય ઓછો છે અને કામ ઘણાં છે માટે સારથી જ કામ કાઢી લે.

માનવનો દેહ આમ તો હાડ-ચામ ને લોહી-માંસનો જ સરવાળો છે છતાં તે અનંત શુભ સંભાવનાનું દ્વાર છે માટે મોંઘો કહ્યો છે. એનો વિચાર શાંતિથી અને વિવેકથી કરવાનો છે. મોહમાં ઘેલા બનીને પાપનો ભાર ખેંચવા જેવો નથી. તને આંખ મળી છે, તો નજર પણ મળી છે. તું ભલે સૃષ્ટિને નિહાળજે પણ મનના વિકાર ત્યજીને નિહાળજે. વિકારથી વિકાસ રૂંધાય છે. વિકારથી જોયેલું ઝેરનું કામ કરે છે.

જગતને જોવામાં વિકાર ન રાખવો અને સંતને જોવામાં અહંકાર ન રાખવો.

સદ્ભાવથી કરેલાં સંતનાં દર્શન અંદરના દરવાજા ઉઘાડે છે.

માનવનો દેહ તો મુક્તિના દ્વાર જેવો છે અને સંસાર સાગર જેવો છે. ડૂબવું કે તરવું બન્ને તારા હાથમાં છે માટે બરાબર જોઈ-સમજીને હોડી હંકારજે તો તારો બેડો (હોડી) પાર થઈ જશે. માનવદેહને હોડીની ઉપમા આપી છે, એ પણ સૂચક છે.

નાનું પણ ગાવા જેવું સાદું છતાં સુંદર આ ભાવગીત ગણગણીએ. તેના ભાવને ઝીલીને તેની ભીનાશથી ભીંજાઈએ.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

એક કડીના અર્થનું અપગાહન

એવા વળાંક પર આવીને ઊભો છે કાફલો,
અહીંથી જવાય છે રણ તરફ,
અહીંથી નદી તરફ;
અહીંથી જવાય રણ તરફ,
અહીંથી સદી તરફ.

- કિશન સોસા

આ વખતે કોઈ એક કાવ્ય કે ગીતના રસાસ્વાદને બદલે, માત્ર તેની એક કડીના આસ્વાદનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. ક્યારેક એવુંય જોવા મળે છે કે આખી રચનાને જિવાડનાર એક કડી જ હોય છે. અરે! ક્યારેક તો પહેલી પંક્તિ, કે જે દેવદત્ત હોય તેનાથી આખું ગીત જીવી જતું હોય છે. ઉપરની પંક્તિઓ કવિ કિશન સોસાના એક ગીતની છે. એના શબ્દ-સૌંદર્ય કિંવા શબ્દ-પ્રાસ માધુર્યની સરખામણીમાં તેનું અર્થગાંભીર્ય ઘણું હૃદયસ્પર્શી છે.

આમ તો, કાવ્યનો શબ્દ કક્કો અને બારાખડીના સંયોજનની નીપજ છે કે શબ્દકોશગત શબ્દનો વિનિયોગ હોય છે. હકીકતમાં એવું માત્ર નથી. કાવ્યનો શબ્દ તો કવિની કોઢ(વર્કશોપ)માંથી દ્વિજ(ફરી જન્મીને) બનીને નીકળે છે ત્યારે તે શબ્દ કોરો નથી રહેતો. અનેકવિધ અર્થચ્છાયાથી વિભૂષિત થઈને આવે છે. કહેવાય છે કે જેમાંથી એકથી વધારે અર્થ ન નીકળે તેવો શબ્દ કાયદાપોથીમાં હોય તો તે પ્રજાને ન્યાય કરનારો નીવડે અને જેમાંથી એકથી વધુ ને વધુ અર્થ ન નીકળે તેવો શબ્દ કવિનો ન ગણાય! તે જોડકણાં ગણાય. કવિનો શબ્દ, જેમ સમય બદલાય તેમ એ કાવ્યના શબ્દો નવા નવા અર્થને ધારણ કરે, ખોલે. તેમાંથી નવા નવા અર્થ ઊઘડે-ઊઘડતા આવે તો એ શબ્દ કવિનો કહેવાય.

અહીં એવા શબ્દો કવિ પાસેથી મળ્યા છે. રણ અને નદી, ક્ષણ અને સદી - આ શબ્દ-યુગ્મ ફક્ત તેના પ્રાસના કારણે જ રમણીય નથી લાગતા. તેના અર્થને વિચારતાં એમ લાગે કે આપણે ઘણી વાર સદીને ભોગે ક્ષણ સજાવવા લાગીએ છીએ. નદીને તરછોડીને રણને આવકારીએ છીએ! બન્ને તરફ જઈ શકાય એમ છે. પસંદ અપની અપની - તમારી પ્રાયોરિટી પર બધો આધાર છે. ક્ષણની ચાંદની પછી સદીનું અંધારું હોય તો સદીનો મોહ જતો કરવા જેવો છે. રણમાં રખડીને નદીને ભૂલવાની હોય તો તેના કરતાં નદીની શોધ કરવી જરૂરી છે. બન્ને રસ્તા સ્પષ્ટ છે. બન્ને રસ્તા ખુલ્લા છે. અહીં વપરાયેલા રણ-ક્ષણ, નદી-સદી શબ્દો તો પ્રતીક છે. તે પોતાના વાર્યાર્થને એટલે કે શબ્દકોશગત અર્થને જ જણાવીને અટકતાં નથી પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ અને સમય-સંજોગવશ નવા નવા અર્થને તે દર્શાવે છે. એમાંથી આપણને પણ એક વાણલખ્યો બોધ મળે છે. આ બોધ મેળવવા. પામવા આપણે આ પંક્તિઓને વારંવાર ગણગણીએ, મમળાવીએ તો સ્વાદ, આનંદ અને અજવાળું આપોઆપ પામીશું.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

મહાપંથી 'પાટ' પરંપરા અને તેના સંતકવિઓ

લે. : દલપત પટ્ટિયાર

(કાર્યું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૩૨૪, કિ. રૂ. ૬૦૦/-)

‘મહાપંથ’ અતિ પ્રાચીન લોકસાધનાપંથ ગણાય છે. આ પંથનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, કોણે કર્યો, કઈ રીતે વિસ્તર્યો વગેરે પ્રશ્નોના સીધેસીધા ઉત્તર હાથ લાગવા મુશ્કેલ છે, પણ આ પંથ બહુધા નીચલા સ્તરના ગણાતા, સામાન્ય વર્ગના સંતો, ભક્તો, સાધકો અને બહુજન લોકોએ ખેડ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પંથ સામાન્ય સમાજોમાં અને નીચલા વર્ગના ગણાતા લોકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે. સામાન્ય જનસમાજની

આસ્થા, ભક્તિ અને ધર્મભાવનાને ધારણ આપતો આ પંથ, તેના ઉદ્ભવકાળથી તે આજ સુધી તેના દેશકાળ મુજબ અનેક અવનવાં રૂપોમાં પરિવર્તન પામતો, એકધારો ચાલ્યો આવ્યો છે. આમ, ‘મહાપંથ’ લોકોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલો, લોકોએ ઉઝેરેલો, લોકોએ ઝીલેલો અને લોકોએ જાળવેલો પ્રાચીન, વિશાળ લોકસાધનાપંથ છે. એ ‘લોકધર્મ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

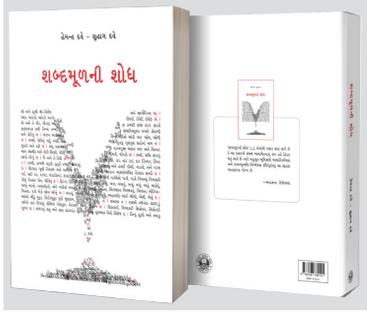
શબ્દમૂળની શોધ

લે. : હેમન્ત દવે – સુહાગ દવે

(પાકું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૨૧૬, કિ. રૂ. ૬૫૦/-)

‘શબ્દમૂળની શોધ’ [...]. એમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે આ પ્રકારની સજ્જ ભાષાચેતનાનું કામ હવે વિરલ થતું આવે છે ત્યારે બહુશ્રુત ભૂમિકાથી ભાષાવિશ્લેષણ અને શબ્દવ્યુત્પત્તિ-વિશ્લેષણ દૃષ્ટિપૂર્વકનું આ સાહસ આવકારવા યોગ્ય છે.

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

બે હજાર ચોવીસ સમક્ષ

(૨૦૨૪માં પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્ય-ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ)

સંપાદક : રમણ સોની

(પૃષ્ઠ : ૨૮૦, કિ. રૂ. ૪૫૦/-)

લગભગ દરેક સમીક્ષક-મિત્રે નિખાલસ સ્પષ્ટ પ્રતિભાવ નોંધ્યા છે, ઘણાં સૂઝ-શ્રમપૂર્વક કેટલાકે પોતાની વિશ્લેષક દૃષ્ટિ પણ પરોવી છે, લેખક/વ્યક્તિ નહીં પણ કૃતિ/પુસ્તક ઉપર એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત રહ્યું છે. એટલે ૨૦૨૪ના ગુજરાતી સાહિત્ય-વિચાર-જગતનો, મહદંશે નરવો કહી

શકાય એવો આલેખ ઊપરવ્યો છે. અનુવાદ-ગ્રંથોની સમીક્ષા અનુવાદને તપાસવાની રીતે થઈ શકી છે ને બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં ભાષા-વિનિયોગની ઝીણી ચર્ચાઓ પણ થઈ છે. – રમણ સોની

PARAB 2026 March

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

WATERPROOFING KA BAAP!

Scan to see the ad

📞 1800 209 5504

 DR. FIXIT

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DODDHAT**.